

22152

॥ श्रीमहामृत्युंजयो जयतिराम् ॥

आयुर्वेदांतील मूलतत्वे.

अथवा

त्रि दो ष.

लेखक

वैद्यभूषण पुरुषोत्तमशास्त्री हिलेकर,

हल्लीं मु. उमरावती.

प्रकाशक,

यज्ञेश्वर गोपाळ दीक्षित.

बुकसेलर व पब्लिशर

बवार पेठ, पुणे सिटी.

सन १९२५

किंमत १॥ रुपया.

111

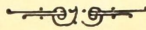
२२५२/शास्त्री ११९

॥ श्रीमहामृत्युंजयो जयतिराम् ॥

आयुर्वेदांतील मूलतत्वे.

अथवा

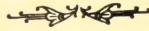
त्रि दो ष.

लेखक

ग्रभूषण पुरुषोत्तम सखारामशास्त्री हिलेकर,

हल्ली मु. उमरावती.

प्रकाशक,

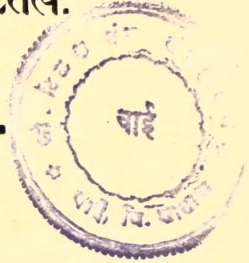
पद्मेश्वर गोपाळ दीक्षित.

बुद्धेश्वर व पब्लिशर बुववार पेठ, पुणे सिटी.

सन १९२५

आवृत्ति १ ली

किंमत १॥ रुपया.

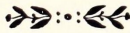
सं. A. ३०५१५
०१५ ३३७

सूचना.

सदर पुस्तकांत मार्गे एक दोन ठिकाणीं रसवीर्यविपाका संबंधीं पुढें खुलासा करण्यांत येईल असा उल्लेख केला आहे. सदर विषय या पुस्तकाला जोडून छापण्याचा प्रथम विचार होता. परंतु तो विषय स्वतंत्रपणेच छापणे अधिक सोयीचें वाटल्यावरून आयुर्वेदीय द्रव्यगुणशास्त्र अथवा रसादिविज्ञान या नांवाचें पुस्तक निराळें छापण्यांत येईल त्यांत तो केला जाईल. सदरहू पुस्तकाचीं सर्व प्रुफे लेखकास कांहीं अडचणीमुळें पाहण्यास न मिळाल्यानें क्वचित ठिकाणीं अर्थबोध न होण्यासारखी चूक असण्याचा संभव आहे तरी अशी चूक आढळून आल्यास वाचकांनीं क्षमा करून तीं आम्हांस कळविल्यास पुढील आवृत्तीत त्याची दुरुस्ती करूं.

प्रकाशक.

सर्व हक्क प्रकाशकाने विकत घेऊन आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.

मुद्रकः-- लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे ' हनुमान ' प्रेस, ३००,

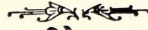
सदाशिव, पेठ पुणे.

आयुर्वेदांतील मूलतत्वे

अथवा

“ विदोष. ”

निवेदन.

आयुर्वेद किंवा आर्यवैद्यक हे शास्त्र भरतवर्षांत फार प्राचीन काळापासून चालत आलेले असून त्यावर येथील जनतेचा पूर्ण विश्वास होता. व त्याचेच मदतीने आरोग्यरक्षणाचे कार्यहि उत्तम प्रकारे होत होते. परंतु थोड्या काळापूर्वी हिंदुस्थानांत जी एक क्रांती झाली तिचा परिणाम या वैद्यशास्त्रावरहि झाला आणि आयुर्वेदाविषयीचा विश्वास कमी होऊन त्याची मान्यता कमी होता होता “ आयुर्वेद हे शास्त्र आहे की नाही? आयुर्वेदाची रचना उपपत्ति—पूर्ण नाही, ते गृहित सिद्धांतासारखे वाटते ” इत्यादि विधाने नव्या मन्वन्तरांतील नव शिक्षितांकडून प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष रीतिने होऊ लागली. राष्ट्राच्या वैभवाचे आणि त्याच्या श्रेष्ठत्वाचे बरोबर संस्कृती आणि शास्त्रीय श्रेष्ठत्व यांचीही विस्मृति पडली म्हणावयास हरकत नाही. सुधारलेल्या राष्ट्राची जी अनेक लक्षणे त्यांत राष्ट्रीय वैद्यकाची श्रेष्ठता हे अवश्य होय. राष्ट्रांतील व्यक्तींच्या वैयक्तिक संपन्नतेला जरूर ते आरोग्य ज्या राष्ट्रांतील वैद्यशास्त्र राखू शकणार नाही, त्या राष्ट्राला स्वावलंबी कसे म्हणता येईल? आर्यांच्या आर्यावर्तांत शास्त्रे, कला इत्यादींची वाढ झाली होती अशी इतिहास साक्ष देतो. पौरात्य देशांतील शास्त्रीय प्रगति आणि संस्कृती उच्च दर्जास पोहोचली असल्याविषयी विद्वानांत मतभेद नाही. मग अशा या संपन्न, सुसंस्कृत आणि बुद्धिप्रधान आर्यावर्तांत वैद्यशास्त्रासारखे अत्यंत अवश्य आणि उपयुक्त असे शास्त्र मागसलेले असेल अशी कल्पना कशी पटेल. आणि तसा सिद्धांत कांहीं एतद्देशीय आधुनिक विद्वान् प्रस्थापित करित असतां आश्चर्य कां न वाटावे? परंतु आश्चर्य वाटले तरी वस्तुस्थिति ही मात्र अशी खरी. आयुर्वेदाविषयी अविश्वास उत्पन्न झाला, पाश्चात्य वैद्यकाचा प्रसार सर्वत्र झाला ही गोष्ट खरी आहे. आंगलाईच्या नवलाइने जे एक स्थित्यंतर घडून आले किंवा जो एक चमत्कार घडून आला तो हा की शिक्षितांतील स्वाभिमान नष्ट व्हावा; किंवा हुना? स्वतः-

च्या संस्कृतीची निंदा करणे, हेच सुशिक्षितांचे लक्षण कांहीं दिवस ठरावे ! आर्थिक दृष्ट्याही ही गोष्ट फायदेशीर होत असल्याने, आर्थिक उन्नतीवर श्रेष्ठत्वाचे मापन होऊन नव्य प्रिय सामान्य जनताही थोड्या फार प्रमाणांत या विचार सरणीला बळी पडली. स्वाभिमान व आत्मविश्वास ह्या गुणांच्या अभावी आत्मनिंदा संभवते. पाश्चात्य वैद्यकाचा पगडा जनतेवर बसण्याला जी अनेक कारणे झाली त्यांत पुष्कळशी कारणे अशी आहेत की तीं केवळ दर्शनी श्राट या वर्गांत मोडतील. तयार व तीर्हि बीन प्रासाची औषधे हे एक सामान्य जनतेला ओढण्याचे सहज साधन झाले. शस्त्र क्रियेची यशस्वी आश्चर्यकारक वाढ दिपाविण्याला पुरेशी झाली. वाढते वाढ्मय, वाढत्या सोयी, वाढती साधने, वाढता प्रसार आणि पाश्चात्य वैद्यकाची मध्यस्थी करणाऱ्या वैद्यांचे—डॉक्टरांचे वाढते वैभव यामुळे गतानुगतिक जनतेच्या मनावर सहज परिणाम झाला की देशी वैद्यक खरोखरीच अपूर्ण असावे. आणि त्यामुळे आर्य वैद्यकाची निंदा करणाऱ्या स्वार्थी परदेशी व स्वाभिमानशून्य देशी प्रचारकांच्या सुराशी सामान्य जनतेचा सूर मिळून या चढेल सुरांत आयुर्वेदाचा अनादर व्यक्त झाला. आर्यवैद्यकाची प्रगती या पूर्वीच थांबलेली होती आणि अशा नवीन परिस्थितीत राजाश्रयाचा फायदा नाहींच पण राजाश्रयी पाश्चात्य वैद्यकासारख्या एका प्रबल प्रतिपक्षाचा मात्र फायदा झाला. आणि राहिला लोकाश्रय तोही वरील विचारसरणीमुळे नष्ट झाला. मग आर्यवैद्यक कसे असेल, परकीय सत्तेखाली तेजोहनि झालेल्या लोकांची उपमा त्याला चांगली शोभेल. अशा रीतीने आयुर्वेदावर जो परिणाम झाला त्यामुळे अर्थातच तो मार्ग पडला. परंतु थोड्या कालाने ही स्थिति पालटून आयुर्वेदाविषयी विचार करण्याची प्रवृत्ति थोडीशी सुरू झाली. कांहीं अगदी थोड्या डॉक्टरांना आयुर्वेदाकडे उडतीनजर तरी टाकावीशी वाटू लागली. बाकी आयुर्वेदाचा अगदी विचार न करता किंवा आयुर्वेद म्हणजे काय आहे याचीहि जाणीव नसतां अगदी थोडे अपवाद खेरीज करून एकजात सर्व डॉक्टर आयुर्वेदशास्त्र शुद्ध नाहीं असे प्रतिपादन करण्यास मात्र चुकत नसत. परधर्माची दीक्षा घेणारा त्या नव्या धर्माची थोरवी वर्णन करूनच न थांबतां पूर्वीच्या स्वधर्माची टवाळी करून कृतकृत्यता मानतो.

त्याप्रमाणे इंग्रजी वैद्यकाची दीक्षा घेतलेल्या देशी डॉक्टरांचे आयुर्वेदाची निंदा हे प्रमुख कर्तव्य होते म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. आयुर्वेद ना ? कसले तें शास्त्र; उगाच कांहीं तरी आचरट कल्पना आहेत झाले. सहज अनुभवाने चार औषधे होतात गुणावह म्हणून तें कांहीं शास्त्र होत नाही. असली भाषा डॉक्टरांच्या जीभेवर छापलेली असावयाची. त्यांतल्या त्यांतहि कांहीं शोधक विवेचक महत्वाकांक्षी अशा डॉक्टरांची आयुर्वेदाकडे दृष्टी वळलीच तर टांकेच्याच बुद्धीने ! पण या थोड्याश्या निरीक्षणानेहि कांहींच्या मनांत कांहीं थोडा फार विश्वास उत्पन्न होऊन जिज्ञासाहि जागृत झाली. आणि या जिज्ञासेनें आयुर्वेदाचे परिशीलन करणाऱ्यांना त्यांत शास्त्रीयत्व भासूं लागलें. तथापि स्वतःला परिचित नाही अशा विचारपद्धतीमुळे व विशिष्ट परिभाषेच्या अज्ञानामुळे आयुर्वेदाची उपपत्ति पटेना आणि ती पटेना यामुळे आयुर्वेदाला शास्त्र तर म्हणतां येईना तरी पण शास्त्र न म्हणतां आयुर्वेदाला सोपपत्तिक न मानतां त्याचा स्वीकार करून योग्य तो फायदा करून घेण्याला तयारी दाखविण्यांत आली. असली विचारसरणी महाराष्ट्रामध्ये प्रथम कै. डॉ. गणेश कृष्ण गर्दे एल्. एम्. एस्. यांनीं जाहीर केली. सदरहू डॉक्टर मोठे विद्वान्, शोधक व जबर व्यवसायी असून त्यांनीं आयुर्वेदाच्या वाङ्मयापैकी अष्टांग हृदय व माधव निदान या ग्रंथांची मराठींत भाषांतरे केली आहेत. अर्थातच यामुळे त्यांचा आयुर्वेदाविषयांचा व्यासंग उघड होतो. तथापि त्यांचे आयुर्वेदीय व्यासंगामध्ये योग्य ती परिभाषा शुद्ध विचारसरणी नसल्यानें आयुर्वेदाचे शास्त्रीयत्व त्यांना पटलें नाही आणि अशा स्थितींत त्यांनी आयुर्वेदाची जी स्तुती म्हणून केली आहे, ती उलट आयुर्वेदाचे नुकसानीलाच कारणीभूत झाली. आयुर्वेदाला शास्त्रीयत्व नाही, त्यांतील त्रिदोषांची उपपत्ती चुकीची, काल्पनिक अतएव त्याज्य हें मत त्यांनीं अनेक वेळां प्रतिपादन केले आहे. इतकेंच काय पण त्यांच्या सर्व विवेचनाचे धोरणच त्रिदोषवाद खोटा मानणे हें आहे असें त्यांनीं माधव निदानाची व अष्टांग हृदयाची भाषांतरापूर्वी जी प्रस्तावना दिली आहे ती पाहणाऱ्याचे ध्यानीं येईल आणि याच मताचा पुरस्कार बरेच दिवसपर्यंत नव्याच

डॉक्टरांनी व इतर विद्वानांनी केला. परंतु आयुर्वेदाचा अधिक परिचय करणारांची संख्या वाढत असून सध्यां आयुर्वेदातील त्रिदोषाविषयी बऱ्याच शोधक डॉक्टरांचा ग्रहही अनुकूल होत आहे. मद्रास सरकारने नेमलेल्या चौकशी मंडळाचा अहवाल पाहतां ही गोष्ट उघड होईल. अलिकडे पुष्कळ विद्वान व शोधकडॉक्टर आयुर्वेदाच्या उपपत्तिला शास्त्रीय म्हणून लागले असून आयुर्वेदाचा पुरस्कारहि वाढत्या प्रमाणांत आहे. तरीपण त्रिदोषांविषयी सार्वत्रिक विश्वास असावा तसा नसून आयुर्वेदांतील त्रिदोषांना मान्यता देणाऱ्या मध्येही त्याविषयी असावी तितकी खात्री व योग्य कल्पना दिसत नाही.

अशा प्रकारची संदेह वृत्ति आयुर्वेदाच्या उद्धारार्थ चाललेल्या प्रयत्नांना फार विधातक आहे. आयुर्वेदाला शास्त्रीयत्व आहे. असे म्हणावयाचे तर त्याचे मूलभूत उपपत्तिला अनुसरून आयुर्वेदाची निदान चिकित्सा पुरी व्हावयास पाहिजे. या गोष्टीकडे दुर्लक्ष्य करण्यांत येतें आयुर्वेदाचा पुरस्कार करणाऱ्या पुष्कळ डॉक्टरांत किंवा कित्येक सुधारणावादी आयुर्वेदीय चिकित्सकांतहि अशा प्रकारची मते दिसतात की, त्यांना आयुर्वेदांमध्ये शरीर, इंद्रियविज्ञान रसायन इत्यादि विषयांची भर घातल्याशिवाय आयुर्वेदाला पूर्णता येणार नाही असे प्रामाणिकपणें वाटतें. पण हे लोक विसरतात की, चिकित्सा शास्त्रांत जर इंद्रिय विज्ञान आणि रसायन या मुख्य अंगाची उर्णाव असेल तर त्याला शास्त्र तरी कसे म्हणावें? आयुर्वेदाला शास्त्र म्हणावयाचे तर आयुर्वेदाच्या त्रिदोषांच्या उपपत्तीनें स्वास्थ्यविज्ञान, रोगविज्ञान व उपायविज्ञान या मुख्य गोष्टी उत्तम प्रकारें करतां यावयास पाहिजेत. आणि आयुर्वेदाच्या विशिष्ट पारीभाषिक दृष्टीनें त्रिदोषांचा विचार करतां त्या करतां येतात. मग आयुर्वेदाचे विवेचन संक्षिप्त असेल किंवा तें प्रचलित भाषापद्धतीहून वेगळें असेल त्यांत सुगमता व स्पष्टता येण्यासाठीं त्याचे विस्तृत वर्णन करणें अवश्य असून तें करावयास पाहिजे ही गोष्ट वेगळी. अर्वाचीन पद्धतीप्रमाणें अनेक शास्त्रीय विभागांचें वेगवेगळें वर्णन आयुर्वेदांत नसलें तरी त्याचे सूत्रमय भाषेच्या विशिष्ट परिभाषेला अनुसरून अर्थबोध करून घेतल्यास त्यांत सर्व प्रकारच्या शास्त्रीय शाखांचीं तत्त्वे सुसंगत रीतीनें उपलब्ध होतात.

आयुर्वेदाचा वाङ्मय विकास थांबल्यामुळें आणि प्रतिकूल

परिस्थितीमुळे त्यांतील तत्वांविषयी अज्ञान वगैरे समज उत्पन्न झाला आहे व तो जाणें जरूर आहे. आक्षेपकांना आक्षेपक म्हणून विचारांत घेण्याचें कारण नाही. पण जिज्ञासूंनी केवळ सहज पटत नाही म्हणून उपेक्षा वरून नये आणि आयुर्वेदीय चिकित्सकांनीही आयुर्वेदाची भाषा वर्तमान कालानुसार बोधक रीतीने समाजापुढे ठेवावयास पाहिजे. म्हणजे गैरसमज दूर होऊन योग्य सुधारणा झपाट्याने घडून येतील. बदललेल्या काळाला अनुसरून योग्य त्या सुधारणा न केल्या तर शास्त्रांत जीवतपणा राहणार नाही; मात्र या सुधारणा करीत असतां मूळतत्वांचा विघात न होईल ही सावधगिरी ठेवणें अगत्य आहे.

आयुर्वेदाचीं मूलतत्वे जे त्रिदोष आणि ज्यांविषयीं सध्यां अनेक प्रकारचे वाद आणि मतभेद माजून राहिले आहेत त्यांविषवीं निश्चित मताची अत्यंत आवश्यकता आहे; कारण त्यावरच सर्व आयुर्वेदाची इमारत अवलंबून आहे. महत्वाचा भाग सोडून आयुर्वेदाची उन्नती करूं पाहणारांचें प्रयत्न म्हणजे प्राणशून्य शरीराची जोपासना होय, आयुर्वेदाच्या उपलब्ध वाङ्मयांत सर्वत्र त्रिदोषांचा उपयोग केला आहे. पण त्या त्रिदोषांचे स्वरूपाचें स्वतंत्र आणि स्पष्ट असे वर्णन कोठें असे नाही, कीं, ज्यावरून प्राचीन आयुर्वेदप्रवर्तक अमक्या वस्तूना त्रिदोष समजत असे सांगतां येईल. व यामुळेच या बाबतींत वाद माजून राहिले आहेत. यासाठीं आयुर्वेदाच्या सुधारणेचे प्रयत्नांच्या मुळाशीं त्रिदोषांची योग्य कल्पना निश्चित होणें जरूर आहे. ही कल्पना अशी असावयास पाहिजे कीं ती आयुर्वेदाच्या वाङ्मयाशी जुळती आणि निदान चिकित्सेच्या व्यवहारांत नित्य-शः पूर्ण उपयोगी. केवळ शाब्दिक व्याख्या ठरवून भागणार नाही. त्रिदोषमीमांसेमध्ये, पांचभौक्तिक संबंध अथवा पाश्चात्य वैद्यकांतील तत्वांचा संबंध लावून कसे तरी शास्त्रीयत्व प्रस्थापित करण्यानें भागणार नाही. त्यांची व्याख्या अशी असावयास पाहिजे कीं, जी रोगकारणी असतां, नैसर्गिक जीवनाच्यापार, स्वास्थ्यांतील नैसर्गिक शरीरधर्म व रोगकारक शरीरविकृति यांचा उत्तम खुलासा होऊन चिकित्सेचें घोरण सुगम होईल. नाही पेशां तो केवळ शब्दच्छल होईल.

आयुर्वेदाच्या सर्व विवेचनामध्ये ज्या अर्थी त्रिदोषांना अनु-

रूनच व्यवहार केला आहे, त्या अर्थी प्राचीन आयुर्वेदप्रवर्तकांना त्यांचा निदानचिकित्सेत नित्य व्यवहार अपोक्षित होता ही गोष्ट उघड होते. व त्रिदोषांची तीच व्याख्या निश्चित ठरेल की जी, स्वस्थशरीरविज्ञान, रोगविज्ञान, व उपचारविज्ञान यांना उपयोगी पडेल. उपलब्ध वाङ्मयाच्या आधारे अशा प्रकारची त्रिदोषांची कल्पना निश्चित होऊन ती शास्त्रीय व्यवहाराला पुरी पडते असें ठरल्यास मग विद्यमान इतर वैद्यकशास्त्रांशी जुळते की नाही येवढाच विचार करावयाचा आणि प्रस्तुत निबंध हा याच उद्देशाने लिहिला आहे.

आयुर्वेदाच्या वाङ्मयाकडे अगदी सहज पाहणारालाहि सहज एक गोष्ट दिसते ती ही की, आधुनिक पाश्चात्य वैद्यकाइतके विस्तृत वर्णन त्यांत नाही. परंतु याचे कारण एक असें की मुद्रण-कलेची हल्लीची सुलभता प्राचीन काळी नव्हती आणि दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे प्राचीनांची सूत्रमय विवेचन पद्धति, एकदां विशिष्ट प्रकारची परिभाषा निश्चित करून मग सर्व विवेचन त्या परिभाषेच्या मर्यादित करावयाचे ही सर्व पौरात्य शास्त्रांची पद्धति आयुर्वेदानेहि स्वीकारलेली आहे. यामुळे भाषाबाहुल्य नसले तरी त्यांत अर्थकारणय असत नाही. हे पौरात्य शास्त्रांचे परिचिताना सहज कळेल.

दुसरी आयुर्वेदांत दिसणारी उर्णाव म्हणजे प्रत्यक्ष शारिरवर्णनाचा संक्षिप्तपणा ही होय. आणि उपलब्ध वाङ्मयावरून तरी ही उर्णाव आहे ही गोष्ट खरी. मात्र ही उर्णाव शास्त्रीयत्वाला बाधक हाणारी नाही. प्रथमदर्शनी हे म्हणणे कसेसेच वाटेल. चिकित्साशास्त्राच्या परिचितांना माहित असेल की स्थूल शरीराचा सूक्ष्म परीचय शस्त्रचिकित्सेला जितका अवश्य तितका औषधीचिकित्सेला नाही. औषधांचा परिणाम स्थूल शरीरावर होत नसून स्थूलांतील सूक्ष्म पदार्थावर घडतो. यासाठी या सूक्ष्म भागांचा परीचय औषधि चिकित्सेला अधिक पाहिजे. आयुर्वेदामध्ये शस्त्रचिकित्सेचा प्राचीन काळी किती विकास झाला होता हा पक्ष निराळा. पण उपलब्ध वाङ्मय तरी त्या दृष्टीने अर्वाचीन शोधाच्या मानाने अपुरे आहे खास. आणि सूक्ष्म शरीर किंवा इंद्रिय विभागांचे सूक्ष्म ज्ञान आयुर्वेदाला तितकेच उत्तम प्रतीचे होते. दृश्य पदार्थांची मोजदाद करण्याला शास्त्रीय दृष्टीची फारशी आवश्यकताहि नाही. ते दृश्यच असते—खरे शास्त्र म्हणजे अनुभवसिद्ध तर्क होय. निश्चित

अनुमानें हा शास्त्राचा पाया असून तो आयुर्वेदांत आहे व त्रिदोषांची उपपत्ति हीच ती तर्कशुद्ध अनुमानपरंपरा होय. आयुर्वेदाचें शास्त्रीयत्व ठरवितांना ही उपपत्ति किती तर्कशुद्ध आहे व किती व्यवहार्य आहे या एकाच मुद्यावर विचार करावयास पाहिजे. त्रिदोषपद्धति तर्कशुद्ध ठरेल, ती व्यवहार्य ठरेल तर आयुर्वेदाचे शास्त्रीयत्वाला बाध येत नाही. मग आधुनिक पद्धतीच्या भाषेनें तिचा विस्तार करणें, आधुनिक कालांत अवश्य अशा आयुर्वेदाच्या विविध अंगांचा विकास करणें हें अवश्य व इष्ट असून तें कार्य करणें कर्तव्य ठरेल. न्यूनता आणि अपूर्णता या दोन गोष्टी भिन्न आहेत. आयुर्वेदाचा कालयोग्य विकास करणें वेगळें आणि त्यांत नवीन तत्वे दाखल करणें वेगळें. आयुर्वेद औषधि चिकित्सेच्या दृष्टीनें अपूर्ण नाही, ही गोष्ट त्रिदोषपद्धतीच्या सम्यक् ज्ञानानें निदर्शनास येईल. त्रिदोषांची कल्पना म्हणजे शरीराच्या जीवनव्यापाराची अगदीं सूक्ष्म व तात्विक कल्पना इतकी गोष्ट पटल्यावर मग कोणत्याहि सुधारणांची भर त्यांत घातली तरी नुकसान होणार नाही. मात्र ही गोष्ट न पटल्यास किंवा त्रिदोषांची कल्पना असत्य ठरल्यास मग आयुर्वेदाचा शास्त्रीय अभिमान हणजे पोकळ शाब्दिक अभिमान ठरेल.

आयुर्वेदांचीं मूलतत्वे अथवा त्रिदोष यांची शास्त्रीयता पटणें. आयुर्वेदाच्या सध्याचे परिस्थितींत अवश्य आहे त्याशिवाय सुधारणेचे मार्गांत दिशामूल होण्याचा संभव फार. आयुर्वेदाचा अभिमान बाळगावा, आयुर्वेदाचें शिक्षण घ्यावें आणि रोगनिदान, रोग चिकित्सा करतांना मूलभूत त्रिदोषांचा उपयोग अपूर्ण ठरावा त्यासाठीं पाश्चात्य वैद्यकाची पुस्ती पाहिजे, मग आयुर्वेद राहिला कोठें? आयुर्वेदाच्या शिक्षणांत पाश्चात्य पद्धतींतलें इंद्रियविज्ञानाची अवश्यकता भासल्यावर मग आयुर्वेदाचें शास्त्रीयत्व तें काय? व्यक्तींचा बहुश्रुतपणा हा गुण निराळा, पण आयुर्वेदीय शिक्षणक्रमांत इंग्रजी वैद्यकाचे मदतीशिवाय न भागेल तर मग आयुर्वेदाची पूर्णता कोठें राहिली? इंग्रजी वैद्यक शिकून तयार झालेल्या डॉक्टरांनीं आयुर्वेद किंवा इतर शास्त्रांचा परिचय करून घेतल्यानें वाढलेल्या ज्ञानाचा चिकित्सेच्या यशस्वितेला उपयोग होईल. म्हणून इंग्रजी वैद्यकाचे शिक्षणक्रमांत आयुर्वेदाचा

समावेश करण्यांत येत आहे काय ? मग आयुर्वेदाच्या शिक्षणांत मात्र इंग्रजी वैद्यकाची आवश्यकता कां ? आणि जर भासेल तर आयुर्वेद अपूर्ण अशी ती कबुलीच नाही काय ? ही आवश्यकता इल्लीं कांहीं ठिकाणीं स्वीकारली जात आहे. याचा अर्थ अविश्वास असाच उघड आहे. मग ही पद्धत कोणी डॉक्टरांनं अथवा वैद्यांनं स्वीकारली असो. अशी आवश्यकता भासते याचें कारण त्रिदोषांची योग्य ती कल्पना नाही अथवा आयुर्वेदाच्या शास्त्रीयत्वाविषयीं असावा तसा आदर नसल्यानं योग्य कल्पना करून घेतली नाही असेंच म्हणणें भाग आहे.

त्रिदोषांविषयीं थोड्या फर प्रमाणांत विचार सध्यां चालू आहेत त्यालाच अनुसरून हाही एक प्रयत्न आहे. वातादि त्रिदोषांची आयुर्वेदीय कल्पना आणि त्यांची व्यवहार्यता यांना अनुसरून ही एक विचारांची पद्धती विचारी वाचकांपुढें ठेविली आहे. सदर पुस्तकांत स्वीकारलेली विचारपरंपरा केवळ आयुर्वेदाचे आधारानुसार आहे. कितपत पटते तें वाचकांनीं ठरवावयाचें. वादग्रस्त ठरलेल्या त्रिदोषांविषयीं विचारांचीं एक दिशा येवढी गोष्ट ध्यानीं घेऊन वाचकांनीं विचार करावा. सदर पुस्तकांत शक्य तों त्रिदोषांचें स्वरूप व्यवहार्य कसें ठरतें याविषयीं विचार शक्य तितक्या सोप्या भाषेंत करावयाचा हें धोरण स्वीकारलें आहे. तरी देखील जितकी सुबोध भाषा असावयास पाहिजे तितकी नाही ही जाणीव लेखकाला आहे. परंतु याचें कारण शास्त्रीय परिभाषा न सुटावी हें आहे. सदर पुस्तक वार्त्तात असतां आयुर्वेदायांना कांहीं ठिकाणीं थोडा प्रचलित समजुताला विरोध वाटण्याचा किंवा अर्थाची अतिव्याप्ति स्वीकारल्याचा भास होईल. परंतु एकंदर शास्त्रीय व्यवहारांतील विरोध टाळण्याला तो अवश्य आहे असें विचारांति ध्यानीं येईल. आयुर्वेदाच्या मूलतत्वांविषयीं गैर समज दूर होऊन त्याची व्यवहार्यता व दर्जा वाढावा या एकाच उद्देशानं सदर प्रयत्न आहे व तो यशस्वी होण्यासाठीं आयुर्वेद-पारंगत व आयुर्वेदाभिमानी यांनीं आयुर्वेदीय दृष्टीनं त्याकडे पाहावें अशी नम्र विनंती आहे.

आयुर्वेदीयांचा नम्र,
पुरुषोत्तम सखाराम वैद्य हिल्लंकर.

आयुर्वेदांतील मूलतत्त्वे

अथवा

त्रिदोष

अनुक्रमणिका

विषयाचें नांव	पृष्ठ.	विषयाचें नांव	पृष्ठ.
थोडक्यांत वस्तुबोध	... १	वायूचे महत्वाचें वर्णन	... ७३
आयुर्वेदांतील त्रिदोष	... ५	वायूचीं मुख्य स्थाने	... ७५
त्रिदोषकल्पनेचा उगम	... ७	वायूला पिंडनांव योग्य नाही	... ७६
पदार्थाची उत्पत्ती	... ८	वायूचीं विशिष्ट स्थानांतील कार्ये...	... ७७
पहिले तत्व कफ किंवा श्लेष्मा	... १०	कटी—श्रोणांमंडल	... ७८
श्लेष्म्याचें स्वरूप	... ११	संवेदनात्मक वातस्थाने	... ८१
श्लेषकत्व किंवा संघटनाची	...	ऐशीवातविकार	... ८५
आवश्यकता	... १२	या लक्षणांची तत्त्विकता	... ९२
कफाची मुख्य स्थाने	... १३	वात विकाराविषयीं विशेष	... ९३
कफाची अविकृताव-	...	बहुतेक वात विकार संसर्गजन्य...	... ९४
स्थेतील कार्ये	...	असतात	"
कफाचें कार्यांचा खुलासा	... "	आवृत्त किंवा प्रतिबंध पावलेल्या...	...
कफ हा मळ कीं मुख्य शक्ति	... १४	वायूचीं लक्षणे	... ९६
कफाचीं विकृतावस्थेतील कार्ये	... १७	वातरक्त	... १००
कफाच्या लक्षणांचा खुलासा	... "	आमवात	... १०२
कफामुळे होणारे कांही विकार	... १४	ऊरुस्तंभ	... "
श्रास किंवा दमा	... २५	वायूच्या उत्सर्जक गुणाचें म.	... १०३
कास किंवा खे बला	... २७	संसर्ग आणि सन्निपात	... १०४
राज्यदमा—कफक्षय	... २९	संसर्ग म्हणजे काय ?	... "
श्लेष्मा म्हणजे काय ?	... ३४	रोगप्रतिकारी सामर्थ्य	...
पित्त म्हणजे काय ?	... ३६	कोठून उत्पन्न होते ?	... १०५
पित्त या शब्दाचा अर्थ	... ३७	आमावस्था	... १०६
पचनाची अवश्यकता	... ३८	पच्यमानावस्था	... "
पित्ताची मुख्य स्थाने	... ३९	संनिपात	... १०८
पित्ताचें तात्विक व व्यापक रूप	... ४८	आम	... ११०
पित्तजन्य लक्षणे	... "	एकदोषी विकार	... ११५
या लक्षणांचा खुलासा	... ४९	विषारी अथवा विनाशक द्रव्य	... ११६
पित्ताचे रोग	... ५५	सर्वांचा सर्वांगिण प्रकोप होय	... ११८
पित्तविकारांपैकीं ज्वर	... ५६	एकंदर त्रिदोषांचे त्रेसष्ट प्र.	... ११९
वायु	... ६७	त्रिदोषांचा शास्त्रीय व्यवहार	... १२०
वायु म्हणजे काय ?	... ६८	दोष आणि दूये	... १२२
शरीरांतलिहालचाली	... ७०	शारिर विज्ञानामध्ये	...
चें प्राधान्य व क्रम	... ,	त्रिदोष हे किती महत्वाचें आहेत	१२३

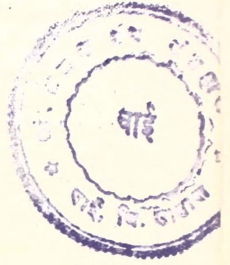
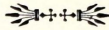
चिकित्सेमध्ये त्रिदोष विज्ञान ...	१२५	रसगत ज्वराचीं लक्षणे ...	१४४
किर्तामहत्वाचे आहे	१२५	तीनमळ	१४६
दोषांच्या विकृतीचीं सर्वमान्य	...	थोडे स्पष्टीकरण	१४७
कारणे	१३०	त्रिदोषांचा क्रम कोणता	१५५
वातादिंची वाढ, प्रकोप आणि	...	दोष तीन कीं चार ?	१५६
प्रशम यांचे स्वाभाविक काळ	१३१	त्रिदोषासंबंधीं गैर समज	१५३
दोषांचें वर्धक वशामकरस	...	त्रिदोषांचा निदाना विषयीं उपयोग	१५१
कोणते पदार्थ गुणचय प्रकोप	...	रोग म्हणजे काय ?	१५९
प्रशम करतात	१३२	ज्वर	१६७
वातादींचीं वाढीचीं लक्षणे	...	अतिसार	१७७
दोषांच्या क्षीणतेचीं लक्षणे	...	उदर	१८०
कुपितावस्थेतील विकार	...	त्रिदोषांचा चिकित्सेतील उपयोग	१८४
वाताती घरील शामकउपाय	१३३	रोगनाशक सामर्थ्य	१९१
वृद्धि, क्षय व साभ्य यांचे	...	निरोगी अवस्थेतील वर्णन	१९६
सामान्य लक्षण	...	विकृतावस्थेतील	...
दोष व देश	...	गुणांचे वर्णन	१९७
दोष व प्रकृति	१३४	वात, पित्त, कफ याविषयीं खुलासा	२००
दोष व अग्नि किंवा पचन शक्ति	...	निष्कर्ष	१९८
दोष आणि कोठा	१३५	जीवनव्यापाराविषयीं तत्त्वे	१९९
अथोक्त वाक्ये	...	दोषविज्ञानातील क्रम	२००
धातु आणि मळ	१४२		

॥ श्रीमहामृत्युंजयो जयतिराम् ॥

आयुर्वेदांतील मूलतत्वे

अथवा

त्रिदोष.

थोडक्यांत वस्तुबोध.

प्र० १:—त्रिदोष म्हणजे काय ? उत्तर:—शरीरांतील सर्व प्रकारच्या क्रियांचे प्रवर्तक असे सामर्थ्यसंपन्न व सर्व शरीरघटकांत व्यापून राहणारे सूक्ष्म अणु.

प्र० २:—त्रिदोष दृश्य आहेत की अदृश्य ? उत्तर:—स्थूल व सूक्ष्म हे शब्द सापेक्ष आहेत. तथापि सूक्ष्म अशा घटकांतीलही सूक्ष्म अणु म्हटल्यावर ते दृश्य आहेत असे म्हणतां यावयाचे नाही. ते दृश्य नसून तर्कानुमेय आहेत.

प्र० ३:—त्रिदोष दृश्य नाहीत तर त्यांचे अस्तित्व कां मानावे ? उत्तर:—शरीर हा एक अनेक प्रकारच्या पंचभौतिक घटकांचा समुदाय आहे. हे घटक नित्य क्षिजणारे, आणि नित्य नवे उत्पन्न होणारे आहेत, असे अनुभवास येते. रोजचे आहाराची गरज हें उघड सुचविते. नित्याची शीज व उत्पत्ति जर या घटकांचे सर्वांशाने झाली असती, तर नव्या आहाराने शरीर अजरामर ठेवतां आले असते. तसे घडत नाही. यावरून असा एकादा भाग मानणे भाग आहे की जो या नित्याचे जनन मरणाचा परिणाम भोगीत नाही. आणि जो शतसंवत्सर पावेतो टिकतो. प्रत्येक घटकाचा नित्य विनाशी असा जो भाग त्याहून हा शंभर वर्षेपर्यंत अविनाशी असा भाग आहे. त्यावर नवीन अवयव (घटकाचा) वाढतो, व क्षिजतो, आणि त्याची शक्ति कमी झाली की, ही क्रिया घडत नाही. अर्थात् प्रत्येक घटकाचा सूक्ष्म अवयव व त्याकडेच कर्तृत्व असल्याचे मानावे लागते. आणि असला प्रत्येक घटकाचा सूक्ष्म भाग जरी साध्या डोळ्यांना दिसला नाही तरी तार्किक दृष्टीला त्याचे स्वरूप स्पष्ट दिसणारे आहे.

प्र० ४:—त्रिदोष हे केवळ शक्तिस्वरूप की पदार्थ ? उत्तर:—सृष्टीतील कोणतेही सामर्थ्य, गुण अथवा धर्म हे निराधार राहू शकत

नाही. अत्यंत सूक्ष्म कां होईना, पण एकाद्या पदार्थाचा आधार त्यांना अवश्य असतो. मग त्रिदोष ही तरी नुसती शक्ति कशी असेल ? शिवाय स्थूल पदार्थरूपी शरिरांत पदार्थाचा अभाव आहे, असें शक्तीला स्थान कोठें मिळेल ? या शक्तीला एकाद्या पदार्थाचा आश्रय करूनच राहणें भाग. असला जो आश्रय तेच हे अणु व म्हणून त्रिदोष हे पदार्थ होत.

प्र० ५:—सर्व शरीर घटकांतील ' शक्ति ' मानली तरी ती एक असावी. मग दोष तीन कां ? उत्तर:—वस्तुतः जीवनव्यापारांचें कर्तृत्व असलेली शक्ति म्हणजे जीवनशक्ति एकच खरी; पण जीवनव्यापार ज्याला म्हणावयाचा त्याचेंच स्वरूप त्रिविध आहे. असें कीं, नवें उत्पन्न होणें, नव्या जुन्यांचें पृथक्करण होणें. आणि क्षिजलेल्यांचा उत्सर्ग होणें. या व्यापारांचाच जीवनव्यापार म्हणतात. मग जर जीवनव्यापारांत त्रिविधता आहे, तर हा त्रिविध व्यापार सुरळीत पार पाडणारी जीवनशक्ति त्रिविध असावी हें युक्त आहे त्रिविध जीवनशक्तीचे आधारभूत जे अणु, ते शरिरांतील त्रिदोष होत.

प्र० ६:—आयुर्वेदानें त्रिदोषांमध्ये या तीन प्रकारच्या जीवनव्यापाराचा उल्लेख केला आहे काय ? उत्तर:—आयुर्वेदानें जीं दोषांना नांवें दिली आहेत, त्यांतच या त्रिविध व्यापारांचा स्पष्ट बोध होईल अशी योजना आहे. वायु-गतिमय-उत्सर्जक; पित्त पाचक, श्लेष्मा-संयोजक. नवीन घटकाचा संयोग प्रथम त्यांतील क्रियाकारी अणूंवर होऊन त्यानंतर त्याचें पचन, पृथक्करण आणि मग उत्सर्जन हा जीवनव्यापाराचा क्रम त्रिदोषांचे नांवांनीं आयुर्वेदानें दाखविला आहे.

प्र० ७:—प्रत्येक घटकामध्ये हा व्यापार चालतो. व त्यावरून सर्व व्यापी त्रिदोषांचें कर्तृत्व पटण्यासारखें व एवढ्यावरून शरिराच्या अनेकविध अवयवांचीं कार्ये कशीं समजतात ? उत्तर:—त्रिदोषविज्ञान हें शरिराच्या सूक्ष्म क्रियांचे स्पष्टीकरणासाठीं आहे. शरिराच्या विविध स्थानांत ज्या विशिष्ट क्रिया चालतात, त्यांचा स्वतंत्र विचार अवश्य केला पाहिजे. मात्र तो करीत असतांही त्रिदोषविचार सुटत नाही. व्याप्रमाणें एका घटकामध्ये या तीन क्रिया सूक्ष्मपणें चालतात, त्याच सर्व शरिराच्या क्रियांचें सूक्ष्म अवलोकन केल्यास त्यांतहि चौथी क्रिया नाही असेंच दिसेल. प्रश्न इतकाच कीं कांहीं शरीरभाग घेण्याचें अगर संग्रहाचें काम करतात, कांहीं पचवितात तर कांहीं उत्सर्जनाचें कार्ये करितात. या तीन प्रकारच्या इंद्रियांत त्या क्रिया करणाऱ्या अणूंची संख्या अधिक असते. शरिराच्या सर्व इंद्रियांचें स्थूल वर्गीकरण केल्यास संग्राहक इंद्रियें, पचनेंद्रियें आणि उत्सर्जनेंद्रियें असेंच होतें. मग कोणत्याहि ठिकाणीं त्रिदोषज्ञानाचा उपयोग कां न व्हावा. ?

प्र० ८:—प्रत्येक रोगाचें निदान ठरविताना आयुर्वेदानें या त्रिदोषांवर सर्व हवाला दिला आहे. एवढ्यानें रोगज्ञान कसें होतें ? उत्तर:—आयुर्वेदानें निदानशास्त्रामध्ये त्रिदोषांच्या केवळ स्थूल कल्पनेवर भिस्त ठेविलेली नाही. हें प्रत्येक रोगाची वेगळी संप्राप्ति (रोगोत्पत्तिक्रम) दिली आहे यावरून उघड होतें. मात्र कोणत्याहि रोगामध्ये त्या रोगस्थानाची जी वास्तविक क्रिया, तिची विकृति ध्यानीं घेऊन रोगस्थानाची संप्राहक शक्ति विकृत झाली, पाचकशक्ति विकृत झाली कीं उत्सर्जक हे समजणें अवश्यक असतें व याचा खुलासा अनुक्रमें कफ, पित्त आणि वायु या नांवांनीं केल्या असतो. विकार असल्या असले तरी त्याचें स्वरूप तीनच प्रकारचें असावयाचें. याचें कारण भगद्गी उघड आहे. शरिराचा प्रत्येक घटक तीन प्रकारचेच व्यापार करतो. असल्या घटकांच्या समुदायानें विशिष्ट स्वरूप पावलेला अवयव तीनच प्रकारच्या क्रिया करतो. विकृति व्हावयाची तर चौथ्या कोणत्या क्रियेत होणार ? रोगाचें स्थान, त्याचा पोटभाग, त्यांतील नैसर्गिक क्रिया यांतील विकृति समजून घेतांना विकृति झणजे ती कोणत्या नैसर्गिक व्यापाराची याचा बोध झाल्याविना रोगज्ञान व्हावें कसें ? एकाद्या ठिकाणीं संचय झाला हें कळलें तरी संचय होण्याला अधिक संप्रह झाला ? उत्सर्जन झालें नाहीं कीं दोनहि अविकृत असून पचनच होत नाहीं ? याचा बोध झाल्याशिवाय रोगज्ञान कसें होणार ? हें कळावें म्हणून प्रत्येक रोगावर त्रिदोषाचा उपयोग केला आहे. व यासाठीच:—

दोषा एवहि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ॥

सर्व रोगांचें मुख्य कारण दोष असा अभिप्राय आयुर्वेदानें दिला आहे.

प्र० ९:—शरिरांतील पदार्थांमध्ये त्रिदोषांचें सोपें वर्णन कसें करतां येईल ? उत्तर—सर्व शरिरांत एकंदर पदार्थ दोन जातीचे एक विनाशी आणि दुसरे अविनाशी हें आतां उघड झालें. पैकीं अविनाशी दोष व विनाशी पदार्थांमध्ये दोन पोटभेद. एक उत्पन्न होत असलेले किंवा उत्पन्नमान आणि दुसरे झिजत असलेले. यांना अनुक्रमें धातु आणि मळ हीं नांवां आहेत. एकूण हे शरिरांतील तीन प्रकारचे पदार्थ होत. चवथा पदार्थ नाहीं. (दोषधातुमलमूलं हि शरीरम्) या तीन पदार्थांपैकीं दोष हे सर्व क्रियाकारी किंवा कारक आणि दुसऱ्या दोन पदार्थांना धारक म्हणजे शरीर (धारण करणारे) अशीं नांवां देतां येतील. दुसऱ्या प्रकारचे पदार्थांत जो भाग झिजका त्याला उत्सर्जनयोग्य म्हणून टाकाऊ या अर्थानें मळ नांव दिलें आहे असा मळ एका

बाजूने व कारक असे दोषांचे दुसऱ्या बाजूने धारण करतो. ह्मणून या शरिरांतील नवीन बनणाऱ्या उत्क्रांति पावणाऱ्या पदार्थांला योग्य अर्थांचे धातु हें नांव दिलें आहे. (धारणात् धातवः) कारक खरे पण यांत विवृति झाल्याने सर्व शरीर बिघडते. म्हणजे बिघडविण्याची क्रिया हे करतात. ह्मणून यांना आयुर्वेदांत त्रिदोष हें नांव दिलें आहे. वैद्यशास्त्राचा जन्म रोग जन्मानंतर झाला म्हणजे वैद्यशास्त्राला प्रथम प्रश्न बिघडवितो कोण हा करावा लागला. व त्यामुळे कर्तृत्वसंपन्न अशा शरीर घटकांतील अणूना दोष नांवाने ओळखण्याचा संप्रदाय प्रचारांत आला. (दूषणात् दोषाः) असे शरिरांतील मुख्य तीन पदार्थ आहेत. सामर्थ्यसंपन्न अणूचे भेद तीन. दोष-धातु सात व मळ तीन. एकूण तेरा पदार्थ. यांचा दोष धातु मळ या तीन पदार्थांत अंतर्भाव होतो.

धातु स्थूल व सामर्थ्ययुक्त पदार्थ, मळ स्थूल व सामर्थ्यहीन पदार्थ आणि दोष सूक्ष्म आणि क्रियारूप पदार्थ असे यांचे वर्णन करता येईल. शरीराचे घटकांतील कार्यकारी आणि सूक्ष्म असे अणु म्हणजे त्रिदोष समजावे. हे अणु म्हणजे शरीर घटकांचा अविनाशी आणि स्थिर भाग. अर्थात् त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व नाही.

प्र० १०:—वायु पित्त कफांना व्यावहारिक भाषेत कोणत्या बोधक नांवांनी ओळखावे ? उत्तर:—वायु, उत्सर्जक किंवा वियोजक. पित्त-पाचक किंवा विभाजक आणि श्लेष्मा संधायक किंवा संयोजक या नांवांनी बोध होईल. या क्रियांचा आयुर्वेदांत उल्लेख आहे. मागे सांगितल्याप्रमाणेच नांवांनीच बोध होतो.

शिवाय

विसर्गादानविश्लेषैः सोमसूर्या निला यथा ।

धारयन्ति जगद्देहं कफपित्ताऽनिलास्तथा ॥ १ ॥

विसर्ग—संग्रह—संश्लेष किंवा संयोग, आदान—पचन सात्मी—करण, पृथक्करण किंवा विभाजन आणि विश्लेष फेंकणे, उत्सर्जन किंवा वियोजन, या क्रियांनी अनुक्रमे कफ, पित्त आणि वायु हे ज्याप्रमाणे याच क्रियांनी सोम, सूर्य व वायु जगाचे धारण करतात त्याप्रमाणे शरीराचे धारण करतात. कफ किंवा श्लेष्मा, संघटना करणारा. पित्त पचन करणारे व वायु उत्सर्जन करणारा म्हणून शरिरांत प्रमुख आहेत.

आयुर्वेदांतील त्रिदोष.

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।

विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च ॥ १॥

सर्व शरीरान्त वायु, पित्त आणि कफ हे मुख्य दोष (चालक शक्ति) आहेत. हे दोष विकृत झाले असतां शरीरांत विकार उत्पन्न करून त्याच्या नाशालाहि कारण होतात. आणि तेच दोष जर निर्विकार असतील तर शरीराचें आरोग्य कायम राखून त्याची योग्य प्रकारें वाढ करितात. (अ. दृ. सू. अ. १)

आयुर्वेद किंवा आर्यवैद्यक या चिकित्साशास्त्राची उभारणी त्रिदोषावर केली आहे. आयुर्वेदांतील 'स्वास्थ्यसंरक्षण' आणि 'रोगनिवारण' हे दोनही प्रमुख भाग त्रिदोषमय असून कोणत्याही गोष्टीचा खुलासा या त्रिदोषांचे मदतीनेच केला आहे. हे दोष आयुर्वेदांत इतके भरले आहेत की, आर्यवैद्यक आणि त्रिदोष यांना पृथक् करूं म्हटलें तर ते अगदीं अशक्य आहे. वातादि त्रिदोष आणि आर्यवैद्यक यांचें अस्तित्व परस्पर सापेक्ष आहे. आयुर्वेदाचें लक्षण काय असें कोणी विचारल्यास संक्षेपतः उत्तर देणें तर दोषमयत्वं आयुर्वेदत्वं व्याशास्त्रांत सर्वत्र दोषांवर-वायु, पित्त आणि कफ या तीन तत्वांवरच सर्व विवेचन अवलंबून आहे त्याला आयुर्वेद अगर आर्यवैद्यकशास्त्र म्हणावें, असें देतां येईल. आणि या सदोषत्वामुळेच कीं काय नकळे आयुर्वेद सद्यःकालीं आदरणीय वाटत नाही. सदोष शास्त्र कोण स्वीकारील ? एका कालीं आयुर्वेदानें 'स्वास्थ्यस्य रक्षणं व्याधितानां व्याधिपरिमोक्षश्च, निरोग्यांचें आरोग्य रक्षण करणें आणि रोग्यांना रोगमुक्त करणें. या आपल्या उद्देशाप्रमाणें लोकोपकाराचें काम उत्तम केलें असेल, पण तो काल समाजाच्या वात्यावरथेचा असल्यामुळे, त्यावेळीं शास्त्रीय सुधारणा आजच्यासारखी परिणतावस्थेला पोचली नव्हती म्हणून त्यावेळीं जें शास्त्र उत्तम म्हणून गणलें गेलें तेंच सर्व शास्त्रें आणि कला यांची पूर्ण सुधारणा झाली असतां सध्यां आदराला पात्र कसें व्हावें ? प्रत्यक्षप्रमाणाच्या सबळ पुराव्यानें ज्यांतील तत्वे सिद्ध झालीं आहेत, व ज्यांतील विवेचन हेतुपुरःसर स्पष्ट आणि सविस्तर केलें आहे, अशा पाश्चात्य वैद्यकापुढें काल्पनिक त्रिदोषांच्या लटपटित पायावर रचलेलें व ज्यांतील विवेचन संदिग्ध आणि घोटाळ्याचें आहे अशा प्राचीन आयुर्वेदाला मान न मिळाल्यास नवल नाही. प्राचीन आयुर्वेदप्रवर्तकांनीं शरीरविषयक आपल्या अज्ञानावर हे काल्पनिक त्रिदोषांचें आवरण टाकून लोकांना चकविष्याचा प्रयत्न केला. आणि 'अज्ञानतमः समीकृत सत्यासत्य' अशा त्या युगांत जरी तो यशस्वी

झाला असला तथापि सध्याच्या ज्ञानयुगांत या पडद्याआड लपलेले अज्ञान उघडकीला आल्याशिवाय रहात नाही. असल्या प्रकारच्या विचारसरणीने आयुर्वेदाचा अनादर होऊ लागला तरीपण आयुर्वेदातील शेंकडों औषधिकल्प निरनिराळ्या विकारांवर अचुक काम देतांना पाहून आपण केलेले हे अचुक विधान कदाचित् चुकीचे असेल काय ? अशी शंका बहुतेकांना येतेच. आणि ही शंका सोडविण्यासाठी जी युक्ति स्वीकारण्यांत येते ती मात्र मोठी मनोहर आहे. आयुर्वेदांत औषधे फार चांगली आहेत, व अशा गुणकारी औषधांच्या योजनाहि पुष्कळ आहेत. पण आयुर्वेदाची निदानपद्धति सशास्त्र नाही. हे विधान करणारे लोक आत्मबंधना मात्र करून घेतात. कारण औषध चांगले म्हणजे काय ? ज्या विकारावर योजण्यासाठी ते तयार केले त्यावर त्याने गुण दिला पाहिजे ना ? ग्रंथकाराने महारास्त्रादि काढा लिहिला तो जर चांगला असेल तर त्याने ज्या वातविकारासाठी तो लिहिला ते विकार नाश पावले पाहिजेत. नाहीपेक्षा चांगला असे म्हणता येणार नाही. औषध सांगणाराला जर विकाराची माहिती नाही तर त्या विकारासाठी औषध योजले कसे आणि ते गुणकारी होतं तरी कसे ? कदाचित् दैवयोगाने आणि काकतालीय न्यायाला अनुसरून काय ? आयुर्वेदातील सर्व औषधे काकतालीय न्यायानेच गुणकारी होतात असे म्हणण्याचे साहस अगर अप्रयोजकपणा ज्याला थोडातरी सारासार विचार आहे असा मनुष्य केव्हांच करणार नाही. औषध चांगले योजणाराला रोगाचे ज्ञानहि चांगल्या प्रकारचे असलेच पाहिजे. आणि आयुर्वेदांत ते आहे म्हणूनच आयुर्वेदातील औषधीकरूप उत्तम ठरतात. आयुर्वेदीय औषधी यथोक्त गुण देत नाहीत हे ठरविण्याची कोणाची तयारी आहे काय ? योजकाचे अज्ञानाने योजना नीट न झाली आणि गुण आला नाही तर औषधाचे गुणकारित्वाला किंवा औषध सांगणाऱ्या शास्त्राला विलकुळ बाध येत नाही. हे सर्व खरे आहे; तरी सांप्रतकाळी आयुर्वेदादिषयी सर्वसामान्य जनसमूहांत विशेष आदर नाही ही गोष्ट खरी आहे. आणि याला कारणे जरी अनेक आहेत, तरी मुख्य कारण म्हणजे आयुर्वेदाचे रहस्य सहज कळण्यासारखे विशद नाही आणि परंपरा इ० मुखांनी भलत्या कल्पनांना अवसर दिला हेंच होय. आयुर्वेद ज्या त्रिदोषतत्वांवर बवलंबून आहे ते त्रिदोष म्हणजे काय ? आणि त्यांचा निदानचिकित्सेत उपयोग कसा होतो ? या तत्वांनी आयुर्वेदाचे उद्दिष्ट साध्य होईल किंवा नाही याचा विचार प्रस्तुतकाळी अवश्यक झाला आहे. प्रचलित भाक्षेपकांचे मताप्रमाणे प्राचीन आचार्यांनी आपल्या अज्ञानावर टाकलेला हा पडदा आहे की, आयुर्वेदाची सूत्रे ज्यांत ग्रथित केली आहेत असा

आयुर्वेदाचा यथार्थ लेखांकित पट आहे याचा विचार झाला पाहिजे. कदाचित् प्राचीनांचे तें अज्ञानाच्छादनहि असेल. पण याच आवरणाचा आश्रय त्यांनीं कां केला हा प्रश्नाहि शोधकबुद्धीला विचारणीय वाटला पाहिजे तात्पर्य काय, सांप्रतकालीं आयुर्वेदीय मूलतत्वे जीं वायु, पित्त आणि कफ हे त्रिदोष त्यांचा खुलासा अवश्य आहे. आयुर्वेदीय ग्रंथ इतर भारतीय शास्त्रग्रंथांप्रमाणें सूत्रमय असल्यानें अर्थबोध सुगम नाहीं. करितां या त्रिदोषांविषयीं यथार्थ कल्पना थोडी तरी यात्री आणि त्यायोगें आयुर्वेदाचा योग्य आदर व्हावा या हेतूनें आयुर्वेदाच्या मूलतत्वांचा थोडा विचार करण्याचें योजिलें आहे. भासत असलेली उणीव अंशतः तरी दूर व्हावी येवढ्याच उद्देशानें हा प्रयत्न आहे आणि यामुळे आयुर्वेदांतील तत्वाविवेचनासंबंधीं लोकांत थोडा तरी आदर वाढला, निदान गैरसमज दूर झाला तरी हा प्रयत्न सफल झाला असें होईल.

विषयोपन्यास.

त्रिदोषकल्पनेचा उगम.

विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिला यथा ।

धारयन्ति जगद्देहं कफापित्तानिलास्तथा ॥ १ ॥

[सुश्रुत सू. स्था. अ. २१.]

विसर्ग म्हणजे देणें, भर घालणें किंवा पोषण करणें, आदान म्हणजे शोषून घेणें, आत्मसात् करणें आणि विक्षेप म्हणजे उत्सर्जन करणें अगर फेंकणें या क्रियांनीं क्रमानें सोम, सूर्य आणि वायु हे ज्याप्रमाणें जगाचें धारण करितात त्याप्रमाणें याच क्रियांनीं कफ, पित्त आणि वायु हे शरीराचें धारण करितात.

श्रीमत् जगच्चालकाचे अतक्य इच्छेनें किंवा यद्दृच्छाप्रमाणानें निर्माण झालेली जी असंख्य पदार्थस्वरूपी सृष्टि तिचीं मूलतत्वे पृथ्वि, आप, तेज, वायु आणि आकाश हीं पंचमहाभूतें होत. आणि या पंचमहाभूतांच्या कांहीं विशेष प्रकारच्या असंख्य मिश्रणांनीं असंख्य पदार्थ निर्माण झाले आहेत. या पंचमहाभूतांचें स्वरूप असें आहे कीं, या सर्वांत पृथ्वि ही अत्यंत घन स्वरूपाची, आप तीहून विरल स्वरूपाचें म्हणजे त्यांत घनता असते परंतु ती फार कमी असून आर्द्रतेमुळे पातळपणा आहे. तेज प्रकाशस्वरूपी आहे प्रकाशणें हा त्याचा धर्म. या प्रकाशस्वरूपी तत्वाला कांहीं तरी आश्रय पाहिजे असतो. तेज हें घनस्वरूपी पार्थिव व

विरल स्वरूपी वायूच्या परिमाणूंच्या आश्रयानें प्रकाशत असते. पृथ्वी आणि आप यांचे परमाणू स्थूल अर्थात् मूर्त स्वरूपाचे असल्यानें हस्त-प्राद्य असतात. तेज स्थूल नाहीं अर्थात् ते हस्तप्राद्य नाहीं, नेत्रप्राद्य आहे. वायु हें तत्त्व अत्यंत विरल परमाणूंच्या स्वरूपाचें आहे. याचे परमाणु अत्यंत विरल असल्यामुळे त्यांत जडपणा नाहीं, व त्याकारणानें या तत्वाचा धर्म गति—चलन हा आहे. हें हातांत येत नाहीं, डोळ्यांना दिसत नाहीं, स्पर्शानें ज्ञात होतें. पण आकाश म्हणजे पोकळी अर्थात् पार्थिव व आप्य हें स्थूल स्वरूपाचें किंवा तैजस व वायव्य हें सूक्ष्मरूपी. कोणत्याच प्रकारचे पदार्थाचा परमाणूंचा तेथें अभाव असतो. यामुळेच आकाशाला शून्य हें नांव आहे. पदार्थाश्रित अशा पंचतत्वांचे प्रतीत होणारे गुणः—पृथ्वीची स्थूलता, आप् आर्द्रता, तेज प्रकाशणें, उष्णता; वायु गति—चलन—आणि आकाश—अवकाश किंवा पोकळी. याप्रमाणें आहेत. हीं सर्वव्यापी तत्वे निरनिराळीं स्वतंत्र रीतीने उपलब्ध हांत नाहींत. तर निरनिराळ्या पदार्थांच्या रूपानें मिश्र झालेलीं अशीं मिळतात. सृष्टीतील प्रत्येक पदार्थांत हीं तत्वे असतात पण त्यांचें प्रमाण मात्र विभिन्न आहे. एरवीं सृष्ट पदार्थांमध्ये विविधता आणि विचित्रता आली नसती. ज्या पदार्थांत ज्या तत्वाचें आधिक्य असतें त्यावरून त्या पदार्थाचा निर्देश केला जातो. जसें पार्थिव, आप्य, तैजस, वायव्य आणि नाभस. आकाशाचें न्यूनाधिक्य हें इतर चार तत्वांवर अवलंबून आहे. स्थूलता अधिक तितकें आकाश कमी आणि सूक्ष्मता अधिक असेल त्या मानानें पोकळी अगर आकाशाला वाढ त्या प्रमाणावर असते. असंख्य स्पष्ट पदार्थांत स्थूल आणि सूक्ष्म असे मुख्य दोन प्रकार संभवतात. पृथ्वी आणि जल यांच्या अंशाधिक्यानें झालेले स्थूल व तेज आणि वायु यांच्या अंशाधिक्यानें झालेले सूक्ष्म. पृथ्वीवर पदार्थात्व पावलेले पदार्थ स्थूल पण मूर्त स्वरूपाचे आहेत व म्हणूनच त्यांना पार्थिव असें नांव देण्यांत आलेलें आहे.

पदार्थांची उत्पत्ति.

कोणत्याहि पदार्थाचे उत्पत्तीला मुख्यत्वे वनद्रव्य अथवा स्थूलद्रव्य पाहिजे. एरवीं पदार्थात्व नाहीं. व म्हणून सर्व पदार्थांना पृथ्वी अर्थात् स्थूलाणु, अवश्य. या उद्देशानें द्रव्याचे उत्पादनामध्ये मुख्यांवार म्हणजे अधिष्ठान पृथ्वी आहे, असे सांगितलें आहे. याप्रमाणें पृथ्वी हें द्रव्याचें अधिष्ठान झालें. पृथ्वीचे परमाणु हे द्रव्याची सामुग्री झाली तरी ते एकत्र व्हावयाचे म्हणजे त्यांत आर्द्रता आलीच पाहिजे. आर्द्रता अगर

ओलेपणानेंच हे परमाणु एकमेकांत मिश्र होण्याला लायक होतात. व अशा रितीने आप म्हणजे जलाच्या संयोगाशिवाय पार्थिव परमाणूासून द्रव्याची उत्पत्ति होत नसल्याने द्रव्याला मुख्य कारण किंवा साधन आप हें तत्व आहे. असे सांगण्याच्या उद्देशाने 'अनुयोनि,' म्हणजे पाणी ज्याला कारण आहे असे द्रव्याचें विशेषण योजिलें आहे. अशा रितीने पार्थिव परमाणु जलाच्या संयोगानें मिश्र झाले तथापि त्यांना पदार्थाचा आकार येत नाही. पदार्थ व्हावयाचा तर नुसते परमाणु मिश्र होऊन भागत नसून त्यांचा संयोग व्हावा लागतो. ते एकमेकांना चिकटावे लागतात. आणि ते चिकटण्यासाठी तेज किंवा उष्णता आणि वायु यांची आवश्यकता आहे. उष्णतेमुळे आणि वायूमुळे पातळ झालेल्या परमाणूतील जलांशाचें शोषण होतें व त्यांस जरूर तो चिकटपणा प्राप्त होतो आणि मग आकाश अगर अवकाश याला अनुसरून त्याला आकार—द्रव्यत्व—प्राप्त होतें. सृष्टीचा कर्ता आज्ञेय असल्यामुळे अमुक एका पदार्थाला अशा प्रकारचाच आकार कां दिला ? किंवा त्यांत पंचतत्त्वे अमुकच प्रमाणानें कां मिश्र वेलीं याचा खुलासा करण्याला साधन नाही. स्वरूप आणि गुणधर्म यांवरून त्यांमधील तत्त्वांचा निश्चय ठरवून त्याचा उपयोग करून घेणें हेंच मानवीबुद्धीला शक्य व इष्ट आहे. पार्थिव द्रव्याच्या उत्पत्ति स्वरूपाचें स्पष्टीकरण व्हावें यासाठी एक उदाहरण घेऊं. एकादा घट बनवावयाचा आहे. घट पार्थिव तत्त्वाशिवाय होत नाही. पार्थिव परमाणु अर्थात् माती हें त्याचें अधिष्ठान झालें. पण केवळ मातीनेच घट होत नाही. तो बनविण्याचें ठरतांच मातींत पाणी मिळवून ती ओली करावी लागते. ओली झाल्याशिवाय घट बनणें अशक्य असल्यामुळे घटरूपी द्रव्याला पाणी हें उत्पत्ति कारण झालें. व अशा रितीने मृत्तिकेंत पाणी घालून ती पातळ केली, परमाणूंचें मिश्रण झालें. तथापि, त्या परमाणूंचा संयोग होऊन त्यांना घटत्व येत नाही. उष्णता आणि वायु यांचे योगानें पुनः शोषण होऊन जरूर तितका चिकटपणा आल्यानंतर त्याला घटाचें रूप देतां येतें. घटत्व आल्यानंतरहि तो पक्का व्हावा, त्यांतील परमाणु पक्के चिकटावे—यासाठी भट्टींत घालून पुनः भाजावा लागतो. घटाचा आकार आंतील पोकळीवर, अवकाशावर—किंवा आकाशतत्त्वावर अवलंबून आहे. पोकळीचे अभावीं तो मातीचा गोळा राहिल, घटत्व नाही. पार्थिव द्रव्याची उत्पत्ति अशा रितीने झाली. ज्याप्रमाणें कुंभवार आपल्या लहरीला अनुसरून मृत्तिकेचे वाटतील तसले पदार्थ बनवितो व त्यांचा जरूरीप्रमाणें तारतम्य बुद्धीनें उपयोग करून घेतो. तसेच स्वतंत्र आणि सर्व शक्तिमान् अशा सृष्टीकर्त्यानें सृष्टींत असंख्य प्रकार निर्माण केले आहेत. सजीव, निर्जीव, अल्पज्ञ किंवा बहुज्ञानी,

अल्पायु, दीर्घायु, सचेतन, अचेतन, लहान, मोठे, घन, द्रव, कठीण, मृदु असे अनंत पदार्थ निर्माण केले आहेत. प्रत्येक पदार्थ त्यांतील पंचतत्वाच्या अंशांना व रचनाविशेषाला अनुसरून, गुणधर्म, सामर्थ्य आणि आयुष्य किंवा टिकाऊपणा या बाबतीत मर्यादित असतो. कांहीं पदार्थ नुनते स्थिर आहेत. कांहींना गति आहे. कांहींना वाढ आहे. कांहींना आपल्या उन्नतीचें किंवा अवनतीचें ज्ञान आहे. सजीव पदार्थांत वृक्ष वनस्पति यांची वाढ होते. जवळ असणाऱ्या पोषक पदार्थांतून त्या आपले पोषक अंश शोषून घेतात. पशुपक्षी प्रयत्न करितात. आणि मनुष्यप्राणि परमावधीची सुधारणा. आपण झालों कसे, वाढतो कसे, आपली शक्ति काय, ती वाढेल निदान क्षीण होणार नाही कशी, आयुष्य पूर्ण कसे उपभोगितां येईल, तें वाढेल काय, व आपल्याला सुख कसे होईल या सर्वांचा विचार करण्याची शक्ति याला आहे. सर्व सृष्टींतील पदार्थांपासून आपल्याला काय सुख होईल हा मोठा विचार जणुं काय सृष्टींतील सर्व चराचर वस्तुमात्र परमेश्वरानें या मनुष्य प्राण्याच्या चैनीची साधनें म्हणूनच निर्माण केली आहेत. तें कसेही असो. सृष्ट पदार्थांचा आपल्या सुखासाठीं उपयोग करण्याच्या प्रयत्नांत त्यानें यश मिळविलें आहे इतकें खरें. अनेक प्रकारें शरीर विकृत होऊन दुःख वाढूं लागल्यावर त्याचा परिहार करण्याच्या उपायांची तर अवश्यकताच आहे. ह्या कारणामुळे मनुष्य-शरीर व इतर द्रव्ये यांच्या तत्वांचा विचार होऊं लागला. अशा रितीनें रोगरूपी दुःखाचा परिहार होऊन नैसर्गिक गुण व पूर्ण आयुष्य आणि आरोग्यसुख कसे अनुभवितां येईल याचा विचार ज्यानें केला आहे तें वैद्यशास्त्र होय. प्राचीन ऋषींनीं अशा प्रकारचा विचार ज्यांत केला आहे त्याला आयुर्वेद असें नांव दिलें. व हा विचार कर्गंत असतां सर्व-व्यापी अशीं जीं कांहीं मुख्य तत्वें दिसून आलीं, तीं हे त्रिदोष होत. या तत्वांनींच शरीराची उत्पत्ति झाली व वाढ होते.

पहिलें तत्व कफ किंवा श्लेष्मा.

कोणताही पदार्थ पांचभौतिक आहे, ही गोष्ट सिद्ध झाल्यावर, हा पार्थिवाधिक पंचभूतांचा संयोग झाला कसा याचा विचार करतांना प्रथम पार्थिव परमाणु एकत्र करणारी, परमाणु एकमेकांना चिकटवून त्यांना आकारता आणण्याला जी मुख्य कारण झाली, जिचे अभावों शरीराला शरीरत्वच आलें नसतें अशा प्रकारची श्लेष्मकशक्ती-परमाणूंना चिकटवून एकत्र करणारी शक्ती-हें एक मुख्य तत्व मानिलें आहे. हें

तत्त्वं सर्वत्र शरीरांत आहेच. शरीराच्या उत्पत्तीला जशी ही शक्ति कारण आहे. त्याप्रमाणें शरीराच्या वाढीलाही तिची आवश्यकता आहे. कारण वाढ झणजे बाह्य सृष्टीतील पोषक पदार्थांचे परमाणु शरीरांतील घटकांशी संलग्न होऊन एकजीव होणें झणजे पोषण किंवा वाढ होय. आणि जी ही संधीकरण—किंवा संयोगीकरण क्रिया, ती श्लेषकशक्तीचे अभावी होणार नाही, म्हणून शरीराच्या उत्पत्तीप्रमाणें वाढीलाही ती अवश्य ठरते. श्लेष्म्याचें कार्य ज्या अवस्थेत होतें ती पार्थिव परमाणु त्यांत संयुक्त झालेले जल, आणि या उभयतांचें एक विशेष प्रमाणांत तेजाच्या मदतीनें झालेले शोषण होय. परंतु या सर्वांना कारण जल किंवा आर्द्रता असते. ही आर्द्रता अधिक झाल्यास शरीरांत शैथिल्य येतें, पोषक घटक नीट संलग्न होत नाहीत व कमी झाल्यास शरीरांत शोषण-कार्य अधिक होऊं लागतें म्हणून आर्द्रतामूलक ही श्लेषक शक्ति शरीराच्या उत्पत्तीला वाढीला आणि आरोग्याला कारण म्हणून आयुर्वेदांत मुख्य मानिली आहे. आणि आर्द्रता देणें, चिकटणें या अर्थाच्या 'स्निग्ध' या धातूपामून तयार झालेल्या 'श्लेष्मा, या नांवानें आयुर्वेदांत तिचा निर्देश केला आहे. हाच आर्यवैद्यकांतील श्लेष्मा किंवा कफ होय.

आतां प्रत्येक अवयवांत राहून अविकृत असतां तो काय कार्य करितो, विकृत झाल्यास विकृती कशी काय करितो, आयुर्वेदांत वर्णन केलेले त्याचें स्वरूप कसें आहे व तें यथार्थ आहे किंवा नाही तें पाहणें आहे.

श्लेष्म्याचें स्वरूप.

वर लिहील्याप्रमाणें श्लेष्मा किंवा कफ या नांवानें संबोधिली जाणारी जी श्लेषकशक्ति तिचें आयुर्वेदांत वर्णन आहे तें याप्रमाणें:—

“ स्निग्धः शीतो गुरुर्मंदः ऋश्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ॥ ”

शरीरांतील कफ स्निग्ध म्हणजे ज्यांत ओषटपणा किंवा तेलकटपणाचा अंश पुष्कळ आहे, ज्याचा स्पर्श शीत आहे, वजनाला जड, ज्याचें कर्तव्य सामर्थ्य मंद आहे असा, ज्यामध्ये चकाकी आणि बुळबुळीतपणा आहे आणि जो गतिविरहित आहे, असल्या प्रकारचा आहे. शरीरांतील या गुणांना कफ ही संज्ञा आहे. गुण किंवा धर्म हा एकाद्या पदार्थाच्या आश्रयानें प्रतीत होत असतो. आणि म्हणूनच वर्णन करतांना त्या गुणयुक्त पदार्थाचें केलें जातें. आयुर्वेदांतील त्रिदोषांचें वर्णनहि अशा प्रकारचेंच आहे. हें वर्णन यथार्थ आहे किंवा नाही हें ठरविण्यासाठीं एकाद्या चिकट पदार्थाकडे पाहवें म्हणजे झालें. हा पदार्थ म्हणजे कफ, पृथ्वी आणि आप् यांच्या अंशाधिक्यानें बनला

असल्याने त्यांत स्निग्धता आणि शीतता हे गुण उत्पन्न झाले. (शीत-पिच्छिलवांबुगुणभूविष्टौ पृथिव्यंबुगुणभूविष्टः स्नेहः—शीत आणि पिच्छिल हे गुण जलतत्वाच्या आधिक्याने आणि पृथ्वी व अप् देान यांच्या आधिक्याने स्नेहगुण उत्पन्न होतो, असे सुश्रुतांत लिहिले आहे.) पार्थिवांशामुळेच गुरुता व गुरुत्वामुळे स्थिरता संभवते. मार्गे सांगितलेच आहे कीं तेजाच्या संयोगाने यास चिकटपणा आला असतो व चकाकीलाही कारण तेंच आहे. अशा प्रकारे श्लेष्मा म्हणजे एक चिकट-विण्याचें सामर्थ्य ज्यांत आहे, अर्थात् चिकट असा पदार्थ आणि त्याचे हे गुण अयथार्थ नाहीत असें दिसून येईल.

श्लेपकत्व किंवा संघटनाची आवश्यकता.

शरीर म्हणजे काय ? असा प्रश्न केला असता थोडक्यांत उत्तर देतां येईल कीं, हा एक विशिष्ट प्रकारचा पार्थिव परमाणूंचा संघ आहे. हे परमाणु त्या शक्तीमुळे एकमेकांना चिकटून एकजीव बनले ती श्लेपक शक्ति. श्लेष्मा—अवश्यक आहे हें उघड आहे. आणि शरीराचा अगदी लहानांत लहान असा भाग जरी घेतला तरी त्या भागाचें अस्तित्व हें श्लेपकतेवरच अवलंबून आहे. तिचे अभावीं परमाणु एकमेकांपासून अलग राहतील व मग आकाराचाच अभाव. अशा रीतीने ही शक्ति सर्वत्र असल्याने आयुर्वेदानेहि श्लेष्मा हा सर्वव्यापि असल्याचें सांगितलें आहे, तेंहि निराधार ठरत नाही. एकाच शरीराचे निरनिराळ्या अवयवांमध्ये थोडाफार फरक आहेच. शरीराचे कांहीं अवयव कठीण कांहीं मृदू व कांहीं घनस्वरूपाचे तर कांहीं द्रवरूपाचे आहेत. कांहींत स्निग्धता पुष्कळ आहे तर कांहींत अगदी कमी आहे. आणि या भेदाप्रमाणें त्या त्या शरीरविभागांत कफाचें प्रमाण कमी अधिक आहे. पण शरीरसंघ कायम आहे तोपर्यंत संघस्वरूपाला अवश्यक तो श्लेष्मा सर्वत्र आहे हें सूचित करण्यासाठीं दोषांचें स्थूलतया वर्णन करतांना प्राचीन आचार्यांचे 'ते व्यापिनः, दोष हे सर्वत्र व्यापून आहेत.—हें तत्व अबाधितच राहें. मात्र याच सूत्रापुढे अपि या विकल्पसूचक अव्ययाची योजना करून स्वास्थ्यसंरक्षण व रोगपरिहार या आयुर्वेदप्रसाराच्या मूलोद्देशाच्या संसिद्धीला ही स्थूल माहिती पुरेशी नसून प्रत्येक दोषाचें सूक्ष्म ज्ञान हेंच या कार्याला जरूर पाहिजे. कोणत्या शरीराच्या भागांत कोणत्या दोषाचे किती गुण किती प्रमाणांत आहेत व ते समस्थितींत असतां कोणत्या नैसर्गिक क्रिया सुरळीत राखून आरोग्यसुख देतात, व त्यांत वैगुण्य आले असतां कशा विकृति उपस्थित होतात, या ज्ञानाचे अभावीं, निदान व चिकित्सा होत नाही हें स्पष्ट केले आहे.

कफाचे स्निग्धादि गुण ज्या भागांत आधिक्याने आहेत त्यांना 'व्यप देशस्तु भूपसा' आधिक्यावरून कफाची मुख्य स्थाने निर्देश करायचा या सामान्य नियमानुसार कफाची स्थाने समजण्यांत येते शरीरांत अशी स्थाने म्हणजे—

उरः कंठशिरः क्लोम पर्वाण्यामाशयो रसः ।

मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ॥१॥ [अ.ह.सू.स्था.]

कफाची मुख्य स्थाने.

उर (छाती) कंठ, मस्तक, क्लोम,सांधे,आमाशय, रसधातु व मेदोधातु घ्राणेंद्रिय व जिह्वा हीं कफाचीं मुख्य स्थाने होत. यास्थानातहि उर हें कफाचें प्रमुख स्थान आहे. कारण या स्थानांमध्ये कफाचे सर्व स्निग्धादिगुण आधिक्याने असतात या मुख्य म्हणून सांगितलेल्या स्थानांतहि स्निग्धादि गुण सारखा नसून प्रत्येक स्थानांत त्याच्या रचनेप्रमाणें व कार्याप्रमाणें त्यांत फरक असतो हें सहज कळण्यासारखें आहे.

कफाचीं अतिकृतावस्थेंतील कार्ये.

श्लेष्म्याचीं सर्वव्यापी आणि मुख्य कार्ये—'श्लेष्मा स्थिरत्व स्निग्धत्वसंधिवंधक्षमादिभिः । देहं अनुगृह्णाति' सम म्हणजे अतिकृत स्थितीत श्लेष्मा असतां शरीराचे ठिकाणी स्थिरता, स्निग्धता, संधिवंधन आणि क्षमा वगैरे मनाची शांतता या क्रियांनी देहावर अनुग्रह करितो. हें वर्णन स्थूल आहे म्हणजे शरीरांत सर्व ठिकाणी कमी अधिक प्रमाणांत वर लिहिलेल्या ज्या क्रिया त्यांना कारण श्लेष्मा एवढें सूचित केले आहे. स्थानविभागानुरूप त्याचे अंश ठरविणें हें तर्कावलंबी असून रोगज्ञान करून घेण्याला त्याची फारच जरूर असते. आतां मुख्य स्थानांत कफाचीं कार्ये काय व कशी होतात तें पाहूं.

कफाचे कार्याचा खुलासा.

कफाचें मुख्य स्थान उर असें सांगण्यांत आलें आहे. सर्व शरीरांत या स्थानाला अधिक महत्व आहे. कारण ज्या क्रियेवर शरीराचें अस्तित्व अवलंबून आहे आणि जीवरून जीविताची प्रतीति होते अशी श्वासोच्छ्वासाची क्रिया या स्थानापासून होते. उरस्थानांत असणाऱ्या सूक्ष्मछिद्रयुक्त अशा मांसपिंडांच्या निसर्गप्रेरित संकोच-प्रसरणामुळे ही क्रिया चालते हा संकोचविकास सुखानें व्हावा यासाठी स्निग्धादि गुणयुक्त पदार्थ या मांसपिंडांत असणें अवश्य आहे. या ठिकाणी उत्पन्न होणारा जो श्वसनवायु त्याच्या अखंड संचारानें फुफ्फुसांतील मृदुता कमी होऊन त्यांची कार्यक्षमता कमी होऊं नये ह्या

श्लेष्म्याची अवश्यकता असून कुशल सृष्टिकर्त्याने त्याची योजना केली आहे. या इंद्रियाची रचनाच अशी नमुनेदार आहे की, आमाशयांत अन्नावर पचनक्रियेचा संस्कार होऊन जो रस तयार होतो तो नंतर यकृतात येतो व त्यावर यकृतपिंडांत एक रसायनिक संस्कार घडून त्याला रक्तस्वरूप येते. (यकृत् रंजकं पित्तस्य स्थानम्-यकृत् ह रंजकं पित्ताच्चै स्थान आहे. या पित्ताला रंजक हें नांव देण्याचें कारण याच्या संयोगाने रसाळा रक्ता येते. 'रंजकं रसरंजनाव्').

मग तेथून त्याचा सर्व शरीरांत रक्तवाहिनीच्या द्वारे पुरवठा होतो. (युगपत् सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा.) हा संस्कार होत असतां रसाचें रक्त बनत असतां त्यांतून जो मळ निघतो तो उरस्थित कफांत भर घालतो. किंवा हा मळ म्हणजेच उरस्थानांतील कफ होय. अशा प्रकारें शरीरांतील या निसर्गसंचालित रसायनशाळेत मोठ्या कौशल्याने रक्ताची भट्टी चालू असतां फुफ्फुसांत जरूर असलेल्या या श्लेष्म्याची भर घालण्याची योजना केली आहे. यथाशास्त्र आणि प्रमाणमुक्त आहाराचें सेवन केलें व निसर्गाला विरुद्ध नाहीं असा आहार ठेवला म्हणजे इतर धातूंबरोबर हा पदार्थहि योग्य प्रमाणांत उत्पन्न होतो. आणि आहारविहारांत अव्यवस्थितपणा आला कीं पचनक्रियेत अव्यवस्थितपणा येतो व त्यामुळें या कफाचें प्रमाणहि कमी अधिक होतें. श्वासोच्छ्वास व शरीराचा आधार रक्त यांचे समस्थितीला या कफाचे अतिकृत स्थितीची अवश्यकता असून हृदय, इतर कफस्थानें यांतील कफाचें सामर्थ्य या कफावर अवलंबून आहे. (रक्तांतून सर्व शरीराचें पोषण होतें आणि तें रक्त उरस्थित कफाचे साम्यानें सम राहते ह्मणून.) याला मुख्य मानून अवलंबक (अवलंबन करोति) असें नांव दिलें आहे.

कफ हा मळ कीं मुख्य शक्ति ?

येथें अशी एक स्वाभाविक शंका येण्याचा संभव आहे कीं, कफ हा जर अन्नरसांतून निघणारा मळ आहे, तर दोष अशी संज्ञा देऊन शरीराचे मुख्य चालकशक्तीत याची गणना कशी केली ?

मळ या शब्दाचा सामान्य अर्थ टाकाऊ पदार्थ असा आहे आणि या अर्थावरून कफ हा जर टाकाऊ पदार्थ मानला तर त्याला दोषत्व कसें ?

कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोमचा स्नेहोक्षित्वग्निशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥ १ ॥ कफ, पित्त, कान, नाक, नेत्र यांतील मळ; घाम, नखें, रोम; नेत्र, त्वचा इत्यादींवर असणारा स्निग्धपणा, आणि ओज हे क्रमानें रसादि धातूंचे मळ होत. या मळांच्या यादींत

नखें, केश, घाम या बरोबरच कफ, पित्त इतकेंच नव्हे तर ओजाची सुद्धा गणना केली आहे. ओजाची व्याख्या देतांना तर ' ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परं स्मृतम् ' ओज हें सर्व धातूंचें तेज आहे अशी दिली आहे. मग हें तेज मळ कसा ? तरी या ठिकाणीं जो मळ शब्द वापरला आहे त्याचा अर्थ इतकाच धावयाचा कीं कोणत्याहि पदार्थाचें पचन होत असतां त्यांतून एक स्वच्छ द्रव्य (प्रसाद) व दुसरा अस्वच्छ (किट्ट) असे दोन भेद निघतात. शरीरांतील सप्त धातु हेहि असेच बनतात. रसापासून रक्त, रक्तापासून मांस, इत्यादि तयार होत असतां पूर्वे धातूचा प्रसाद पुढचा धातु आणि या पचन संस्कारांत शिल्डक राहणारें किट्ट—या पचनसंस्कारानें धातु जसजसे स्वच्छ होत जातात तसतसे त्यांतून निघणारें किट्टहि अधिक स्वच्छच निघतें. प्रसाद हणून तयार झालेल्या धातूहून मात्र तें कमी स्वच्छ असतें इतकेंच. शेवटचा शुक्र धातु तयार झाला म्हणजे ती अन्न रसाचीच शेवटची व निर्मळ अवस्था असें समजण्यांत येतें. तरी पण त्याचेंहि कार्य गर्भरूपानें परिणत व्हावयाचें असतें. आणि त्यापूर्वी जें ओज शरीरावर दिसतें त्याला मळ गणण्यांत आलें आहे. कारण या ओजापासून दुसरा पदार्थ निघण्याचा नसतो. याप्रमाणें कफ होय. अन्न किंवा ज्याला आहार हणायचा तो पार्थिव आणि आप्य अशाच पदार्थांचा असतो. या पदार्थांच्या रसांत वरील महत्भूत गुणांचे जे गुण असतात ते रक्त होतांना कमी होतात. आणि कमी होतात ते जातात कोठें ? यकृतांतील रंजक पित्ताचा संयोग झाला कीं त्यांत तैजस अंश वाढून रसांतून सूक्ष्म घटकांचें शोषण होऊन रक्तांत भर पडते. व स्थूल असें जें पार्थिव आप्य द्रव्य त्या आशयांत शिल्डक राहतें तो श्लेष्मा होय. या कफाचे गुण म्हणजे पृथ्वि व अप् यांच्या मिश्रणाचे हें मागील विवेचनवरून लक्षांत येईलच. रक्त बनत असतां याला रक्तपेक्षेनें मळता येते. हणून मळ या नांवानें याचा उल्लेख केला आहे. शिवाय या पदार्थस्वरूपी कफाची, ज्या वेळीं तो काढून टाकावा लागतो, कार्यकारी शक्तिहि अदृश्य अशा स्निग्धता, शीतता इत्यादि गुणांत असते व हे गुण हणजे दोष होत. खोकल्यांतून पडणारा कफ किंवा वांतांतून पडणारें पित्त हेच दोष नव्हेत तर त्या पदार्थांत दोषांचे गुण पुष्कळ प्रमाणांत असून त्या त्या आशयांत ते आपलें काम करतात. व्यापिनः म्हणून ज्यांचें वर्णन केलें ते स्निग्ध शीतादि गुण होत. हें स्पष्ट करण्यासाठीं कफ पित्तांना मळ अशी संज्ञा दिली असतांही खोकल्यांतून पडणारा कफ किंवा या वांतांतून पडणारें पित्त हेंच आयुसंमत दोष अशी आपली काल्पनिक समजूत करून कांहीं आक्षेपक आयुर्वेदावर अप्रयोजकपणाचा शेर देतात. हा अप्रयोजकपणा कोणाचा ?

कफाधिक्याचें दुसरें स्थान कंठ श्वासोच्छ्वासाचा व अन्नपानाचा हा मार्ग आहे. खालेल्या अन्नांत आर्द्रता व मृदुता येऊन तें न टोचता अमाशयांत उतरावें यासाठीं कंठाचे ठिकाणीं हा कफ असतो. कफाचे स्निग्धपणामुळे अन्नाचा प्रवेश होतो. त्याचप्रमाणें श्वासाचा नेहमीं या ठिकाणीं संचार असतो. येथें इतर ठिकाणांहून स्निग्धता अधिक नसल्यास या भागाचें शोषण होऊन त्यांत कोरडेपणा येईल. मस्तक हें कफाचें स्थान सांगितलें आहे. आणि येथें असणारा कफ इंद्रियांची तृप्ति करणारा असून त्याचें नांव तर्पक असें आहे. मस्तक मेंदूचें स्थान असून त्याचे ठिकाणीं शांतता असतां इतर इंद्रियेहि शांत असतात कफ हा शीतवीर्य असल्यानें मस्तकांत राहून मेंदूला शांत ठेवितो व त्यामुळेच याला तर्पक असें नांव देण्यांत आलें आहे क्लोम या स्थानांतहि श्लेष्म्याचा शीत गुण हाच आपल्या वीर्यानें शांतपणा राखतो. व कोठ्यांतील व रक्तांतील जलांश कमी झाला ह्मणजे तहान वगैरे लक्षणें उत्पन्न होतात. शरीरांत प्रत्येक इंद्रियाचें जें कार्य होतें आणि तें घडवून आणण्यासाठीं जी शक्ति लागते तिचा पुरवठा ज्या भागांतून होतो त्या भागाला त्या शक्तीचा आशय असें समजण्यांत येतें. या आशयांत इतर भागांहून ती शक्ती अधिक प्रमाणांत असते त्याप्रमाणें त्या जलांशाचा पुरवठा करणारा क्लोम हा आशय होय. संधीचे ठिकाणीं कफाचें आधिक्य असून आपला चिकटपणा ह्या गुणानें सर्व संधीचें श्लेषण एकमेकांना चिकटवून ठेवण्याचें कार्य—हा करीत असल्यानें त्याला श्लेषक असें नांव आहे. अमाशयांतील कफाला क्लेदक असें नांव आहे. सर्व प्रकारचें अन्न अमाशयांत गेल्यावर त्याचें पचन होण्यापूर्वीं सर्व घटक विरघळून एकरूप व्हावे लागतात. व यासाठीं त्यांत पातळपणा यावा लागतो. हें पातळपणा आणण्याचें काम सोमगुणप्रधान असा कफ करितो. अन्न अमाशयांत गेलें कीं त्या इंद्रियांत जे शीतस्निग्धादि श्लेष्म गुण आहेत त्यांनीं अन्नाचे घटक पातळ स्वरूपांत मिळतात. व मग त्याचें शोषण होतें. ही क्रिया नीट न झाल्यास पचन नीट होत नाहीं. रसधातु हा पार्थिव आप्य या आहार पदार्थांतून निघालेला सार भाग आहे. अर्थात त्यामध्ये या दोहोंचे गुण असणार आणि श्लेष्माहि त्याच गुणांचा आहे. सर्व शरीरावयवांचे पोषक घटकांचें हें संमिश्रण आहे. हा रस निरनिराळ्या अवयवांतून फिरत असतां त्या त्या भागांतील पचनशक्ति आपापले अंश शोषून घेते. मेदोधातूंत कफाचा रनेह हा गुण विशेष आहे. आणि केशवाहिनीमध्ये वगैरे याचे योगानें मार्दव राहतें. घ्राणेंद्रियांत श्वासोच्छ्वासाच्या घर्षणाला सहन करील अशी मृदुता ठेवणारा श्लेष्मा अवश्यक असून, जिद्धेवर टाकलेल्या पदार्थांत जी आर्द्रता उत्पन्न होते आणि जीमुळे रसज्ञान होतें असें चर्वणानें त्या पदार्थांत

जो एक प्रकारचा द्रव मिश्र होतो व ज्याच्या योगाने खाल्लेल्या पदार्थ घशांतून खाली जाण्यालायक बनतो हे कार्य करणारा श्लेष्मा होय. श्लेष्म्याच्या त्या स्थानांत राहणारे स्निग्धादि गुणांमुळेच हे कार्य होते. ही कफाधिक्याची स्थाने व त्यांची कार्ये झालीं. ह्या स्थानांपैकी कोठें स्निग्धता अधिक तर कोठें शीततेमुळे कार्य घडतें. पार्थिव परमाणु हे द्रव्य आणि त्यांत अणु तत्वाचा मिलाफ झाल्याने हे गुण निर्माण झाले आहेत. आणि त्या अणु तत्वाच्या म्हणजे आर्द्रतेच्या प्रमाणानुरूप प्रत्येक ठिकाणी त्याचें स्वरूप निराळें आहे म्हणजे या श्लेष्मशक्तीला कारण जलतत्व आहे आणि म्हणूनच शरीराच्या चालकशक्तींत श्लेष्मा ही शक्ति सोमविशिष्ट आहे असे सांगितलें आहे. शरीराच्या रचनाविशेषाचे सामर्थ्याने खाल्लेल्या पदार्थांतूनच त्या त्या आशयाचे ठिकाणी या श्लेषक शक्तीची जरूर ती भर पडत असते. व त्यामुळे शरीराच्या क्रिया सुरळीत चालतात.

कफाची विकृतावस्थेंतील कार्ये.

कफ विकृत झाला असतां तो काय व कशी विकृति उत्पन्न करतो तें पाहूं ?

आयुर्वेदांतील कफाची विकृतावस्थेंतील कार्ये म्हणजे कफजन्य लक्षणें मुख्य वीस सांगितलीं आहेत. तीं:-तृप्तिश्च, तंद्रा च, निद्रा-धिक्यं च, सौमित्यं च, गुरुगात्रता च, आलस्यं च, मुखमाधुर्यं च, मुख-स्त्रावश्च, उद्गारश्च, श्लेष्मोद्गिरणं च, मलस्याधिक्यं च, कंठोपलेपश्च, बलासश्च, हृदयोपलेपश्च, धमनीप्रतिचयश्च, गलगंडश्च, अतिस्थौल्यं च, शीताग्निता च, उदरदश्च, श्वेतावभासता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च इति वि-शतिः श्लेष्मविकाराः, कफ विकृत झाला असतां म्हणजे त्याची वाढ झाली असतां मुख्यतः हीं लक्षणें उद्भवतात. निरनिराळ्या भागांत कफ हा निरनिराळ्या कारणांनीं आणि अनेक प्रकारांनीं दूषित होऊन अनेक विकार उत्पन्न करितो. विकार कोणत्याहि भागांत झाला तरी कफाचे विकारांत या वीस लक्षणांपैकीं कांहीं असतातच. ज्या आशयामध्ये प्रथम विकार उत्पन्न होतो त्याचे समीपवर्ति लक्षणांचा समावेश विकारांत होतो. कफापामून हीं लक्षणें कशीं उद्भवतात, याचा विचार करूं.

कफाच्या लक्षणांचा खुलासा.

सदर लक्षणांत तृप्ति हे प्रथम सांगितलें आहे. 'तृप्ति म्हणजे भोजनावांचून भोजन केल्याप्रमाणें तृप्ति वाटणें. संपूर्ण शरीराची वाढ भोजनाचे सुव्यवस्थित पचनानें होते. आणि त्याचे अव्यवस्थित-

पणामुळे विकार उद्भवतात. कोणत्याही कफस्थानाला दूषित करण्याला पचनेंद्रिय म्हणजे आमाशय यांतील कफच कारण आहे. आहाराशिवाय कशाचीच वाढ नाही. यामुळे आमाशयाश्रयी कफलक्षण तृप्ति हें प्रथम सांगितलें आहे. भोजनाशिवाय तृप्ति वाटणें म्हणजे खाल्लेल्या पदार्थांचें पचन होत नाही आणि त्यामुळे दुसरा भोजनकाल आला तथापि आमाशय रिकामा नसल्याकारणानें अन्नाची इच्छा होत नाही. आमाशयांत अन्न गेल्यानंतर त्यावर पाचक रसांचा संस्कार होऊन त्याचें सार आणि किट्ट असें पृथक्करण होतें. सारभूत रसवाहिनीचे द्वारे धातूंत शोषला जातो. आणि मळाचा उत्सर्ग होतो व आमाशय रिकामा होऊन पुनः अन्नाची मागणी होते. ज्यावेळीं नेहमींच्या पचनशक्तीनें पचणार नाही असे पदार्थ, अर्थात् जड, शीतल, स्निग्ध भोजनांत येतात अथवा भोजन अधिक होतें त्यावेळीं योग्य वेळांत पचन होत नाही. अन्नांत पातळपणा उत्पन्न करणारा 'क्लेदक कफ' मार्गें सांगितला आहे. त्याची यामुळे वाढ होते. आणि आंत पाचक पित्त न्हास पावतें. या क्रियेला कारण म्हणजे अर्थातच जडत्व आणि शीतत्व ज्यांत अधिक आहे असे पार्थिव आणि आप्य पदार्थ होत. कफामध्ये त्यांचें आधिक्य असतें हणून 'वृद्धिः समानैः सर्वेषाम्' कोणत्याहि पदार्थाची समानधर्मी पदार्थांने वाढ होते. या सामान्य नियमाला अनुसरून कफाची वाढ होते. आणि त्यामुळे तृप्ति किंवा आहाराविषयी अनिच्छा हें लक्षण उद्भवतें. याप्रमाणें या विकाराचें कर्तृत्व कफाकडे येतें. कफाचें पूर्वोक्त वास्तवस्वरूप ध्यानीं घेतलें हणजे हें लक्षण ज्या आमाशयांत उत्पन्न होतें, तेथील कफ येवढा अर्थ कळून 'आंतडयांतील पाचक रसाला जितके पदार्थ सहज पचवितां येतील त्याहून' अधिक जड, शीत असे पदार्थ खाण्यांत आल्यानें आमाशयांतील पाचक रसाचें अन्नांत मिश्रण झालें तरी त्याचें प्रमाण कमी पडून योग्य कार्य नियमित वेळांत होत नाही. यामुळे या लक्षणाचा प्रादुर्भाव होतो. याच अर्थाला संक्षिप्तरीत्या सांगणारे, कफानें तृप्ती हा विकार संभवतो, हें वाक्य आहे. अशी खात्री होऊन आयुर्वेदीयांनीं उगीच काहीं तरी सांगितलें आहे अशाविषयी त्याबद्दल अनादराला जागा राहणार नाही. मात्र नीट विचार केला पाहिजे. दुसरें लक्षण तंद्रा. तंद्रा हाणजे निद्रातस्येव यस्येहा तस्य तंद्रां विनिर्दिशत्' एकाद्याला झोंप आली असतां तो झोंप न घेतां काहीं काम करीत असतां जसा अर्धवट झोंपेंत व आळासावलेला दिसतो, त्याप्रमाणें जी विकाराची स्थिति तिला तंद्रा असें हाणतात. ही कफानें कशी येते ? शरीराचे स्थूल अगर दृश्य भाग ज्याप्रमाणें अन्नरसवाहिनींतून फिरत असतां त्यांतून आपापले घटक निसर्गसामर्थ्यानें शोषून घेऊन पुष्ट होतात. त्याचप्रमाणें सूक्ष्म असा शरीरांतील भाग ज्ञानंतु

हेहि याच घटकांचा आश्रय करून राहणाऱ्या स्वजातीय सामर्थ्याने वाढतात. ज्ञानेन्द्रियांचीं कार्ये दृश्य नाहीत, तरी कार्यकारी असें सामर्थ्य प्रत्येक अवयवाच्या प्रत्येक घटकाबरोबर असून त्याकडून कार्ये होत असतात. हें सामर्थ्य स्थूल घटकांच्या विशिष्ट संमिश्रणापासून उत्पन्न होत असतें. पदार्थाशिवाय सामर्थ्य नाही व सामर्थ्याविहीन पदार्थ नाही. मात्र पदार्थ ह्मणजे सामर्थ्य किंवा सामर्थ्य ह्मणजे पदार्थ नव्हे. ज्याप्रमाणें गंध हा एकाद्या पदार्थाशिवाय उपलब्ध होऊं शकत नाही, परंतु ज्या पदार्थाच्या आधारावर गंधाचें वास्तव्य आहे तो पदार्थ म्हणजे गंध नव्हे. आणि पदार्थाचा नाश केला तर त्याबरोबर गंधाचाही नाश होतो अशा प्रकारचा गुण आणि गुणी किंवा सामर्थ्य आणि सामर्थ्यावान् यांचा अन्योन्य संबंध आहे. आपल्या शरीराचे अवयव सामर्थ्यावान् आहेत. हें सामर्थ्य ज्ञानतंतूत आहे. आणि त्यांकडून कार्ये घडत असतात. कोणत्याहि अवयवाचें कार्य त्यांतील ज्ञानतंतूंचे सवलतेवर अवलंबून आहे. हे ज्ञानतंतू हीनबल झाले कीं अवयवाचें आकारमान जरी नीट असतें तथापि त्याचें कार्य उत्तम प्रकारें होत नाही. त्याच्या क्रियेत शैथिल्य उत्पन्न होतें. शरीराच्या सर्व भागांत—प्रत्येक अवयवांत या ज्ञानतंतूंचें जें सामर्थ्य आहे त्या सर्वांचें केंद्र मेंदु आहे. मागें सांगितलें आहेच कीं मस्तकांतील—मस्तिष्कपिंडांतील—सौम्यता—तर्पक गुण हा इंद्रियांचे ठिकाणी शांतपणा राखित असतो. याचें प्रमाण वाढलें कीं अर्थातच सर्व इंद्रियांत अधिक शांतता उत्पन्न होते. ही शांतता म्हणजे ज्ञानतंतूंचे तरतरीचा न्हास आणि असें झालें म्हणजे अवयवांची कार्यकारी जी शक्ति तांतच माद्य अथवा शैथिल्य आलें म्हणजे कार्यातहि शिथिलता येते. प्रत्येक इंद्रियाचा उत्साह कमी होऊन त्यांत सुस्तपणा येतो. यांत डोळे साफ उघडत नाहीत, मस्तकांतील मस्त पिंड हें मेंदूचें मुख्य स्थान असल्याकारणानें त्याच्या माद्याचा परिणाम सन्निध असलेल्या नेत्रांवर विशेष होणें अगदीं सहज आहे. मागें कफ म्हणजे जे स्निग्धादि गुण सांगितले त्यांत सौम्यता आहे. म्हणजे हा गुण कफ होय. आणि कफानें तंद्रा येते ह्मणून सांगतांना तंद्रा ध्यांवर प्रतीत होते अशा ज्ञानतंतूशी ज्याचा संबंध असा तर्पक व.फ व तो ह्मणजे सौम्यता हें उघड होतें. व त्याबरोबरच कफानें उत्पन्न होतें असें सांगणें यथार्थ आहे असें कळेल. वर सांगितलेलें तंद्रा किंवा सुस्ति हें लक्षण दोन प्रकारांनीं अनुभवास येणारें आहे. एक सर्वांगीण ह्मणजे सर्व शरीर सुस्त होणें. आणि दुसरी एकाद्या अवयवावर होणारी. याचें कारण असें आहे कीं, एकाच शरीराचे निरनिराळे भाग हे ज्याप्रमाणें परस्पर विभिन्न आहेत, त्याचप्रमाणें त्या त्या अवयवांना पोषक असणारे पदार्थ हे भिन्न गुणाचे असावे लागतात. आणि आहेत ही. पुष्कळ

पदार्थ एकसारखे दिसतात आणि त्यांचे गुणसामर्थ्यात पुष्कळसे साम्यही पण असते. तथापि थोडासा सूक्ष्म तरी त्यांत फरक हा असावयाचाच असे नसेल तर त्यामध्ये विचित्रता आली नसती. हा जो पदार्थमात्रांत फरक असतो तो कार्यातहि भेद पाडितो व याच परस्परांशीं विशिष्टतया प्रतीत होणाऱ्या कार्याला वैद्यशास्त्रांत प्रभाव असे नांव आहे. कोणताहि विकार सर्वांगीण किंवा एक अवयवी होण्याला पदार्थांतील हा प्रभावच कारण आहे. असे काहीं पदार्थ या प्रभावामुळेच शरीरांतील एकाद्या भागांतील कफ वाढवितात व काहीं असे आहेत कीं ते सर्व शरीरव्यापी कफाला एक समयावच्छेदाने दूषित करणारे आहेत. व त्यामुळे सर्व शरीरव्यापी व एकावयवव्यापी असे विकार होतात. शरीरामध्ये एकाच जातीचे विकार निरनिराळ्या भागांत होतात. त्यांचे कारण हेंच होय. उदा० शूल हें लक्षण कोणत्याहि शरीरविभागांत होतें. व याला सामान्य कारण वायु आहे. परंतु या वायूने निरनिराळ्या भागांत शूल उद्भवतात. जर वायु दूषित झाला तर त्याने सर्वत्र शूल कां उत्पन्न करूं नये. याचें उत्तर हेंच आहे कीं ज्या भागांत शूल झाला तेथील वायु कुपित झाला आहे. आणि उपचार करतांनाही सामान्य शूलनाशक किंवा वातनाशक असे न करतां ज्या भागांतील विकार तन्नाशक असे उपचार करावयाचे. कठिस्थानांत व पृष्ठधानीं शूल झाला असतां इतर शूलनाशक पदार्थापेक्षां एरंडेलच विशेषतः गुणकारी होतें. अशा रीतीने द्रव्यांतरांतील प्रभाव योग्य रीतीने उपयोगांत आणणे हेंच चिकित्सेचें रहस्य आहे. अशा प्रकारचा आहार अन्नाशयांत गेला असतां त्याचा जो रस तयार होतो त्यांतून प्रत्येक अवयवांत सौम्यता वाढविणारा जो सौम्य गुण त्याची भर पडते आणि ज्या भागांत तो वाढेल तेथील ज्ञानतंतूचे कार्यात शैथिल्य येतें. सौम्यता हा गुण कफाचा असल्यामुळे त्याचे वाढीने उत्पन्न होणारे लक्षण अर्थातच कफाचें ठरत आहे. ज्ञानतंतूमध्येही सौम्यता योग्य प्रमाणांतच असते अशा वेळीं त्यांचें पोषण होऊन इंद्रियाचा उत्साह वाढतो आणि तीं कार्योत्सुक असतात. अशा रीतीने तंद्रा या लक्षणाचें कर्तृत्व कफाकडे आहे. निद्राधिक्यं च, श्लोप अधिक येणें याला कारण वरीलच आहे. ज्या ज्ञानतंतूच्या फाजील सौम्यतेमुळे सुस्ति उत्पन्न होते त्यामुळेच ज्ञानतंतु नियमित वेळांत जागृति देण्यास समर्थ होत नाहींत त्यामुळे श्लोपेचें प्रमाण वाढतें. स्तैमित्यं च—स्तैमित्य ह्मणजे एक प्रत्येक अवयवाच्या क्रियेत मंदपणा येणें आणि दुसरें 'आर्द्रपटावंगुंठनमिव' ओल्या वस्त्राने शरीर गुंडाळल्याप्रमाणें वाटणें असे दोन प्रकार होतील. पैकीं, पहिल्या अर्थाचा तंद्रा या लक्षणांतच अन्तर्भाव होतो. दुसरा अर्थ ह्मणजे सर्वां-

गीण शीतता कफानें कशी उत्पन्न होते हें पहावयाचें. ही शीतता त्वाग्नि-द्रियाचे ठिकाणीं प्रतीत होत असते. अर्थात् या प्रसंगी कफ वाढला असें लक्षणें लक्षणजे त्वचेंत वाढला हें उघड होत आहे. त्वचेंतील उष्णता रक्तावलेवी आहे. आणि रक्ताची उष्णता अन्नरसावर अवलंबून आहे. आहारामध्ये पार्थिव व आप्य पदार्थ अधिक आले लक्षणजे तद्विशिष्ट रस तयार होतो. आणि असा रस रक्तांत मिळाला कीं, त्यांतील जडशीत गुणामुळे सात्मीकरण न होतां उलट रसांतील पूर्वीची उष्णताच कमी होते. उष्णतेच्या हीनत्वामुळे रक्ताचें अभिसरण मंदावतें. व त्यांत आर्द्रता—जलांश—वाढून त्वचेंतील उष्णता कमी होते व त्यायोगें स्तैमित्य हें लक्षण उत्पन्न होतें. याला रस धातूंत कफाची वाढ किंवा रसाजर्ण हें कारण आहे. 'गुरुगात्रताच' अंग जड होणें. वरील प्रकारें रक्ताचें अभिसरण आणि रस धातूचें पचन त्यांतील पार्थिव व आप्य या अंशांचे आधिक्यामुळे नीट न झाल्यानें व असल्याच रक्तानें सर्व धातूंचें पोषण होत गेल्यास, शिवाय अशा प्रकारच्या रसांत एक प्रकारचा चिकटपणा येतो. त्यानें शरीरांतील सूक्ष्म स्रोतसांचा संरोध होऊन मलांचा नीट उत्सर्ग होत नाही. अशा स्थितींत मलाचा उत्सर्ग होत नाही व पार्थिव आप्य पदार्थांची लक्षणजे गुरुत्वविशिष्ट घटकांची शरीरांत भर, मग जडता येणें स्वाभाविक आहे. आणि हे गुण कफाचे असल्यामुळे यांचे कर्तृत्व कफाकडे असल्याचें सांगितले आहे. व सदर लक्षण तंत्रेप्रमाणेंच सर्व शरीरव्यापी आणि एकावयवव्यापी असें होऊं शकतें. आलस्यं च-आळस लक्षणजे 'समर्थस्याप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते' काम करण्याची अंगीं ताकद असतां हि तें करण्याविषयी उत्सुकता नसणें लक्षणजे आळस होय. हा उत्साहाचा न्हास ज्ञानतंतु अगर मज्जातंतु यांचे विकृतीमुळे होतो तंद्रा उत्पन्न करणारी विकृति अधिक प्रमाणांत असते व आळस करणारी थोडी कमी येवदाच फरक बाकी दोहों-चेंहि स्वरूप एकाच जातीचें. आळसालाच थोडें व्यापक आणि टिकाऊ रूप म्हणजे तंद्रा होय. मुखमाधुर्यं च, मुखास्त्रावश्च, हीं दोन लक्षणें रसनेंद्रियावर होणारी आहेत. अर्थात् यांना त्या ठिकाणचे कफाची वाढ कारण आहे हें उघड होय. जिव्हेचे ठिकाणीं जो कफ असतो त्यांत स्निग्धता, श्लक्षणता इत्यादि गुण अल्प असून शीतता-आर्द्रता हाच गुण विशेष प्रमाणांत आहे व यामुळेच कोणताहि पदार्थ जिव्हेवर ठेवतांच त्यांत आर्द्रता येऊन त्याचे रसाचें ज्ञान होतें. कफमय आहारामुळे झालेल्या कफविशिष्ट अन्नरसापासून इतर शरीरविभागांप्रमाणेंच जिव्हेवरही बुळबुळीतपणा येतो. ती चिकट होते, आणि तींतील ज्या सूक्ष्म स्रोतसांनीं रसाचें परिज्ञान होतें तीं भरून जातात व कोणताहि पदार्थ खाह्या असतां त्यांत रसनेंद्रियाचे

ठिकाणी वाढलेल्या या पदार्थांचे मिश्रण होऊन त्याची वास्तविक रुचि कळत नाही. कफ हा पदार्थ मधुर रसविशिष्ट असल्याने या अरुचीत गुळचटपणा अगर बेचवपणा येतो. नाही तर सुखमाधुर्य हे इष्ट आहे. दुसरे लक्षण मुखस्त्राव—तोंडाला पाणी सुटणे, याचे कारण असे आहे की, कफ वाढून तो पच्यमान अवस्थेत येतो. त्यावेळी त्यास खारटपणा येतो. व क्षारत्वामुळे स्त्राव होतो. यावेळी कफाचे पचन करणारी उष्णता जागृत होऊन तिचे मिश्रणाने क्षारत्व येते. विदग्ध अवस्थेत कफाला क्षारत्व येते असा उल्लेख आहे ' विदग्धः क्षारतां ब्रजेत् ' उद्गारश्च—टेंकरांचे प्रमाण वाढणे, अन्नाशय आणि फुफ्फुसे ही कफाने भरली असतां श्वासाचे सुखसंचाराला प्रतिबंध येतो. आणि प्राणवायुच्या संचाराला जो अडथळा येतो त्याचे प्रतिलोमगतीचे हे लक्षण आहे. श्लेष्मोद्गिरणं च, म्हणजे कफ मुखावाटे पडणे, याचा विशेष खुलासा करण्याचे कारण नाहीच. मार्गे कफाच्या उरस्थानाविषयी सांगतांना रसपचनाचे कार्य चालू असतां मलरूपी कफ कसा उत्पन्न होतो याचा उल्लेख केला आहे. त्यावेळी कफकारक हाणजे पार्थिवाप्य विशिष्ट अशा पदार्थांची आहारांत विशेष भरती होते त्यावेळी अर्थातच थूळ घटकांचे आधिक्यामुळे उरस्थानांत कफाचा संचय अधिक होतो. व त्याचा मुखावाटे उत्सर्ग होतो.

' मलस्य आधिक्यं च ' म्हणजे शरीरांतर्गत मळाचे प्रमाण वाढणे. याला कारण वरीलच आहे. प्रथम अन्नाशयांत अन्नाचे पचन होऊन सारभूत रस तयार होतो त्यावेळी पार्थिवांश अधिक असल्यामुळे किट्ट—मळ—अधिक प्रमाणात निघतो. पुढे असल्याच अन्नरसाचा प्रतिधातू—मध्ये पाक होत असतां देखील मळाचे प्रमाण स्वाभाविकतः ग्यास्त होतें. ' कंठोपलेपश्च ' म्हणजे कंठाचे ठिकाणी चिकटपणा उत्पन्न होणे. श्वाससंचार आणि अन्नाचा प्रवेश सुखाने व्हावा यासाठी कंठाचे ठिकाणी निसर्गाने जी स्निग्धता ठेविली आहे तिचे प्रमाण कफकारक स्निग्ध पदार्थांनी वाढते व त्यामुळे चिकटपणा येतो.

' वलासश्च ' म्हणजे कफाचे घट्ट पिंडमयस्वरूपांत उत्सर्जन मुखावाटे होणे. (कफाचे बेडके) कफ वाढला असून (छातीमध्ये) उष्णतेमुळे त्यातील आर्द्रता कमी होते. आणि त्याची अशी स्थिति होते. ह्याचा अनुभव खोकल्यांत येतो.

' हृदयोपलेपश्च ' छातीत फुफ्फुसपिंडाचे ठिकाणी चिकटपणा किंवा सारवल्यासारखे वाटणे, छाती भरून येणे. स्निग्ध बुळबुळीत—जड अशा कफाची वाढ छातीत झाली असतां हे लक्षण सहज होणारे आहे.

' धमनी प्रतिचयः ' शरीरातील शिरा भरल्याप्रमाणे वाटणे, कफ-

कारक पार्थिव व आप्य गुणविशिष्ट पदार्थांनीं जो रस तयार होतो, ज्याला आम या नांवानें संबोधण्यांत येतें त्यांत नेहमींचा पातळपणा नसणें स्वाभाविक आहे. आणि या घनतेमुळे त्याचें अभिसरण मंदावतें. त्यांतील स्निग्धपणा आणि चिकटपणा यामुळे शिरांना लेप बसतो व त्यामुळे मलोत्सर्ग होत नाही. अशा रीतीनें धमनींत जड स्निग्ध असा रस राहिल्यानें मलोत्सर्ग नसल्यानें त्या भरल्यासारख्या वाटतात.

‘ गलगंडश्च ’ कंठस्थित रसपिंडामध्ये जड, स्निग्ध, शीत अशा पदार्थांनीं बनलेल्या रसधातूचें पचन व अभिसरण नीट न झाल्यामुळे संचय होऊन त्या पिंडाची वाढ होते व पिकण्याच्या—पू होणाऱ्या क्रियेला सुरुवात होते. कंठ हें कफस्थान आहे, त्यामध्ये कफाची वृद्धि झाल्यानें समीपवर्ती रस-पिंडावर परिणाम होऊन हा विकार होतो, व यासाठीं ह्या विकाराचें उत्पात्तिकारण कफ विकृति आहे.

‘ अतिस्थौल्यं च ’ शरीरस्थूल होणें. मेदोधात्वाश्रित कफाचे वाढीमुळे हें लक्षण उत्पन्न होतें. मेदामध्ये कफाचे गुणापैकी स्निग्धता आधिक्यानें आहे. आणि त्या गुणाला वाढविणारे अर्थात् स्निग्ध पदार्थ अधिक आहारांत आल्यानें मेदोधातूची अभिवृद्धि होते. ओषधपणामुळे सूक्ष्म स्रोतसें बंद होतात व पुढील धातूची वाढ बंद होऊन सर्वांचा परिणाम मेदोधातूच्या फाजील वाढींतच होतो. हा परिणाम शरीरांत असणाऱ्या दिशेप सपाटीच्या अशा भागांवर पोटा, स्तनप्रदेश, कटिपश्चात्भाग इत्यादींवर होतो आणि शरीर स्थूल दिसूं लागतें.

‘ शीताग्निता च ’ म्हणजे अग्निमांद्य. जटराग्नि आणि धात्वग्नि म्हणजे आमाशयांतील व धातूतील उष्णता कमी होणें हें कफाचें सामान्य लक्षण स्पष्टच आहे. अशा प्रकारची विकृति झाली असतां अन्नाचें व धातूचें पचन नीट होत नाही व हा आम शरीरांत फिरत असतां त्वचेतील त्याचें अभिसरण नीट न होतां जागोजाग संचय होतो. हा थोडा वेळ टिकणारा असतो. व अंतर्बाह्य दीपन पाचन औषधांनीं त्याचा नाश होतो. त्याला उदर म्हणतात. रसधात्वाश्रित कफाचें आधिक्य याला कारण आहे.

श्वेतावभासता ‘ श्वेतगूत्रनेत्रवर्चस्त्रवं च ’ म्हणजे त्वचा, नेत्र, मूत्र, मल इत्यादींवर पांढूरता येणें. पिकटपणा येणें. वर सांगितल्याप्रमाणें अन्नरस कफप्रधान व पार्थिव्य आप्य घटविशिष्ट तयार झाला म्हणजे ज्या पित्ताच्या किंवा यकृत पिंडांतील पाचक रसाच्या मिश्रणानें त्याला रक्तता—तांबडेपणा येतो. त्याचे न्यूनत्वामुळे अन्नरसाचें यथाविधि पचन न होऊन रक्तताहि नीट येत नाही. व त्यामुळे रक्ताच्या रंगानें त्वचेच्या पृष्ठभागावर दिरंगाी तेजस्विता कमी होऊन पिकटपणा येतो. अन्नांतील जलांशावर उष्णतेचा पुरेसा संस्कार न झाल्यानें

मलमूत्रांत पांढरेपणा, डोळ्यांतील व नखांतील लाली रक्तावलंबी असते ती रक्ताचेच फिकटपणामुळे कमी होते यामुळे ही लक्षणे कफकृत मानली आहेत. कफाची ही वीस लक्षणे होतात. विकार कफाचे म्हणून सांगतांना ज्या भागांत कफाच्या गुणांची व्यस्त अगर समस्त रूपाने वाढ होते त्या भागाच्या नैसर्गिक क्रियेत कफाचा परिणाम दिसून येणे येवढेच धोरण आहे. प्रत्येक इंद्रियाची रचना आणि कार्य हे भिन्न आहे. आणि त्याला अनुसरून विकृति व्हावयाची. वर सांगितलेली लक्षणे ही शरीरांत स्निग्धादि गुणविशिष्ट कफ ज्या भागांत आधिक्याने आहे, त्या स्थानांतील वाढ दर्शविणारी आहेत. शरीराची इंद्रिये परस्परावलंबी आहेत. एकाचे कार्य विघडले असता त्याचा परिणाम दुसऱ्यावर होतो. अशा रीतीने विकार वाढत जातात. एकाचा आशयांत एकाचा गुणाची वाढ होते, परंतु इतर इंद्रियांवर त्याचा परिणाम होत नाही त्यावेळी त्या दोषाची वृद्धि एवढेच कार्य असते. परंतु उपचारांचे अभावी किंवा कारणाचे सामर्थ्याने वाढ चालू राहिल्यास तिचा परिणाम दुसऱ्या इंद्रियावर होतो. त्यावेळी रोग म्हणून ओळखण्यांत येते. वर लिहिलेली लक्षणे ही कफाची त्या त्या स्थानांतील वाढ दाखविणारी आहेत. या वाढीमुळे उन्मार्गगामी कफ कोणते विकार करतो त्याचा विचार करावयाचा.

कफामुळे होणारे कांहीं विचार.

रोग शब्दाचा अर्थ शरीराला त्रास देणारी विकृति असा आहे. अशा विकृतीचे सामान्य कारण ह्मणजे शरीरांतील कोणत्याही भागाचे न्यूनाधिक्य—विपमता—येणे हे आहे. ' रोगस्तु दोष वैपम्यं ' किंवा ' धातुवैपम्यं रोगः ' धातु ह्मणजे शरीरांतील रक्तादि स्थूल व तन्निष्ठ शक्तिस्वरूपी वातादि सूक्ष्म द्रव्यांत न्यूनाधिक्य येणे ह्मणजे रोग होय. अशी रोगाची व्यापक व्याख्या आहे. आणि सामान्यतः जरी ही विपमता रोग नांवाचे संबोधिली जाते, तथापि वैद्यशास्त्रामध्ये उपचाराचे सोयीसाठी रोगसंज्ञा एका निराळ्याच अवस्थेला योजिली आहे. किंवा एका विशिष्ट अवस्थेमध्येच रोगवर्णन संभवते. ती अवस्था अशी की, जीमध्ये नैसर्गिक देहधर्माहून विभिन्न अशी विकृति दृग्गोचर होऊन शरीराला त्रास भोगावा लागतो. उदाहरणः—कफस्थानामध्ये मुख्य जे उर तेथे कफाची वाढ झाली असता त्या स्थितीत ' हृदयोपलेपः ' हे स्थानसंभाव्य लक्षण उत्पन्न होईल. व कफाचे सामान्य गुरु गुणाचे वाढीने छाती जड—भरल्या सारखी—वाटे. या अवस्थेत शरीराला थोडाफार त्रास होतोच. आणि यासाठी ' रुक् सामान्यात् ' रोग हे

नांवहि या अवस्थेला देणें चुकीचें होणार नाही. तरी पण आयुर्वेदानें रोग नांवांनं जिला संबोधिलें किंवा जी विशिष्टावस्थाच विशेष चिकित्स्य असते ती स्थिति ही नाही. तर याच कफाचे वाढीच्या सर्मापवर्ति इंद्रियांवर परिणाम होऊन त्यांच्या क्रियांत विघाड उत्पन्न होतो. व जे श्वास, कास इत्यादि विकार उद्भवतात त्यांना अनुलक्षण सदर संज्ञा योजिली आहे. या अवस्थेमध्ये दोष उन्मार्गगामी असतो. ह्मणजे ज्या आशयांत त्याची वाढ झाली त्याचे आसन्नस्थित भागांत त्यामुळें विकृति होते. यापूर्वीचे स्थितीला वाढ किंवा संचय अशी संज्ञा आहे. 'चयो वृद्धिः स्वधान्येव' मात्र हीच उन्मार्गावस्था सर्व विकारांना उत्पादक आहे. प्रस्तुत कफाचे विकार हे कुपितावस्था किंवा उन्मार्गावस्था यांतीलच विचारण्याय आहेत. व त्यासाठी कफविकारांतील कांहींचा उल्लेख केला आहे.

श्वास किंवा दमा.

मुख्य कफस्थान जें उर त्यापासून श्वास या विकाराची उत्पत्ति होते.—या विकारांतील मुख्य कर्तृत्व कफाचे उरस्थानस्थायी अंशाचे वाढीकडे आहे. श्वास किंवा दमा हा विकार सर्वविश्रुत आहे. आणि तो कफानें होतो हें सर्वांना माहीत आहे. त्याचप्रमाणें श्वासविकार कशांनं होतो ? असा प्रश्न केला असतां आयुर्वेदीय चिकित्सकही कफामुळें श्वास होतो हेंच उत्तर देणार. पण ह्या उत्तरानें प्रागतिक किंवा विवेचक मनाचें समाधान होणार नाही. व म्हणून 'कफानें श्वास' यांतील गर्भितार्थ काय आहे ? इकडे लक्ष दिलें पाहिजे. पण श्वास हा विकार फुफ्फुस पिंडापासून उद्भवतो. अर्थात् कफानें म्हणजे त्या त्या स्थानांतील कफानें हें उघड आहे. तेथील कफ चिकट बुळबुळीत या स्वरूपाचा पदार्थ असतो. फुफ्फुसांमध्ये या असल्या पदार्थाची अवश्यकता काय हें मागें सांगितलेंच आहे. या तेथील कफाची वृद्धि कफकारक पदार्थांनीं झाली असतां फुफ्फुसपिंडांतील सूक्ष्म स्रोतसैं त्यांनं भरून जातात. कफाचे वाढीमुळें तेथील पाचकशक्ति न्हास पावते. आणि वरील स्वरूपाचे पदार्थाचे वाढीबरोबर आर्द्रता वाढते. त्यामुळें त्यांतील घटकामध्ये फुगीरपणा किंवा सूज उत्पन्न होते. व अशा प्रकारें या स्रोतसांचा परस्परांवर दाब पडून त्यांतून श्वास वायूचा संचार नीट होत नाही यामुळें श्वासवायु अर्धपथांतून परावृत्त होतो. अर्थात् त्याची ही प्रतिगति विशेष जोराची असते यायोगें श्वसनक्रिया नाकानेंच पुरी न होतां श्वासवायु कदाचित् तोंडानेंहि वाहूं लागतो. वायूचे छातीचे भागांत वेदना होतात. अशा रीतीनें हा श्वासविकार उत्पन्न

होतो. कफाची वाढ हे याला आदिकारण आहे. कफाचा विकार याचा अर्थ कोणत्याही भागांतील कफ असा नाही, तर ज्या इंद्रियावयवावर कफाचा विकार उत्पन्न झाला त्यांत असणाऱ्या कफाची विकृति असा समाजावयाचा. प्रत्येक अवयवांत दोषांचे अंश निरनिराळे असतात. याचा उल्लेख मार्गे केलाच आहे; आणि ज्या आहार्य पदार्थांनी शरीरांतील धातूंमध्ये विषमता येते, त्यांचे विविधतेमुळे आणि विचित्र प्रभावामुळे निरनिराळ्यावेळीं दोषांचे आणि धातूंचे निराळे अंश दूषित होऊं शकतात. कफकारक या सामान्य गुणाचे पुष्कळ पदार्थ घेतले तर त्यांतून एकादा उरस्थानाश्रयी कफाला दूषित करील. एकादा आमाशय विकृति उत्पन्न करील. एकाद्याने शिरस्थानाश्रित कफाची वाढ होईल. व एकादा असाहि असेल कीं, त्यामुळे एकसमयावच्छेदानें सर्वांशांने कफाची वाढ होईल. अथवा एकाहून अधिक स्थानांत विघाड उत्पन्न करूं शकेल. याला कारण, अनंत पदार्थांतील वैशिष्ट्य होय. (याचा विशेष विचार सदर लेखाचे शेवटीं रसवीर्यविपाक प्रभाव या प्रकरणांत येईल, तात्पर्य कफाचा विकार म्हणजे तो ज्या स्थानीं झाला असेल त्या स्थानांतील दोषगुणाचे वाढीचा हे ध्यानीं ध्यावे लागतें. आणि दोष समस्थितींत जें कार्य करीत असतो तें नीट न होणें व समीपवर्ति शरीरविभागावर त्याचा परिणाम हे विकाराचें सामान्यतः स्वरूप असतें. उरस्थानामध्ये श्वासवायूचे सुखसंचाराला साधनीभूत जो स्निग्ध गुण त्याची वाढ झाली असतां, हेणारा विकार प्रथमतः श्वसनक्रियेतच विकृति उत्पन्न करणार. या विकृतीवर उपाययोजनाहि अशीच असते कीं तीमुळे श्वसनक्रियाच सुधारावी, अर्थात् श्वासनाश हे मुख्य व त्याबरोबर उत्पादक श्लेष्मवृद्धीचा नाश हे दुसरें कार्य, या उपायाचें असतें. आयुर्वेदीय चिकित्सक श्वासविकारांत केवळ कफनाशक योजना न करतां, श्वासनाशक म्हणजे श्वासोत्पादक कफनाशक अशीच योजना करतो. अर्थात् ठोकळ त्रिदोषज्ञान चिकित्सेला पुरेसें नाही हे उघड होतें. प्रत्येक विकारांत त्यांचा तत्त्वतः विचार होणे अत्यावश्यक आहे. व यासाठीं प्रत्येक विकाराची संप्राप्ति आणि चिकित्सा निराळी सांगण्यांत आली आहे. नाहीपेक्षां आयुर्वेदाला ' वस्तिर्विको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ' येवढीच चिकित्सा तीन दोषांवर सांगून मोकळे होणें अशक्य नव्हतें. विकारोत्पादक कारणांप्रमाणेंच विकारविनाशक औषधेहि तशाच विशेष गुणांची आहेत. त्यामुळे केवळ फुफ्फुसापिंडांतील श्वासोत्पादक कफाची वाढ व श्वास घालविणारे पदार्थ मिळणें शक्य आहे. आयुर्वेदीय औषधी गुण धर्मशास्त्रांत या विशेष गुणाचा स्पष्टतया उल्लेख केला आहे.

कास किंवा खोकला.

श्वासाप्रमाणेंच कासः—याचेंहि उत्पत्तिस्थान उरस्थानच आहे. हे दोनहि विकार एकाच प्राणवायूचे सुखसंचारामध्ये व्यत्यय आल्यानें होणारे आहेत. या प्राणवायूचे प्रतिलोमनाला कारण फुफफुस पिंडाचे आश्रयाला असलेला कफसंचयच असतो. आणि असें असतां श्वास आणि कास हे विकार निराळे होतात, याला कारण, कासविकारांत आणखी श्वासाचे संचारपंथांतील अवयवांतराची दुष्टि हें असतें. श्वास-विकार ज्या अवस्थामध्ये उत्पन्न होतो त्या अवस्थेत कफदुष्टीची व्याप्ति उरस्थानांतच मर्यादित असते. व ज्यावेळीं असें एकादें कारण घडून येतें कीं, त्यामुळे उरस्थानावरोवरच श्वासमार्ग—कंठ- हाहि दूषित होतो. त्या भागांत कफाची वाढ झालेली असते. त्यामुळे उरस्थानांत कफ-संरोधानें प्रतिलोम झालेल्या वायूचें घर्षण श्वासमार्गाला सहन होत नाही आणि त्या ठिकाणीं शब्दवाहक स्रोतसांतील त्या आघातामुळे एका विशिष्ट स्वरूपाचा धनिस्वरूप खोकला उत्पन्न होतो. कंठप्रदेशांतील ही विकृति सुचविण्यासाठीं आयुर्वेदीय कासनिदानांत,

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ॥

कंठे कंडूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ १ ॥

कंठांत तूस भरल्याप्रमाणें वाटणें, खाज सुटणें इत्यादि लक्षणें दिलीं आहेत. कोणत्याहि विकाराचें कर्तृत्व दोषावर आरोपित करण्यापूर्वीं विकारी स्थानांतील दोषाची विकृति येवढें ध्यानीं घेऊन विकाराला सुरुवात कोणत्या स्थानांतील कोणत्या दोषांमुळे झाली, याचा तारत-म्यपूर्वक विचार करणें अवश्य असतें. या उद्देशाचे स्पष्टीकरणासाठीं

संचयं च प्रकोपं च प्रसारं स्थानसंश्रयं ॥

व्यार्त्तं भेदं च यो वेत्ति दोगाणां स भवेत् भिषक् ॥

दोषांचा संचय, प्रकोप, प्रसार आणि विशिष्ट स्थानाचे आश्रयानें होणारे सर्व विकार त्यांचें ज्ञान ज्याला असतें तोच वैद्य समजावा. असा आयुर्वेदीयांचा अभिप्राय आहे. या श्वास कासाप्रमाणें प्रतिविकारांत आशयदुष्टीचा फरक असतो, आणि त्याचें ज्ञान अवश्य आहे. त्याशिवाय उपायांना शास्त्रीयत्व येणार नाही.

श्वासाचे संप्राप्तीमध्ये, 'कासवृद्ध्याभवेत् श्वासः' खोकला वाढल्यानें श्वास उत्पन्न होतो, असें सांगितलें आहे. व त्यामुळे स्वाभाविकपणें अशी शंका उद्भवते कीं, या दोन विकारांमध्ये, दोषांची अधिक व्याप्ति कोणत्या विकारांत समजावयाची? दोनहि विकारांत कफाची दुष्टि हें खरें. तथापि श्वासविकारांत उरस्थान दूषित असतें. आणि कासविका-रांत कंठ विशेषे दूषित असतो. असा यांत फरक आहे. मात्र त्यावरोबर

हेहि ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे कीं, कासविकारांतील उदरस्थानीय कफविकृतीहून श्वासांत ती अधिक असते. व उर हें कफाचें मुख्य स्थान असल्यानें तेथील विकृति कफविकारांत विशेष सामर्थ्याची, तीमुळे हृदयस्थ व्यानवायूचा क्रियेत मांद्य येऊन, चालणें, बसणें, उठणें इत्यादि व विशेषें रसविक्षेप (गत्यपक्षेपणोत्क्षेप निमेषोन्मेषणादिकाः ॥) या क्रियांत विकृति-मांद्य-श्वासविकारांत अधिक प्रमाणानें येतें. हृदय-स्पंदन हें सर्व जीविताला आधारभूत आहे. आणि श्वासविकारामध्ये तें कासाहून ज्यास्त दूषित होतें. या कारणानें कासाहून श्वासांतच दुष्टि अधिक असते. याकरतांच श्वासविकार महत्वाचा मानला गेला आहे.

कामं प्राणहरारोगा बहवो न तु ते तथा ॥

यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु च ॥ १ ॥

प्राणहारक रोग अनेक आहेत. तथापि हिक्का (उचकी) व श्वास या-प्रमाणें शीघ्र प्राणहारक कोणी नाही. आतां हें गृहीत धरल्यावर ' कासवृद्ध्या भवेत् कासाः ' या वाक्याचा उपयोग व तात्पर्य काय ? हा प्रश्न राहतोच, उत्पत्तीच्या करणांचा निर्देश करतांना, घशांत धूर, धूळ वगैरे जाणें, अधिक व्यायाम इत्यादींचा समावेश केला आहे. (धूमोपगतात्, रजतस्तथैव व्यायाम रूक्षान्न निषेवणाच्च). हीं कारणें आगंतु स्वरूपाचा खोकला उत्पन्न करणारी आहेत, हें सहज ध्यानीं येईल. घशांत धूर शिरला व त्यानें खोकला आला ही आगंतु विकृति झाली. हा आगंतु कास वाढल्यानें परंपरेनें सान्निध्यामुळे उरस्थान दूषित होऊन त्यामुळे श्वास उद्ध्वेल म्हणजे श्वासाचें कासवृद्धि हें कारण होणें शक्य आहे. मात्र कासाचा श्वास हा उपद्रव नव्हे अर्थात् विकृतीचे दृष्टीनें महत्त्व श्वासालाच राहतें. या दोन विकारांस स्थान-दुष्टीचे स्पष्टतेसाठीं आयुर्वेदीय ग्रंथांमध्ये संप्राप्तीकडे पाहिल्यानें स्पष्ट-तया दोघांचें स्वरूपांतर दिसून येतें तें असें:--

श्वासः-- मारुतः प्राणवाहीनि स्रोतांस्याविश्य कुप्यति ॥

उरस्थः कफमुद्ध्य हिक्काश्वासान् करोति सः १ (चरक)

उरस्थानांतील वायु कफाला कुपित करून-उन्मार्गगामी करून प्राणवाइक स्रोतसामर्थ्य प्रवेश करितो व त्यामुळे श्वास आणि उचकी हे विकार संभवतात. कासामध्ये:--

अधः प्रतिहतो वायुः उर्ध्वस्रोतः समाश्रितः ॥

उदानभावमापन्नः कंठे सक्तः तथोरासि ॥ १ ॥ (चरक)

संचारपथांत अधोमार्गी प्रतिबद्ध होऊन ऊर व कंठ यांत संग पावून-अडकून-कास उद्भवतो. या संप्राप्तीमध्ये, श्वास आणि कास यां-मध्ये, अनुक्रमेण ऊर व कंठ यांतील प्रधान दुष्टीचा उल्लेख आहे. कोण-

त्याही विकारामध्ये स्थानदुष्टीलाच महत्व असते. ज्या ठिकाणी संग म्हणजे प्रतिबंध त्या ठिकाणी विकारोद्भव असा नियम आहे.

कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावतां ॥

यत्र संगः स्ववैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते ॥ १ ॥

त्याचप्रमाणे एकच दोष कारणाभेदाने स्थानांतरांत दूषित होऊन रोगांतर उत्पन्न करितो.

स एव कुपितो दोषः समुस्थानविशेषतः ॥

स्थानांतराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहुन्ः ॥ १ ॥

या श्वासकास विवेचनांत वायूचा संबंध आलेला आहे. व विकार तर कफाचे, तरी उत्पादक कोण ? वायु की कफ हा संशयहि कायम राहतो तरी कफाचे वाढीमुळे वायूचे गतिधर्मांत आलेली विकृति अर्थात् प्राधान्य किंवा कर्तृत्व कफाचे आहे असे सहज ध्यानी येईल. आतां कफाचे विकारांत किंवा एकंदर विकारांतच ज्याचे प्राधान्य असा राजयक्ष्मा किंवा कफक्षय याचे कर्तृत्व कफाकडे कसे आहे ते पाहूं.

राजयक्ष्मा-कफक्षय.

राजयक्ष्मा या विकाराला कफक्षय या नांवाने ओळखण्यांत येते. हा विकार कफाने होत असल्याने याला कफक्षय हें नांवहि अन्वर्थकच आहे. सरसकट क्षय या नांवाखाली जे विकार येतात त्यांचे दोन प्रकार संभवतात. एक कफजन्य क्षय व दुसरा वातजन्य क्षय. क्षय म्हणजे शरीरांतर्गत रक्तादि धातु क्षीण होणे होय. आणि याच तत्वाला अनुसरून क्षयामध्ये फरक मानण्याचे कारण नाही. तथापि दृश्य विकार जरी एकाच स्वरूपाचा असला तरी त्याची कारणपरंपरा प्रसंगविशेषी भिन्न असते. आणि तिच्या अनुरोधानेच विकाराचा उपशम करणे शक्य असते. क्षयाचे उत्पत्तिकारणांचा उल्लेख करित असतां आयुर्वेदांत मुख्यतः चार कारणे सांगितली आहेत. तीं:—साहस वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसंक्षयः ॥ अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ १ ॥ साहस म्हणजे शक्तिबाह्य काम करणे, मल, मूत्र इत्यादि त्रयोदश वेगांचा अवरोध करणे, शुक्र, ओज व शरीरांतील मज्जामेदस इत्यादि स्नेहधातूंचा क्षय होणे, व अव्यवस्थित आहार या चारहि कारणांचा विचार केला असतां क्षय हा विकार केवळ वायूचाच अशी अगदी सहज व उघड उघड कल्पना होते कारण साहसादि हीं सर्व वायूलाच प्रकुपित करणारी आहेत. अति व्यायाम किंवा श्रम झाल्याने ऐशी वात विकारांपैकी, वक्ष उद्धर्षः म्हणजे वक्षस्थलांत जोराचे घर्षण होऊन त्यायोगे क्षत होईल व त्यामुळे क्षय होईल. (तस्य अतिमात्रेण कर्मणा उरः क्षतयुपप्लवते वायुः) (चरक). वेगांचा अवरोध केल्यानेही वायूचाच

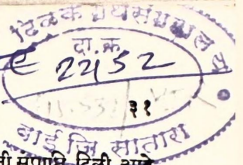
कोप होतो. (ऱ्हीमत्वात् वा घृणित्वात् वा भयात् वा वेगमागतं ॥ तस्य संधारणात् वायुः प्रकापमापश्यते ॥ (चरक.) शुक्रादिकांचे क्षयाने कोप वायूचाच. (च. नि. स्था. अ. ६) त्याचप्रमाणे अन्नपान-विधीच्या त्यागानेहि मुख्यत्वे वायूच दूषित होतो. अशारीतीने क्षयो-त्पादक मुख्य कारणे जर मुख्यत्वे वायूलाच कुपित करणारी आहेत तर कफाने क्षय होतो याला आधार कोणता ? असा प्रश्न पुढे येतो. राजयक्ष्मा या विकाराची संप्राप्ति देताना ' कफप्रधानैर्दोषस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ' कफ ज्यांत प्रमुख आहे अशा दोषांनी रसवाहिनींचीं मुखे रुद्ध झालीं असतां हा रोग उत्पन्न होतो असा उल्लेख असून त्याबरोबरच ' अतिव्ययायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनंतराः ॥ क्षीयंते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ १ ॥ अति मैथुनाने शुक्र क्षीण झाले असतां अस्थि, मज्जा, मांस इत्यादि धातु अंतराभावामुळे क्रमशः क्षीण होऊन क्षय (शोष) विकार होतो. असे दुसरेहि कारण दिले आहे. यावरून वायूने क्षयसंभव उघड आहे. अष्टांग हृदयामध्ये तर " तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः " वरील हेतुचतुष्टयाने कुपित झालेला वायु कफ व पित्त यांना

(एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत् ॥)

या न्यायाने कुपित करतो असा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणे ' त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ' या हेतुचतुष्टयाने त्रिदोष ज्यांत आहेत असा हा विकार होतो, असेहि वचन आहे हीं सर्व वचने ध्यानीं घेतलीं म्हणजे प्रथमच अशी शंका उपस्थित होणे स्वाभाविक आहे कीं, काहीं ठिकाणीं वायूने व काहीं ठिकाणीं त्रिदोषांनीं क्षय किंवा राजयक्ष्मा होतो असे सांगितले असतां राजयक्ष्मा कफाने होतो कसा व त्याला आधार काय ? या शंकेच्या समाधानासाठीं क्षयाचे संप्राप्तीचे सूक्ष्मदृष्ट्या अवलोकन केले पाहिजे. रोगनिदानामध्ये संप्राप्तीलाच अत्यंत महत्त्व आहे. कारण स्पष्ट झालेल्या रोगाचा स्पष्ट इतिहास म्हणजे संप्राप्ति होय. रोग होण्याला कारण कोणत्या स्वरूपाचे झाले, त्याने कोणता दोष प्रथम बिघडविला, प्रथम कोणत्या-आशयांत किंवा स्थानांत विकृति उद्भवली, व तिचा कसकसा प्रसार होऊन कोठे विकार स्पष्ट झाला ह्याची सात्र माहिती झाल्याविना उपचार यशस्वी होणार नाहीत. आणि ही माहिती म्हणजे संप्राप्ती होय. संप्राप्तीची अवश्यकता मधुकोशांत फारच मार्मिक रीतीने सांगितली आहे. " असत्यांच संप्राप्तौ व्याधेश्चिकित्सोपयोगिनोऽंशांशं विकल्पना बलकालादेर प्रतीतेश्चिकित्साविशेषो न स्यात् " संप्राप्ति नाही म्हणजे रोगाचे चिकित्सेला उपयोगी पडणारे अंशांश कल्पना ह्मणजे पोटभेद, बलाबल, काल, इत्यादींचा निश्चय न होऊन नक्की उपचारांची योजना

२२५२/शास्त्र/१९९९

राजयक्ष्मा-कफक्षय,

होणें अशक्य होतें. यासाठी राजयक्ष्मा या विकाराची जी संप्राप्ति दिल्ली आहे तिचाच विशेष विचार केला पाहिजे.

कफप्रधानदोषांनीं रसवाही स्रोतसांचा अवरोध हें राजयक्ष्म्याचें आदिस्वरूप आहे. यामुळें उघड होत आहे कीं, कफामुळें त्यावेळीं रसस्रोतसें दूषित होतात त्यावेळीं क्षय उत्पन्न होतो ह्मणजे कफामुळें रसदुष्टि हें कफक्षयाचें कारण होतें. परंतु ज्वरालाही कारण रसदुष्टिच आहे. ज्वराचे संप्राप्तीमध्ये ज्वरदास्यु रसानुगाः अजीर्णामुळें (अर्थात् कफामुळें) रसांतील दोष ज्वर उत्पन्न करितात असें असतां राजयक्ष्म्यांतील रसदुष्टि कोणती ? तीमुळें क्षयच कां व्हावा; आणि ज्वर कां न व्हावा ? याचें उत्तर असें आहे कीं, ज्वरांतील रसदुष्टिही आमाशयांतील अजीर्णामुळें झालेली असते. आणि त्यावेळीं उरस्थानांतील रसविपाकाचें कार्य अबाधित असतें. फुफ्फुसांमध्ये आर्धांच कफाची वृद्धि असत नाही. आणि पाचनादि क्रियांनीं अजीर्णदोष नाहीसा झाला व ज्वर कमी झाला कीं रसविपाकाचें काम सुरळीत होऊन रसादिधातूंचें नीट पोषण होतें. याचे उलट क्षयामध्ये आमाशयांत विघाडाची शक्यता कमी. किंबहुना प्रथमतः तरी नसतेंच म्हणजेहि चुकीचें नाही. हें या विकाराचें ' अश्नतोऽपि बलक्षयः ' अन्न खात असूनहि शक्तिर्क्षीण होते या लक्षणावरून सहज सिद्ध होतें. या क्षयविकारामध्ये रसार्जीर्णामुळें रक्तादि धातूंचें पोषण होत नाही ही गोष्ट खरी. मात्र हें रसार्जीर्ण आमाशयाचे विकृतीमुळें होत नाही तर उरस्थानाचे विकृतीमुळें होत असतें. आणि उरस्थानांतच या विकाराला सुरवात होते. आमाशयांतून कसाहि रस तयार होऊन आला तथापि उरस्थानांत अशी एक विकृति उत्पन्न झालेली असते कीं, त्या रसावर पचनसंस्कार (यकृतांत) न होतां तो कच्चाच राहतो. कफकारक पदार्थांनीं उदरस्थानांतील कफ वाढून असल्या चिकट बुळबुळीत पदार्थस्वरूपी कफाच्या वन्याच कालाच्या सहवासानें फुफ्फुरसाची नैसर्गिक शक्ति न्हास पावते. त्यांचे ठिकारणीं एक प्रकारचा फाजील ओलसरपणा येतो व त्यामुळें रसाचें योग्य पचन न होतां उलट त्यांत अपक्व पदार्थांची भरच पडते. ज्याप्रमाणें एकाद्या दलदलीच्या जागी पाणी टाकलें असतां तें न जिरतां अधिकच ओलसरपणा वाढवितें त्याप्रमाणें स्थिति होते आणि मग जो अपक्व आणि चिकट स्वरूपाचा असला कफप्रधान रस रसवाहिनींत फिरतो. त्यानें सूक्ष्म स्रोतसें बंद होऊन पुढील धातूंचे पोषणाभावीं त्यांचा क्षय होतो.

रसोप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।

या रेग्याचा रसधातु रक्त तयार करण्याला समर्थ होत नाही मग त्यानें

मांस कोटून व्हावे ? म्हणजे याला कारण उरस्थानांतील कफ व त्याचा रसधातूतील दूषणात्मक प्रसार होय आणि याप्रमाणे कफाची किंवा उरस्थानी श्लेष्मण कार्यकारी श्लेष्मणाची वाढ होऊन क्षयाला मुख्य कारण असल्याने या जातीच्या विकाराला कफक्षय हे नांवच योग्य अर्थबोध करणारे आहे. या विकाराची चिकित्सा सांगतांनाहि कफालाच प्रधान मानून कफनाशक गुणाचेच उपायांची योजना आहे.

“ बालिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनं ॥

उर्ध्वाधोयक्ष्माणः कुर्यात् सस्नेहं यन्नं कर्शनं ”

शक्तिक्षीण झालेल्या उरस्थानांत तीक्ष्ण औषधानी क्षत होऊन नये आणि क्षीण धानु अशा रोग्याची शक्ति फार क्षीण होऊन नये या धोरणाने पण वमनविरेचन हेच उपाय प्रथम यावर सांगितले आहेत. यावरून क्षयांतील कफाचे प्राधान्य उघड होत आहे. नाहीपेक्षा क्षीण स्थितीमध्ये वृंहणच सांगितले असते. त्यांत लंघनाची योजना (वमनविरेचन) झाली नसती. वायूचा क्षय असल्यास वृंहण सांगण्याची अत्यंत अवश्यकता व क्षयावर पौष्टिक योजना ठरलेलीच. आणि वायूचे शमनही वृंहणानेच होते.

‘ वृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ’

तात्पर्य, वरील संप्राप्तीला अनुसरून होणारा हा क्षय कफामुळेच होणारा आहे. ही संप्राप्ति ध्यानी घेतल्यावर या विकारांत कोणते उपद्रव असावेत याचाहि खुलासा सहज होतो उरस्थानांतील कफाची वाढ ही आदिकारण असल्याने तेथील संचयाने प्रथम उरस्थानसंभाव्य श्वास व समीपवर्ति कंठस्थानावर होणाऱ्या परिणामाचा निदर्शक कास हे स्वाभाविकपणेच उत्पन्न होतात त्याचप्रमाणे प्रथम जिव्हा दूषित झाल्याने अरुचि होते. श्वास, कास हे विकार उरस्थानांतील कफसंचयाच्या प्रथमावस्थेत होतात. तोच अधिक काल राहिल्यास त्याचा प्रसार रसवाही स्रोतसांवर होऊन क्षय होतो म्हणूनच ‘ कासात् संजायते क्षयः ’ खोकल्यापासून क्षय होतो असे सांगितले आहे. रसामध्ये कफदृष्टीमुळे रसाच्या अपक्वावस्थेत येणारा ज्वरहि या विकारांत स्वाभाविकपणेच असतो. अपक्व रसामुळे त्वचा, नेत्र इत्यादींवर फिकटपणा येतो. धातूंचे पोषणाचे अभावी शक्ति क्षीण होते. तथापि प्रथमावस्थेतच शरीर फारसे क्षीण दिसत नाही कारण आमरसामुळे बोजडपणा असतो. मुख्यत्वेकरून खोकला, मस्तक जड वाटणे, अरुचि, घसा भरून राहणे ही लक्षणे व धातूंचे पोषण बंद होणे म्हणजे क्षय समजावा. शीत आहारविहार, शीत हवा यामुळेच याचा विशेषतः प्रादुर्भाव होतो. व म्हणूनच हा कफक्षयच होय. मार्गे सांगितल्याप्रमाणेच पदार्थांच्या अनियंत्रित सामर्थ्यामुळे क्षयोत्पादक कफदुष्टी होते. चिकित्सा

प्रसंगी सूक्ष्मपणे कारणपरंपरा पाहू लागतां कित्येक समयी कांहीं रोगां-मुळे आलेल्या क्षीणतेत क्षयाचें बीज रुजत असल्याचें दिसतें. तरी पण या वेळींही न सोसणारें शीतसेवनच कारण असतें. अशक्तपणामुळे अशक्त झालेल्या फुफ्फुसांना शीतसेवन त्वरित विघडवूं शकतें. क्वचित् असेंहि होण्याचा संभव असतो कीं, वाढलेल्या कफावर तीक्ष्णोष्ण उपचार करतांना शक्तिमानाच्या विचाराचे अभावीं अतिमात्र उपचारांनीं क्षत होऊन रक्त पडण्याचा संभव असतो. आणि त्यांत पित्ताचा समावेश होतो. एकादे वेळीं क्षयामध्ये कफवृद्धीच असतांही कफाचे पच्यमान अवस्थेमध्ये (कुजण्याच्या स्थितीत) एक प्रकारचा क्षार उत्पन्न होऊन (विदग्धः क्षारतां ब्रजेत्) त्यामुळेहि क्षत होऊन ' पित्तात् रक्तस्य चागमः ' रक्त पडूं लागणें (खोकल्यांतून) हा उपद्रव क्षयाचे लक्षणांत सामील होतो. अशा रीतीनें कफाचे विदग्धावस्थेमध्ये प्रथमतः एका कफानेच उद्भवलेल्या क्षयाला पित्ताची मदत होते त्याचप्रमाणें धातूचे पोषणाभावीं होणारा जो धातुक्षय त्यामुळेही वायु दूषित होतो. (वायोर्धातुक्षयात् कौषः) आणि वायूचीं पार्श्वशूल इत्यादि लक्षणें या विकारांत मिळून क्षयाला त्रिदोषात्मक स्वरूप येतें. व तो सर्वांगपूर्ण होतो. तथापि उत्पादक दोष कफच असल्याकारणानें आणि त्याचेच विकृतीने धातूंचाहि क्षय होत असल्यामुळे याला कफक्षय हेंच नांव योग्य आहे. आणि यावरील उपचारहि कफप्राधान्याला अनुसरूनच असावयाचे. आनुवंशिक किंवा परंपरागत विकारांत याचा नेबर वर लागतो. मातापितरांना हा विकार असल्यास त्यांचें उरस्थान कफदूषित व कमताकट असतें. आणि अशा परिस्थितीमध्ये होणाऱ्या संततीलाही उरस्थानाचा अशक्तपणा जन्मतःच असतो. थोडयाहि अपथ्याचरणानें त्यावर परिणाम होऊन विकर उद्भवतो. या विकारामध्येहि या उरस्थानांतील दुष्टीच मुख्य असते. वायुमुळे धातूंचा क्षय होतो. त्याला शोष हें नांव योग्य व तारतम्यभेदसूचक होऊं शकेल. व ग्रंथकारांनींही वायुप्राधान्य सांगत असतां शोष हाच शब्द योजला आहे. वायूचे प्राधान्यांत व कफाचे प्राधान्यांत स्पष्ट भेद असा आहे कीं, वायुमुळे एकेका धातूचा क्षय होतो. परंपरेनें तो सर्वांत व्यापू शकेल. पण अनुक्रमानें उदा० अतिव्यायामुळे शुक्री क्षीण झाला तर तो क्षय या सदरांत येऊं शकेल. परंतु प्रथमतः त्या क्षयाची व्याप्ति शुक्रामध्येच मर्यादित असेल व प्रतिकाराचे अभावीं, मज्जा, नंतर अस्थि अशा रीतीनें व्यापक रूप घेऊं लागेल व तेंहि क्रमशः येईल. जखम वगैरेनीं रक्तक्षय होईल. पण धातूंचे पोषणाचा मार्ग त्यांत अबाधित असतो. व त्यामुळे सुखसाध्यताहि असते. आणि कफक्षयांत सर्व धातूंचे पोषणच बंद होतें. असा फरक या विकारांत उघड असतां दोहोंचाहि समावेश एकाच सद-

रत का केला हा एक प्रश्न राहतो. आणि धातूंचा क्षय हें सामान्य पर्यवसान दोहोंत एकच असल्याने एका प्रकरणांतच त्यांचा समावेश केला असावा असे वाटते. या विकाराचा विशेष असा बहुतेक उल्लेख आहे. तो मार्गे सांगितल्याप्रमाणे त्यांत पित्त व वायु यांचा समावेश होतो म्हणून आहे. व तो प्रथम एक दोषी व नंतर त्यांत दोन व तीन या दोषांचा समावेश होतो असे सुचविणारे

‘ दोषैर्व्यस्तैर्भवेत् यक्ष्मा इति केचित् चदंति हि ’

(सुश्रुत)

व्यस्त दोषांनीही राजयक्ष्मा होतो. असे काहीं म्हणतात हें वाक्य आहे. आयुर्वेदांत कफक्षयांचे विस्तृत वर्णन असावे (आजच्या काळीं) तसे नाही याचे कारण कदाचित् हा रोग प्राचीनकाळीं फारसा फैलावला नव्हता कीं काय ? अशी शंका येते.

श्लेष्मा म्हणजे काय ?

मागील विवेचनावरून ध्यानांत येईल कीं आयुर्वेदांमध्ये ज्या श्लेष्मक शर्कांचे वर्णन केले आहे त्या शर्कांचे अधिष्ठानस्वरूप असा जो श्लेष्मा किंवा कफ हा सर्व शरीराचे लहान मोठ्या भागांत कमी अधिक प्रमाणाने असून त्यावर सर्व शर्कांचे अस्तित्व अवलंबून आहे. सृष्टीतील प्रत्येक पदार्थाची शक्ति किंवा इतिकर्तव्य ही काहीं तरी विशिष्ट मर्यादित असते. मानवी शरीरही अर्थातच या नियमाला अपवाद नाहीच.वालय, तारुण्य आणि वार्धक्य या शरीराच्या अवस्थांकडे पाहिले असतां सहज दिसून येते कीं पोषक पदार्थांनीं बाल्यावस्थेमध्ये शरीराची ठराविक मर्यादित वाढ होते, तारुण्यामध्ये त्याच पदार्थांचा उपयोग चालू असतांही वाढ न होतां टिकून राहतें; आणि वार्धक्यामध्ये कितीहि वृंहणोपाय केले तरी क्षीणता येते. या तीनहि अवस्थांमध्ये बाल्यांत वाढण्यासाठीं, तारुण्यांत राखण्यासाठीं आणि वार्धक्यांत एकदम न्हास होऊं नये याकरतां पोषणाची-पोषणोपायांची-अवश्यकता आहेच, कोणत्याहि अवस्थेमध्ये शरीराचे घटकद्रव्यांमध्ये त्यांशी समान धर्मी अशा पदार्थांची भर घालणे जरूर असते. बाह्य सृष्टीतील पदार्थांमध्ये शरीरोपयोगी व त्यांशी समानधर्मी अशा पदार्थांचा-घटकांचा-सांठा आहे. परंतु हे पदार्थ शरीरघटकांशी भिन्नाकृति आहेत अर्थात् त्यांचा शरीराचे घटकांशी संयोग होऊन त्यांतून स्वतःचे उपयोगी पडणारे द्रव्य काढून घेणे हें काम शरीरांतर्गत अशा निसर्ग सामर्थ्यालाच करावें लागतें. विधात्यानें योजनाच अशी केली आहे कीं, पदार्थ तोंडांत टाकल्या-पासून शरीरांतिल निसर्ग त्याला आपलासा करण्याचे उद्योगाला लागतो.

अशा प्रकारचे सामर्थ्य कां व कसे आहे या प्रश्नाचे उत्तर बरेच कठीण असून त्याची गरज आहेच असे नाही. वैद्यशास्त्र शरीराची दुरुस्ती करणारे आहे व म्हणून त्याला त्याचे स्वरूप कळले म्हणजे भागते. पोषण किंवा आहार्य पदार्थ शरीरांशी आत्मसात् हेत असतां पहिले कार्य असे व्हावे लागते की, तो पदार्थ शरीरांरील धातू-मध्ये मिसळवा लागतो. जर बाहेरचा पदार्थ कांही काळ पावेतो शरीरघटकांशी संलग्न झाला नाही तर त्याला शरीरोपयोगी बनविण्याचे कार्य कसे होणार ? हेंच पहिले कार्य आहे. आणि हें कार्य ह्मणजे शरीरांतील पदार्थांशी समानधर्मी अशा पदार्थांचा संग्रह करणे होय. हा संग्रह जीमुळे होतो, ज्या शक्तीचे आकर्षतेने बाह्य पदार्थ स्थिरत्व पावून भर पडते ती ही श्लेष्मकशक्ति ह्मणजे कफ होय. या शक्तीचे कार्य आयुर्वेदीयांनी विसर्ग ह्मणजे संग्रह किंवा पुरवठा करणे हें मानिले आहे. आणि ही शक्ति ज्या परमाणूच्या किंवा सूक्ष्म अशा पिंडांच्या आश्रयाने शरीरांत वास करित आहे. त्या पिंडांना किंवा परमाणूंना श्लेष्मा किंवा कफ असे नांव आहे. प्रस्तुत काळी संस्कृत भाषेच्या प्रचाराभावी हे शब्द जड किंवा दुर्बोध वाटण्याचा संभव करितां याला पूरक संयोजक—किंवा संघटना करणारे पिंड किंवा परमाणु. या नांवाने संबोधल्यास अडचण दिसत नाही. मार्गे एके ठिकाणी सांगितले आहे की, हे पिंड पृथ्वी आणि अप् या महाभूतद्वयाचे आधिक्याचे असतात. आणि त्यामुळेच यांत अशी आकर्षकता असते. हे पिंड शरीराच्या रचनाविशेषाला अनुसरून निरनिराळ्या भागांत कमी अधिक प्रमाणांत असतात. उर वगैरे जी मुख्य स्थाने त्यांत त्यांची संख्या अधिक असते या स्थानांचा उल्लेख मार्गे आलाच आहे. आयुर्वेदामध्ये स्निग्ध, शीत, इत्यादि जे कफाचे वर्णन आहे ते या पिंडांचे समुदायाचे होय. आयुर्वेदामध्ये प्रत्येक विकाराची मीमांसा या दोषांना अनुसरून केली आहे. पैकीं कफाच्या विकारांमध्ये या पूरक पिंडांच्या न्यूनाधिक्याचाच विचार करावयाचा असतो.

मार्गे दोन तीन विकारांची उदाहरणे दिली आहेत त्यांवरून हे ध्यानीं येईल. या घटकांची आहार्य पदार्थ वगैरे कारणांनी वाढ झाली असतां शरीरांतील पूरण किंवा संग्रह या कार्याची वाढ झालेली दृष्टोत्पत्तीस येते व अर्थात्तच शोषण कमी होते. आयुर्वेदामध्ये श्लेष्माः—

स्थिरत्वस्निग्धत्वसंधिबंधक्षमादिभिः ॥

(देहं अनुगृण्हाति.) शरीराचे सर्व भागांत स्थिरता, स्निग्धता, सांधे दृढपणे चिकटून राहणे आणि मनाचे क्षमा वगैरे सौम्य धर्म या योगे कफ हा शरीरोपकारक आहे, असे सांगितले आहे. कफाचे स्वरूप हें अशा प्रकारचे आहे. शरीररूपी जो पार्थिवप्रधान असा पंचमहाभूतां-

चा एक विशिष्ट संघ बनला आहे तो घडण्यासाठी, त्याची वाढ होण्यासाठी आणि विकृतीमध्येही मुख्यतः या श्लेष्मकतेची आवश्यकता असते. याच प्रकारचे त्याचे आयुर्वेदामध्ये वर्णन आहे. प्रत्येक विकारांत याचा कसा उपयोग होतो हे समजणे जरी येवढ्यावरून कठीण पडेल, तथापि सर्व विवेचन घ्यानी घेतले असता बराच खुलासा होईल अशी उमेद आहे. शिवाय पित्त आणि वायु यांचाहि विचार झाल्यावर बरीच स्पष्टता येईल. आतां तूर्त त्रिदोषांचे विवेचनांतील कफवर्णनानंतर पित्त हणजे काय याचा विचार करूं.

—आयुर्वेदांतील त्रिदोष-पित्त—

पित्त म्हणजे काय ?

मागे लिहिल्याप्रमाणे कफाचे स्वरूप घ्यानी घेतल्यावर सहज लक्षांत येईल की, कफाचे किंवा श्लेष्म्याचे जे विसर्ग या नांवाने संबोधले गेलेले कार्य ही शरिरांतील पहिली क्रिया होय. शरिराच्या घटकांची वाढ ज्या आहारवस्तूतील घटकांनी व्हावयाची त्यांचा संग्रह करणे एवढे कार्य सामान्यतः या कफरूपी शरीरांतर्गत श्लेष्मक शक्तीने होते. यापुढील कार्य हणजे संग्रहित घटकांचे शोषण होऊन ते शरीरघटकांशी एकरूप होणे हे आहे. ही एकरूपता आल्याशिवाय पोषण होत नाही. याच क्रियेला पचन या नांवाने ओळखले जाते. पचन याचा तात्पर्यार्थहि असाच आहे की, शरिरांत येणारे बाह्यसृष्टीतील उपयोगी घटक पचविणे अर्थात् स्वकीय करून घेणे प्रत्येक पदार्थ स्वरूपतः भिन्न असतो, आणि त्यांतील सूक्ष्मत्वे कमी अधिक प्रमाणांत एकच असतात. शरिरांत सप्तधातुस्वरूपांची जी द्रव्ये आहेत, त्याच स्वरूपांची द्रव्ये सृष्टीतील अनेक पदार्थांत भिन्नप्रमाणाने आहेत. त्यांचे प्रमाण आणि रचनाविशेष अथवा मिश्रण यांना अनुसरून पदार्थांना आनंत्य आले आहे. या अनंतपदार्थांमधून शरिरोपयोगी पदार्थ तेवढे घेऊन बाकी फेंकून देणे हे कार्य करणारी अशी एक शक्ति शरिरांत असते. शरिराच्या प्रत्येक भागांत हे कार्य व्हावयाचे असल्याकारणाने तिचे वास्तव्य सर्व शरीरव्यापी असावे लागते. शरिरांत मुख्यतः ज्या क्रिया चालतात त्यांमध्ये भर पडल्यावर किंवा पोषकघटकांचा संग्रह झाल्यावर त्यांतून शरीरसदृश असे घटक काढून घेण्याचे दुसरे कार्य सुरू होते. याकरितां आयुर्वेद्यांनी ही एक मुख्य क्रिया मानून तिचा, मुख्य तत्व म्हणून उल्लेख केला आहे. व अशा अर्थाला सुचविणारे असे तिला पित्त हे नांव दिले. पित्त हणजे शरिरामध्ये पाचनकार्य करणारी अशी एक

शक्ति होय. पचन ह्या शब्दांतच सारभाग आणि मलभाग यांचें पृथक्करण याचाहि अंतर्भाव होतो. आयुर्वेदांतील पित्त हें अशा रूपाचें आहे ही गोष्ट ध्यानी घेतल्यावर असली पचनशक्ति ज्या पदार्थांचे आश्रयानें राहण्याची त्या शक्तिमय पदार्थांचें स्वरूपहि कळणें सोपें होतें. कोणतीहि शक्ति किंवा गुण हे पदार्थांशिवाय प्रत्ययाला येणारे नसतात. आणि यासाठी शास्त्रीय व्यवहाराचे सोईकरितां नुसत्या शक्तीचें सात्विक वर्णन न करितां ज्या पदार्थांमध्ये त्या शक्तीचें किंवा गुणाचें प्रमाण पुष्कळ असतें आणि ज्यांचेवरून त्या शक्तीचा उपयोग होत असतो, अशा पदार्थांचें वर्णन केलें जातें. आयुर्वेदांतील पित्ताचें वर्णनही अशाच रीतीने पाचक कार्य करणारी शक्ति ज्यांत विशेष अनुभवास येते अशा पदार्थांचें आहे. शरीराश्रयी अशी ही शक्ति असल्यानें अर्थातच शरीरांतील आ जातीच्या पदार्थांमुळे या शक्तीचें कार्य घडतें त्याच पदार्थांचें वर्णन शरीरशास्त्रांत अर्थात् आयुर्वेदांत असणार हें उघड आहे.

पित्त या शब्दाचा अर्थ.

पित्त या शब्दाची व्युत्पत्ति आयुर्वेदामध्ये दिली आहे. तीत 'तप् या मूळधातूपामून व्याकरणाच्या विशिष्टनियमान्वये पित्त हा शब्द तयार झाला आहे. तप् या धातुचा अर्थ तापणें अथवा तापविणें असा असून अर्थातच हें तत्व हणजे उष्णताप्रधान आहे असा निर्देश केला आहे. आरंभी दिलेल्या श्लोकांत या तत्वाचें सूर्याशीं साम्य दाखवून पंचमहाभूतांतील उष्णता किंवा तेज यावर या पाचनात्मक तत्वाची उभारणी असल्याचें सदर श्लोकानें दाखविलें आहे. सर्व सृष्टीचें स्थूल आणि सूक्ष्म असें वर्गीकरण मानल्यास त्यांतील या दोनहि वर्गांत उष्णता राहू शकते. परंतु शरीर हें पार्थिव अर्थात् स्थूल आहे व हणूनच त्यांत वास्तव्य करणारी पाचनशक्ति ही स्थूल परमाणूंचा आश्रय करणारी आहे, ही गोष्ट उघड आहे. आयुर्वेदानें पित्ताचें वर्णन असें केलें आहे.

पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु चिस्त्रं सरं द्रवम् ॥

ज्यांत थोडासा तेलकटपणा आहे, जें तीक्ष्ण हणजे ज्यांत भपकारा आहे, स्पर्शानें ऊष्ण, वजनाला हलकें, ज्याला आंबुस घाण येते असें पातळ आणि अधोगामी असें शरीरांतील पित्त आहे. या वर्णनावरून आयुर्वेदांत वर्णिलेले पित्त हणजे केवळ ऊष्ण तत्व नसून उष्णता ज्यांत राहते असें एक प्रवह्नी होय असा सहज बोध होतो. मार्गे द्रव्याचें वर्णन करतांना कोणतेंहि द्रव्य अंबुयोनि आहे असा उल्लेख आहे. पार्थिव परमाणूंचा अप् किंवा आर्द्रता अथवा ओलेपणा—पातळपणा—यांशीं संयोग झाल्याशिवाय द्रव्याची उत्पात्ति होत नाही. यां पातळ

होऊन एकत्रित झालेल्या परमाणुगणांतच पचनाचे कार्य सुरू होते. अन्नाच्या पचनाला आमाशयांत सुरवात होण्यापूर्वी आमाशयाश्रयी अशा क्लेदक कफाची त्यावर क्रिया होऊन सर्व घनद्रव अशा स्वरूपाचे आहाराचे पातळ स्वरूपामध्ये मिश्रण होते असे कफाच्या विवेचनांत आलेच आहे. व असा पातळपणा आल्यावर (अन्न-संघातक्लेदनात्-क्लेदक अन्नाचे क्लेदन करणारा म्हणून त्याला क्लेदक असे नांव आहे.) पित्ताच्या क्रियेला सुरवात होते. यासाठी पित्ताचे वर्णन उष्णत, विशिष्ट किंवा उष्णतमय अशा पातळ पदार्थाचे वर्णन आहे असे सहजच ठरते. तात्त्विक दृष्टीने जर उष्णता किंवा तेज हे तत्त्व प्रवाहीस्वरूपाचे नाही तरी शरिरांत जे त्याचे कार्य दृष्टोत्पत्तीला येते ते केवळ तत्वात्मक नसून त्याच्या कमी अधिकपणावर ज्या शरीर-क्रियांची राख्य अथवा विकृति अवलंबून आहे त्याचे स्वरूप स्पष्ट दाखविण्यासाठी त्या पदार्थाचेच स्वरूप वर्णन केले आहे. ज्याप्रमाणे श्लेष्मा हे तत्त्व अपविशिष्ट आहे तथापि शरीरातील श्लेष्मण कार्य हे केवळ अप या तत्त्वाचे वास्तविक स्वरूपाने होणारे नाही, तर त्याच्या पार्थिव परमाणूंच्या विवक्षित मिश्रणामध्ये ही शक्ति उपयोगांत येते. त्याचप्रमाणे पित्त म्हणजे तत्त्वतः उष्णता असली तरी तिचा शरिराला जो उपयोग होतो, तोहि जल-तत्त्व आणि कांही अल्प प्रमाणांत पार्थिव परमाणूंचाहि त्यांत समावेश होतो, पंचमहाभूते ही पृथग्भावाने उपलब्ध होणारी नसून परस्पर संघटित असेच त्याचे स्वरूप उपलब्ध होणारे आहे. हा आशय ध्यानी घेतला असता पित्ताचे आयुर्वेदीय वर्णन यथार्थ असल्याचे प्रत्येकाला येईल. वर वर्णन केलेले पित्ताचे गुण ज्यांत पुष्कळ प्रमाणांत दृष्टोत्पत्तीला येतात असा पदार्थ पाहू लागल्यास बहुतेक अम्लवर्गातील पदार्थांमध्ये हे गुण संभवतात. आंबट पदार्थ हे स्वभावतः पाचक असल्याचे न सांगतां कळणारे आहे. यांमध्ये अपत्त्वाचा पातळपणा असतोच. पातळपदार्थ अधोभागी म्हणजे खाली वाहणारा हे अर्थात् उघड आहे. इतर पातळ पदार्थांपेक्षां यांत उष्णतेचे प्रमाण अधिक असल्याने ज्या पार्थिव घटकांवर पदार्थांचे वजन अवलंबून असते, त्यांची यांत न्यूनता असते म्हणून ते वजनाला हलके असते व त्यामुळे त्यांत स्निग्धतेचा गुणही अल्प राहतो. आम्लपदार्थांचा आंबुसपणा तर सहजच आहे. अशा रीतीने पित्ताचे वरील वर्णन अगदी यथार्थ आहे.

पचनाची अवश्यकता.

शरिराचे पोषणक्रियेला आमाशयापासून सुरवात होते, आणि जस-जसे एकाहून एक शुद्ध स्वरूपाचे धातु बनत जातात त्या मानाने पच-

नाचें कार्यहि सूक्ष्म स्वरूपाचें होते. अन्न, रस, धातु वगैरे मध्ये किट्ट भागाचें प्रमाण अधिक असतें व त्याचें पृथक्करण करणारी पचन-शक्तिहि अधिक प्रमाणांत असते. अगदीं लहानांत लहान असा जर शरिराचा सजीव परमाणु घेतला तरि त्यामध्ये त्याप्रमाणें श्लेष्मण व नंतर पाचन किंवा शोषण हें असतें. झिजलेल्या भागाची उणीव भरून काढणारा घटक त्याशीं संलग्न करण्याचें कार्य श्लेष्मक तत्वानें म्हणजे श्लेष्म्याचें झालें कीं लगेच तो घटक मूळ घटकामध्ये एकजीव करण्याचें काम अर्थात् पित्ताची क्रिया सुरू झालीच. झिजून निरुपयोगी झालेला भाग मटरूपानें बाह्य निघून जातच असतो. शरिराचा जिवंतपणा म्हणजेच ही क्रियात्मकता होय. आणि सतत सर्व शरिरामध्ये झिजलेला, निरुपयोगी झालेला भाग निघून जाणें; त्यामुळें कमी झालेल्याची भर पडणें आणि ती अत्मसात् करून घेणें याच व्यापाराला जिवंतपणा म्हणावयाचें. अशा रीतीनें सर्व शरिरामध्ये पित्ताचें पाचन कार्य होत असतें, म्हणून या शक्तीला आयुर्वेदानें व्यापी हें विशेषण दिलें आहे. तथापि अधिक प्रमाणांमध्ये पित्ताचें कार्य ज्या ठिकाणीं होतें. आणि तसें होणें शरीरव्यापागला अवश्य आहे तें पित्ताचें वास्तव्य अधिक प्रमाणांत असतें हाणून तीं त्याचीं मुख्य स्थानें गणलीं आहेत. तीं स्थानें हीं:—

पित्ताचीं मुख्य स्थानें.

नाभिरामाशयः स्वेदो लसिका रुधिर रसः ।

दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः ॥ १ ॥

(अ. ह. सू. अ. १२ श्लो. २)

नाभि (ग्रहणीकला), आमाशय, घाम, लस (शरिरांतील पाण्यासारखा एक पदार्थ) रक्त, डोळे, स्पर्शनेद्रिय (त्वचा) हीं पित्ताचीं मुख्य स्थानें होत. यांतही विशेषतः नाभि हें मुख्य आहे.

या स्थानामध्ये पित्ताचें आधिक्य कां आणि कसें आहे. त्याच-प्रमाणें त्यामुळें शरिरोपयोगी अशा कोणत्या क्रिया घडून येतात याचा विचार करूं. या पित्ताच्या मुख्य स्थानाविषयीं कांहीं मतभेद ग्रंथांतरीं दिसतात. नाभि आणि आमाशय हीं पित्ताचीं स्थानें म्हणजे काय ? या विषयींचा उहापोह थोडा संशयितच आहे. तथापि नाभि या स्थानाचा उल्लेख केला आहे. तो ग्रहणीला अनुलक्षून असावा असेंच अनुमान करणें चुकीचें होणार नाहीं, कारण ' पक्वामाशयमध्यगम् ' पक्वामाशय आणि आमाशय यांचेमध्ये असें हें स्थान असल्या-विषयीं एकवाक्यता आहे. आणि हें स्थान म्हणजे ग्रहणीकला होय. हें तिच्या

‘ भुक्तमार्मार्गलेवसा ॥ भुक्तमामाशयेरुध्वा साविपाच्य नयत्यधः
ग्रहणी ही आम आणि पक्वाशय यांमधील अडसरच होय योग्य वेळ-
पर्यंत आहार आमाशयांत राखून ठेवून त्यावर पाचन संस्कार झाल्यावर
पक्वाशयांत जाणे या गोष्टीमुळे तिला ग्रहणी असे नांव आहे, हे या
वर्णनावरून उघड होते. पडरसयुक्त अशा चतुर्विध आहाराचे आमा-
शयांतील क्लेदक कफाने पातळ स्वरूपाचे मिश्रण झाल्यावर

आदौ पडरसमप्यान्नं मधुरीभूतमीरयेत् ॥

फेनीभूतं-कफं--याचप्रामाणे

अन्नं कालंभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहृतं ॥

द्रवैर्विभिन्न संघातं नीतं स्नेहेन मार्दवम् ॥ अ. ह. सा. अ २

त्यांत पाचक पित्ताचे मिश्रण व्हावे लागते. प्रवाही असे मिश्रण बन-
ल्यावर पातळपणामुळे त्यांत जाण्याची त्याची प्रवृत्ति स्वाभाविकच
असते. आणि खाली पक्वाशयांत जात असतां पित्ताने पचन झालेला
भाग खाली जाणे हे एक अवश्य कार्य आहे. आणि ते पक्वाशय
आणि आमाशय ह्यांच्या मध्यावरच व्हावे लागते, नाहीपेक्षां सर्व आम
अन्न तसेच खाली पडून जाई. ज्यावेळी या ठिकाणी पित्ताचा कमी-
पणा होतो त्यावेळीच पचन न झाल्याकारणाने आमच गुदमार्गाने
पडतो आणि आमचे विकार होतात. अबलात्वन्नमाममेव विमुंचति
(ग्रहणी) अत्रल झाली असतां आमस्थितीतच अन्नाला खाली जाऊं
देते. (अशा रीतिने या ठिकाणी पित्ताची अवश्यकता आहे. या पित्ताचे
वर्णन करीत असतां ‘ त्यक्तद्रवत्वं पाकादि कर्मणाऽनलशब्दितम् ’
पातळपणा नाही असे व त्याच्या पचन कार्यावरून जठराग्नि असे नांव
दिले आहे असा उल्लेख आहे. आणि पित्त तर ‘ द्रवम् ’ म्हणजे
पातळ असल्याचे वर्णन आरंभी दिले आहे. तरी यांचा उद्देश काय ?
असा एक प्रश्न सहज उद्भवतो. आरंभी सांगितलेच आहे की, तात्विक
दृष्ट्या पित्त हे पातळ नाही. तथापि शरिरांत ते तशा स्वरूपाच्या पदा-
थांत उपलब्ध होते. हे जे आमपक्वाशय यांचे मध्यवर्ति पाचक पित्त
सांगण्यांत आले असून त्याचे वर्णन ‘ त्यक्त द्रवत्वं ’ असे केले आहे
याचा उद्देश असा कीः— वास्तविक अन्नाचे आमाशयांत होणारे
द्रवमिश्रण कफाचे कार्य आहे, स्थानाश्रयी अशी उष्णताच त्या द्रव-
स्वरूप अन्नाचे पाचन करते, सर्वत्र जरी पित्ताचे कार्य याच तत्वावर
होते तरी आमाशयांत द्रवांश वाढणे पचनाला विघातक आहे. द्रवादि
पित्त असू शकते या सम्जुतीने द्रवांशाची उपेक्षा होऊं नये, या चिकि-
त्साविषयक दूरदर्शपणाकरतांच पित्ताचा ‘ त्यक्तद्रवत्वं, असा उल्लेख
केला असावा.

यदन्नं देहधात्वोजो बलवर्णादिपोषणं ॥

तत्राग्निहेतुराहारान्न ह्यपक्वाद्रसादयः ॥ १ ॥

शरिरांतील सप्तधातु ओजशक्ति, वर्ण इत्यादिकांचें पोषण करणारें अन्न आहे तथापि त्याला अग्नीची अत्यंत अवश्यकता आहे. अपक्व आहारापामून रसादींची उत्पात्ति होत नाही. याच पित्तामुळे शरिरांतील सर्व ठिकाणी पाचक तत्वाचा पुरवठा होतो, म्हणजे ज्या रसानें सर्व शरिरामध्ये पोषण व्हावयाचें त्या रसाचे द्वारेच पित्ताचाहि सर्व शरीर-भर योग्य प्रमाणांत पित्ताचाही प्रसार होतो, याला पाचक-पित्त असे नांव दिलें आहे. पित्त म्हणजे पाचक असे असतांही मुख्य पचनाचें काम ज्या ठिकाणी होतें तेथील पित्ताचा विशिष्ट शब्दानें शास्त्रीय-व्यवहाराचे सोयीसाठी पाचक या नांवानें निर्देश केला आहे, पाचक-पित्ताची विकृति असा उल्लेख केला म्हणजे जाठर विकृति ध्यानांत यावी हा त्याचा उद्देश आहे. दुसरें पित्तस्थान अमाशय होय, याचें कार्य अन्नरसाचें रक्त बनविणें हें आहे.

आमाशयाश्रयं पित्तं रंजकं रसरंजनात् ॥

आमाशयाचा (आश्रय करून राहणारें पित्त रसाला रंगवून त्याचें रक्त बनवितें म्हणून त्याला रंजक या नांवानें ओळखलें जातें,) या रंजक पित्ताविषयीही ग्रंथांतरांत मतभेद आहे. वरील वाक्य अष्टांगहृदयांतील आहे, आणि त्यावरून या पित्ताचें स्थान अमाशय. रसावर रंजन संस्कार अमाशयांत होतो, असा बोध होतो. परंतु हें रसरंजनाचें कार्य वास्तविक अमाशयांत होत नाही. अमाशयांत अन्नरसही पूर्णपणें तयार होत नाही हें मागील पाचक-पित्ताचे वर्णनांत आलें आहे. अमाशय हा एक अन्नाचा सांठा असून तेथें पचनाचें पूर्वकार्य म्हणजे अन्नाचें पातळ मिश्रण होतें व नाभि-स्थान किंवा ग्रहणीच्या मदतीने त्याचें सारभूत रस व मळ असे पृथक्करण होतें. असे असतां आशय हें रंजक पित्ताचें स्थान कसें ? अशी एक शंका अगदी साहजिक रीत्याच उत्पन्न होतें. सुश्रुतामध्ये रंजक पित्ताचें स्थान यकृत ग्रीहाच सांगण्यांत आलें आहे. आणि एकंदर विचार करतां अमाशय हें स्थान रंजक पित्ताचें ठरत नाही. त्या अष्टांग हृदया ध्ये

‘व्यानेव हसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।

युगपत्सर्वतोऽअसं देहे विक्षिपति सदा ॥ १ ॥

(हृदयाश्रयी अशा व्यान वायुकडून सर्व शरिरांत रस धातु फेंकला जातो.) असा उल्लेख आहे. अन्नाशयामध्ये सार आणि किट्ट असे वर्गीकरण झाल्यावर तो साररूपी रस यकृतांत येतो. आणि तेथें असलेलें पित्ताचे मिश्रणाचें कार्य त्यावर होऊन त्या रसामध्ये रस इतका पातळपणा, स्वच्छता आणि उष्णता, हीं उत्पन्न व्हावीं

लागतात. एरवीं स्रोतसामध्ये त्याचा नीट प्रवेश होणार नाही व शरिराचें पोषण होणार नाही. आणि अशा स्वरूपाचा रस न झाला तर त्यामुळे स्रोतसामध्ये चिकटपणा वाढेल, आणि विकार उत्पन्न होतील. या रसावर संस्कार होऊन त्यांतून जो मळ निघतो तोच उरस्थानांतील स्निग्ध, चिकट अशा स्वरूपाचा कफ असल्याचा उल्लेख मार्गे कफ-प्रकरणांत आला आहेच. या संस्काराशिवाय स्रोतसांत प्रवेशालायक असे त्याला स्वरूप देतां येत नाही. ते येण्यासाठी हृदयामध्ये पित्ताची अवश्यकता आहे. याच पित्ताच्या क्रियेमुळे रसाला तांबडेपणा येतो व ह्मणून रसाला रंगविणाऱ्या या पित्ताला रंजक ह्मणजे रंजविणारे असे नांव दिलें आहे. या पित्ताची शरिरांत न्यूनता झाली असतां रस दूषित होऊन पोषणाचें कार्य नीट होत नाही व रसाश्रयी अशा दोषाच्या-कफाच्या-वृद्धीमुळे होणारे विकार उद्भवतात.

चतुर्विध आहारांतून पाचक पित्ताचा संस्कार झाल्यावर निघणारा रस हाच सर्व धातूंना पोषक असतो. व तो रस रक्तादि धातूंचे दृष्टीने अपक्व किंवा आम असतो. याच उद्देशानें जर या रसाचें पचनस्थान-रूपी यकृताला आमाशय नांव योजण्यांत आलें असेल तर मात्र आमाशय हें रंजक पित्ताचें स्थान ठरेल. परंतु अशा धात्वर्थावरून या स्थानाला आमाशय म्हणावयाचें तर प्रत्येक धातु हा त्यापुढील धातूचा आमाशयस्वरूप मानावा लागेल. करतां रंजक पित्ताचें आमाशय हें स्थान सांगण्यापेक्षां सरळ अर्थानें ' यकृत ' हें जें सांगितलें आहे, तें सयुक्तिक आहे.

याशिवाय, आमाशय या शब्दानें लध्वंत्रें—लहान आंतडीं—यांचाहि उल्लेख करण्यांत येतो. ज्वराचे संप्राप्तांमध्ये (दोषाह्यामाशयाश्रयाः । आमाशयस्थोहत्वाऽग्निः ।)या वाक्यांनीं निर्दिष्ट आमाशय म्हणजे लध्वंत्रें होत. यांतहि सर्व प्रकारें अन्नाचें पचन झालेलें नसतें. यावरून आम—अपक्व अन्नाचा आशय—या दृष्टीने आमाशय हें नांव देतां येईल. मात्र या भागाला यथार्थ नांव पच्यमानाशय हें द्यावयास पाहिजे. कारण यथे आहार पच्यमान अवस्थे मध्ये असतो. अन्नपचनाचे बाबतींत सारकित्वांचे पृथक्करण ग्रहणांचे ठिकाणीं (लध्वंत्राचें टोंक) होतें तथापि सर्व लध्वंत्रांमध्ये त्यांत पित्ताचें मिश्रण होत असलें म्हणजे, शिजणें आणि पृथक्करण अशा पचनांतील दोन अवस्था अनुक्रमें लध्वंत्रें व त्याचें शेवटचें टोंक यांत घडतात. अन्नांत पित्ताचें मिश्रण होणें अवश्य असतें व हें पित्त यकृतांतून पित्तवाहिनींतून आंतड्यांत उतरतें. याचे मिश्रणानें पच्यमान अवस्थेंतोल अन्नाचाहि रंग पालटतो. हें ध्यानीं घेतां पच्यमानाशयांत कार्य करणारे पित्त अन्नाचें रंजन—रंगविणें—करणारे असे म्हणतां येईल, मात्र ' रसरंजनात् '

रसाला रक्तत्व आणणें हें कार्य यकृतांतील पित्ताचेंच असतें. आणि हें पित्तहि ज्याचा आंतड्यांत स्राव होतो तें नाहीं. त्याशिवाय यकृताचे मध्यभागीं स्रोतसांतून भरून राहणारें हें रंजक पित्त वेगळेंच आहे. व त्यालाच अनुसरून हें वर्णन आहे. रंजक पित्ताचें स्थान यकृत् हें निश्चित आणि म्हणून,

आमाशयाश्रयं पित्तं रंजकं रसरंजनात् ।

यांतील आमाशय याचा अर्थ आमरसाचा आशय—यकृत्—असाच स्वीकारला पाहिजे.

पित्ताचें तिसरें मुख्य स्थान रक्त आहे. रक्तामध्ये सर्व धातूंचे पोषणासाठी त्या त्या धातूंमध्ये प्रवेश होण्यासारखा पातळपणा असावा लागतो. हा पातळपणा अर्थात् त्यांतील उष्णतेमुळेच राहत असतो. व तो ज्या प्रमाणांत कमी होईल त्यामानानें रक्ताला घन स्वरूप येऊन सर्व शरिरामध्ये त्याचा सुखानें संचार होत नाहीं. रक्ताचा शरिराला जो उपयोग होतो. तो या पित्तावरच अवलंबून आहे. पित्ताचीं आणखीं सांगितलेलीं स्थाने:—स्वेद व लसिका हीं दोन पित्ताचीं स्थाने रक्ताश्रयी आहेत. रक्त पचनांतच हे दोन पदार्थ उत्पन्न होणारे आहेत. व ऊष्ण रक्तांतून जे हे दोन पदार्थ तयार होतात त्यांमध्ये रक्तांतील उष्णताहि येत असते. त्याचप्रमाणें त्वचा हें स्थानहि रक्ताचेंच निदर्शक आहे. कारण त्वचेतील उष्णता म्हणजे रक्तांतील उष्णताच असते. अशा रितीनें हीं तीन पित्तस्थाने म्हणजे तत्वतः रक्ताची उष्णता दाखविणारीच होत. यावरून उष्णता प्रतीत होते. व त्यांत राहूं शकते. यामुळे त्यांचा पित्तस्थानत्वानें निर्देश केला आहे.

पित्ताचें आणखी स्थान रसधातु आहे. या स्थानाचे बाबतींतही सूक्ष्म विचार करतां दिसून येईल कीं, रसाला पित्तस्थान म्हणण्यांत फारसें तात्विक महत्व नाहीं. कारण पित्त जें रसांत असतें तें ' रंजक-पित्त, ' होय. अन्नरसांत रंजकपित्त मिळून त्याला लाली आली म्हणजे तो रस धातु होतो. या रंजक पित्ताचे मिश्रणानेंच त्याचें ' आप्य, ' [सखलु आप्योरसः यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागपाकावु पैति] [सुश्रुत.] स्वरूप जाऊन त्यांत उष्णता आणि लाली येते. ही उष्णता रसांत असते, एवढ्यावरूनच त्याला पित्तस्थान म्हटलें—आहे. व स्तविक पित्ताचें कार्य असें रसांत होत नाहीं, कार्य रंजकपित्ताचें होतें व ह्मणूनच कफाचेंहि स्थान रसधातु सांगितलें आहे. हृदय हें पित्ताचें स्थान आहे. हृदयांत आलेल्या रसधातुला ठराविक उष्णता राखण्यासाठीं या स्थानांत असावी लागते. हृदयस्थानीं जी संकोच विकासात्मक गति असते तीमुळे अभिसरणाला योग्य असा पातळपणा राहतो. हृदयांत उष्णता असते. तरी ती एवढेंच कार्य करिते. येथें पचनाचें काम नाहीं. पित्ताचें

आणखी एक महत्वाचें स्थान ह्मणजे नयनेन्द्रिय होय. या स्थानांतील उष्णता मात्र फक्त तेज या शुद्ध स्वरूपाची असते. हिचें वास्तव्य कसें असतें. आणि स्वरूप काय ? याचें उत्तर ती नेत्रांतील कनीनिकेचा आश्रय करून राहते. आणि रूपालोचन करते. याहून नाही. तो स्वभाव आहे. अशा रितीनें प्रामुख्यानें पित्ताचीं स्थाने ह्मणजे ग्रहणी किंवा पित्ताशय, यकृत (प्लीहादि यांमध्ये येते.) घाम, लसिका, रक्त, रस, दृष्टि आणि त्वचा हीं आठ आहेत. या आठ स्थानांमध्ये ग्रहणी, यकृत, (व प्लीहा) यांतील पित्ताचें कार्यकारी सामर्थ्य फार महत्वाचें आणि त्यांमध्येहि पित्ताचे अधिकांत अधिक गुण यकृतामध्ये असून पूर्वोक्त पित्ताचें वर्णनहि येथेंच चांगल्या रितीनें पहावयास मिळेल. येथील पित्त हें—

पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्त्रं सरं द्रवम् ॥

या सर्व गुणांचें आहे. दृष्टी हें पित्तस्थानहि एक उत्कृष्ट कार्यकारी आहे. त्याचे अभावीं सर्व जग आंधळें.

दृष्टिश्चनष्टा विविधं जगच्च तमोमयं जायत एकरूपम् ।

डोळे गेले मग अनंतस्वरूपाचे जगाला फक्त एकटेंच अंधकारस्वरूप येतें. तथापि पित्तगुणाचा तेथे निवास व्यक्त प्रमाणांत आहे. हृदयाश्रयी पित्तालाहि एका मुख्य गुणाचें कर्तृत्व आहे. हा गुण ह्मणजे सर्वबुद्धिजन्य कार्ये करविण हा होय. आर्य वैद्यकामध्ये हृदय हें बुद्धीचें, मनाचें, चेतनेचें, मुख्य स्थान मानलें आहे. व त्याला याच दृष्टीनें अत्यंत महत्त्व आहे.

हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत देहिनाम् ।

व हें कार्य त्यांतील पित्तांचे उष्णता या गुणामुळे अव्याहतपणें घडतें. आणि यासाठीं पित्ताचे कार्यकारी ठिकाणांत तें एक आहे. मनाचें स्थान मेंदू मस्तिष्कपिंड मानण्यांत येऊन त्याबरोबर हृदय हें प्राणायतन मानणाऱ्या आयुर्वेदाला अतत्त्वज्ञ मानण्याचा कळ दिसून येतो, सर्व ज्ञानतंतूंचा उगम मस्तिष्कापासून झालेला प्रत्यक्ष असल्यानें हें म्हणणें खरेंहि भासतें, तरि पण जर या ज्ञानतंतूंना उत्तेजित कोण करतें ? असा प्रश्न केला तर, हृदय हेंच उत्तर मिळेल. विधात्यानें हृदयप्रदेशच संकोचविकासात्मक ठेवला आहे, आणि सर्वत्र गति येथूनच मिळते. शरिराचे प्रत्येक लहानहि घटकाला श्वासाचे वेळीं विकास व उच्छ्वासाचे वेळीं संकोच याच स्थानांतून मिळतात, व म्हणून ज्ञानतंतूंचें उगमस्थान जारि मस्तिष्कपिंड असलें तथापि त्या उगमस्थानांही चेतना पुरविण्याचें काम हृदय करतें, व या चेतनेचे प्रेरणेचे अथवा उत्तेजनेचे—जोरावर मग ज्ञानतंतु कार्य करतात, आणि ह्मणून हृदयच चेतनास्थान मानणें सयुक्तिक आहे. त्वचा किंवा स्पर्शने-

द्रिय या पित्तस्थानामध्ये उष्णता कार्यकारीच आहे. हे कार्य त्वचेवरील तेजस्विता राखणे. मात्र हेहि रक्ताश्रयी उष्णतेचेच कार्य मार्गे सांगितले आहे. हृणजे मुख्य कार्यकारी पित्ताचीं स्थाने, ग्रहणी यकृत त्यांतून कमी दृष्टी, हृदय आणि त्वचा हीं व रस, लसिका, खेद हीं निवासस्थाने होत. प्रत्येक शरीराचे भागामध्ये लहान घटकामध्येहि पित्त आहे आणि नवीन पोषक आत्मसात् करणे, त्यांतील सार, मलभाग वेगळा करणे हीं कामे चालताच असतात, आणि यालाच अनुसरून, जाठर अग्नी-बरोबर धात्वग्नीहि सांगितले आहेतच सर्व धातूंच्या मानाने रक्तांत हे कार्य अधिक प्रमाणांत होते, कारण त्या धातूंत स्थूलता अर्थात् मल जास्त म्हणून येथे पित्ताचे कार्य जे पचन सारकित विवेचन ते व्याच प्रमाणांत झालेले दिसत असतां कार्यकारीस्थानांपैकीं रक्त कां मानूं नये असा प्रश्न उपस्थित होईल. परंतु धात्वग्नीची व्याख्या मानव्यवर त्यांत अधिक कार्यकारी रक्तस्थ धात्वग्नि असे मानणे, व अर्थात् पित्ताची जी धातुशिवाय इतर मुख्य स्थाने त्यांत या स्थानाचा समावेश न करणे परिभाषेच्या दृष्टीनें सक्तिक आहे. दुसरी आणखी अशी शंका येण्याचा संभव आहे कीं, पित्ताचे सर्व गुण जर यकृतामध्ये स्पष्टप्रत्यय आहेत तर मग स्थाननिर्देशाच्या वेळीं ग्रहणीचा अग्रयत्वाने निर्देश कां केला ? (नाभिरत्र विशेषतः) व्याप्रमाणे उरस्थानीय कफामध्ये सर्व गुण अधिक प्रमाणांत असल्याने कफस्थानामध्ये (सुतरामुरः) हणून उरस्थानाचा उल्लेख आहे त्याचप्रमाणे पित्तस्थानामध्ये यकृताचा उल्लेखच करावयास पाहिजे होता. परंतु तो तर तसा केला नाहीं, आणि ' नाभिरत्र विशेषतः ' या वाक्याने पित्ताचे मुख्य स्थान नाभि अथवा ग्रहणी सांगितले आहे. या ठिकाणचे पित्ताचे वर्णन करतांना मात्र

त्यक्तद्रवत्वं पाकादि कर्मणाऽनलशब्दितम्

या ठिकाणी पित्ताचे द्रवत्व अर्थात्—द्रवत्वादलंबी इतरहि, विसर इत्यादि गुण नाहींत असे आणि केवळ पचनाने कार्यावरून अनुमेय असे याचे वर्णन केले आहे. याचे कारण काय ? वास्तविक पाहतां पित्ताचे गुण सर्वतः येथे नाहींत हे जर खरे आहे तथापि पित्ताचे जे पाचनकार्य ते या ठिकाणी होते. येथील सुव्यवस्थित आहारपचना-वरच सर्व शारीरिक पोषण अवलंबून आहे.

' अन्नस्थ पक्ता सर्वेषां पत्तृणां अधिको मतः ।

त-मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिभयात्मकाः ॥

सर्व अग्नीमध्ये अन्नाचे पचन वरणारा जठराग्नि हणजे पाचक पित्तच श्रेष्ठ होय.

(अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम्)

कारण त्यावर सर्व आग्नित्यांची वाढ व न्हास अवलंबून भाहेत व म्हणूनच पित्ताचे स्थान मुख्यत्वे नामि सांगितले आहे. मात्र ही उपपत्ति मानतांना श्लेष्मस्थानाचे दृष्टीनेहि असे म्हणतां येईल कीं, आमाशय हें कफाचे याचप्रमाणें स्थान आहे. जसें, उष्णताविरहित कार्य पित्ताचे, नाभाचे ठिकाणीं होतें, त्याचप्रमाणें शीत किंवा अविशिष्ट कार्य कफाचे आमाशयांत होतें. तेथें जर कफाची अर्थात् जलांशाची न्यूनता झाली तर सर्व शरिरामध्येहि होईल. जर आमाशयांत कफाचे 'अन्नसंघात क्लेदन' अन्नांत पातळपणा उत्पन्न करणें हें कार्य नीट झालें नाहीं. तर पचनहि नीट होणार नाहीं आणि या उद्देशानें पाचकाग्निइतकेच क्लेदक कफालाहि महत्व असतां कफाचे स्निग्धशीतादि सर्व गुण ज्या ठिकाणीं आधिक्यांत प्रतीत होतात, असे उरस्थान प्रामुख्याने सांगण्यांत आले आहे व (पुढील) वायूचेहि प्रकरणांत, अन्नप्रवेश त्याचप्रमाणें श्वासोच्छ्वासादि महत्वाच्या क्रिया करणाऱ्या प्राण व व्यान या वायूंना शरिरामध्ये इतके महत्व कीं, ज्यावर प्राण राहणें अवलंबून, अशा प्राणांचें स्थान मुख्य न सांगतां वायूचे, सूक्ष्म-लघु इत्यादि गुण प्रतीत होणारा पक्काशय मुख्य सांगितला आहे. त्याचप्रमाणें पित्ताचेहि मुख्य स्थान यकृतच सांगावयास पाहिजे होतें. ही सहजच पटणारी कल्पना असतां पाचक पित्ताचे ग्रहणीस्थान मुख्यत्वे पित्तस्थान मानणाऱ्या आयुर्वेदीयांची ही भूल काय ? नाहीं ? याचें कारण असें कीं हें स्थान सांगून चिकित्सेमध्ये एक महत्वाची सूचना दिली आहे ' चिकित्सेमध्ये शोधनाला फार महत्व आहे. आणि पित्तावर शोधन जें विरेचन त्याचें कार्य या स्थानावर घडणारें आहे- शिवाय दूषयंति इति दोषाः ही व्युत्पत्ति ध्यानीं घेतली म्हणजे अविकृत स्थितींतोळ पित्तापेक्षां विकृतावस्था जेथें प्रतीत होते, अशा ठिकाणाचा उल्लेख करणें चिकित्साशास्त्राला महत्वाचें वाटावें यांत नवल नाहीं. या दृष्टीनें अविकृत पित्ताचा विचार चिकित्सेला पाहिजे. तो त्याची विकृति समजण्यासाठीं यांत विकारावस्थेंत मुख्यत्वे अधिक पित्त कोठें व अधिक त्रास कोठें देतें. त्याचप्रमाणें ज्या ठिकाणाचा आद्यसंचय इतर स्थानांत पित्ताची वाढ करतो व ज्यावर शोधनाचा उपयोग प्रथम होऊन इतर स्थानांतील दोषाच्या प्रसाराला आळा बसतो. अशा स्थानांचा सर्वापूर्वी आणि महत्वाचा ह्मणून उल्लेख करणें युक्तिग्राह्य वाटेल. पित्ताचे विकृतीला सुरवात या नामिस्थानांत होते. येथूनच यकृत वगैरेंत त्याचा पुरवठा होतो व शोधन जें विरेचन त्यानें हेंच स्थान दोषरहित करून इतर पित्तस्थानें सुरक्षित राखावयाचीं असतात, शिवाय ज्या वेळीं शोधनार्ह पित्तविकृति होते, त्यावेळीं या पित्ताचे

‘त्यक्तद्रवत्वं’ इत्यादि स्वरूप टिकत नाही तर या स्थानांतील पचनाचे कार्य कमी होऊन आहारांतील पदार्थ योग्य वेळी आणि योग्य रीतीने न पचतां ज्यावेळी ते आंबतात व या विदग्ध स्थितीत हे पित्त वाढते त्यावेळीच ते शोधनार्ह असते केवळ पित्त-उष्णता वाढेल तर त्याला अत्यग्नीचे स्वरूप येऊन पचन लवकर होते व या अवस्थेमध्ये इतर पित्तस्थानांतही तादृश विकृतीचा संभव कमी, या अवस्थेत विरेचन नाही, व विकारहि फारसे नाहीत, आरंभाला पित्ताचे केवळ उष्णता हे स्वरूप नसून, ते प्रवाही आम्ल, असे सांगण्याचा हेतु-हि हाच आहे की, हे वर्णन दोषांचे अर्थात् विकृती उत्पन्न करण्याचे स्थितीतले, केवळ उष्णता कार्यकारी खरी, पण विकारकारी त्यावेळी की, जेव्हा विस्त्रादि गुण तांत सामील होतात, आणि त्याच स्थितीला दोष म्हणावयाचे, हा उद्देश ध्यानी घेतला म्हणजे, ज्या आंतडयांतील विदग्धभावस्थेमध्ये हे पित्ताचे गुण वाढून विकारकारी होतात, ती अवस्थाच दोषाचे दृष्टीने अधिक महत्वाची आहे. चिकित्सा यावर आधी आणि शोधनाचे कार्यहि त्याच अवस्थेत होतें, म्हणून इतर स्थानांचा उल्लेख मुख्य म्हणून न देतां सदोष स्थितीत हेंच स्थान पहिलें सांगितलें आहे. अशा रीतीने विचार केल्यास विसंगति न दिसतां पूर्वीचें पित्ताचे लक्षण व हे स्थान यांची संगति लागते, व आयुर्वेदीय विवेचनाचे धोरणहि ध्यानी येईल. दोषांचें आयुर्वेदीय वर्णन केवळ शक्ति किंवा गुण या स्वरूपाचें नसून गुणाश्रयी पदार्थ असें आहे, याचा यावरून खासा उलगाडा होईल, चिकित्सेचें रहस्य ध्यानांत येण्याला ही गोष्ट विसरून भागणार नाही, दोषांना दोष हे नांव देऊनच ज्या अवस्थेत विषडविष्याचें असे त्याचें स्वरूप होतें, तीच अवस्था दोष नांवाने वर्णिलेली आहे, त्यापूर्वीची अविकृत स्थिति तत्त्वतः धातु नांवाने संबोधणे किंवा शक्ति अगर निसर्ग कांहीं म्हणून चालेल, मात्र दोष हे नांव दिल्यावरहि शक्ति आहेत म्हणणे सयुक्तिक नाही, शक्ति अम्ल, शक्ति पातळ घाणेरी, स्निग्ध वजनदार बुळबुळीत असलेली कशी असेल ? ती असल्या पदार्थांत असते, व यांची विकृति घडवून याच स्वरूपांत रोगोत्पादक होते, प्रत्येक ठिकाणी जर हे त्याचें स्वरूप ध्यानी घेऊन शक्तीचे कार्य आणि शक्तिमान् पदार्थदोषांची विकृति नाट विचारांत घेतली, तर आयुर्वेदांत सूत्रमय कां होईना पण अविकृत आणि विकृत या दोन अवस्थांतील इंद्रियविज्ञान किती उत्कृष्ट आहे याचा खुल्लासा होईल, व जरि इंद्रियविज्ञान नांव नाही तरी त्रिदोषविज्ञान चांगले जाले की, इंद्रियविज्ञानाची उणीव पडणार नाही, पाचक पित्ताचे उदाहरणावरून ही गोष्ट कळण्यासारखी आहे.

पित्ताचे तात्त्विक व व्यापक स्वरूप.

व्यवहारिक भाषेत पित्ताची स्पष्ट कल्पना यावयाची म्हणजे शरिरांतील प्रत्येक ठिकाणी त्या त्या भागाचे स्वरूपानुरूप बाह्य पोषकाचा संग्रह झाल्यावर ज्या तैजस तत्वाने त्यांतील पोषक अंश आत्मसात् केला जातो, अशी ती पचन शक्ति होय. आंतड्यांतील स्थूल पचनापासून तों अगदी सूक्ष्म घटकापर्यंत हे काम झालेच पाहिजे. त्यांतील उष्णता हे पित्त मात्र आर्द्र पदार्थाश्रयी होऊन कार्य करते. पण आर्द्रावस्था ही तत्त्वतः कफ आहे. व तीमध्ये उष्णता सामील होते. हे तत्व ध्यानांत घेण्याकरिता पाचक पित्ताला त्यक्तद्रवत्व, हे विशेषण योजले आहे; व सर्वत्र ते व्यापी आहे. अष्टांग हृदयाचे शारिरामध्ये वर्णन करतांना, भात शिजण्याचे क्रियेला उदाहरणादाखल घेतली आहे. भांड्यांतील पाणी व तांदूळ आर्द्र अर्थात् श्लेष्मस्वरूपाचे व भांड्याला दिली जाणारी आंच तैजस पित्तरूपी पण कार्य मात्र तिचा आंतील पाण्याशी संयोग होऊन होतें. व कार्यकारी स्थिति वर्णन करतांना ही उष्णता मिश्रस्थितीत राहते. ती वेगळी राहिल्यास कार्यकारी नाही. शरीर हे नेहमी पच्यमान अवस्थेत राहणारें आहे, अर्थात् त्या अवस्थेत तर त्या उष्णतेचे वर्णन करून भागणार नाही. व याकरतांच पित्ताचे प्रवाही असे वर्णन केले आहे. त्याचे यथार्थ उघड आहे. अशा पित्ताला प्रचलित मराठी भाषेमध्ये सोपे असे नांव द्यावयाचे झाल्यास पाचकपिंड, परमाणु किंवा घटक म्हणण्याने वाध येणार नाही सर्व विकारांमध्ये याच स्थितींतील या पाचक परमाणूंचा विचार करावयाचा असतो. व तो यथार्थ झाला म्हणजे विकाराचे स्वरूप ध्यानी येईल. सुगमतेसाठी आयुर्वेदामध्ये पित्ताचे जे चाळीस विकार किंवा लक्षणे सांगितली आहेत, ती त्या त्या जागी कशी संभवतात, याचा विचार करून; म्हणजे पित्ताचे स्वरूप स्पष्टपणे ध्यानी घेण्याला अडचण पडणार नाही.

पित्तजन्य लक्षणे.

चत्वारिंशत् पित्तविकाराः—यथा—ओषश्च, प्लोषश्च दाहश्च, दधुश्च, धूमकश्च, अम्लकश्च, विदाहश्च अष्माधिक्यं च, अतिस्वेदश्चांगगंधश्च, अंगावयवदरणं च, शोणितक्लेदश्च, मांसक्लेदश्च, त्वग्दाहश्च, मांसदाहश्च, त्वङ्मांसदरणं च चर्मदरणं च, रक्तकोठश्च, रक्तपित्तं च, रक्तमंडलानि च, हरितत्वं च, हारिद्रत्वं च, नीलिका च, कक्षा च, कामला च, तिकास्यता च, पूतिमुखता च, तृष्णाया आधिक्यं च, अतृप्तिश्च, आस्यपाकश्च, गलपाकश्च, अक्षिपाकश्च, गुदपाकश्च, मेदूपाकश्च, जीवादानं च,

तमःप्रवेशश्च. हरितहारिद्रमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च इति चत्वारिंशत् पित्त-
विकाराः ॥ १ ॥

[चरक सू० स्या० अ० २०]

या लक्षणांचा खुलासा.

१ ओष, २ प्लोष, ३ दाह, व दवथु हे चार विकार म्हणजे दाहाचे प्रकार आहेत. ओष म्हणजे एकाद्या भागीं अत्यंत जळजळ होणें. प्लोष म्हणजे त्वचेवर एकाद्या ठिकाणीं भाजल्याप्रमाणें दाह होणें व डाग (म्हणजे भाजल्याप्रमाणेंच) पडणें, दाह म्हणजे सर्व शरिराचा आणि दवथु म्हणजे एकाद्या ठरावीक जागींच दाह होणें. असे हे चार प्रकार आहेत.

दाहाचे वरील चार प्रकार ज्याप्रमाणें एकाच स्थानाचे आणि स्वरूपाचे पित्तविकार आहेत त्याचप्रमाणें, धूमक, अम्लक आणि विदाह हे तीन पित्ताचे विकार किंवा लक्षणें हीं एकाच स्थानांतील आणि परस्पर सारख्याच स्वरूपाचीं आहेत. आणि या लक्षणांकडे विशेषतः तात्विक दृष्ट्या पाहिल्यास हीं केवळ पित्ताच्या आर्द्रावस्थेंतीलच आहेत. किंबहुना या लक्षणांची उत्पादक विकृति कफ घडवून आणतो, असें निदर्शनास येईल. धूमक म्हणजे घशांतून अति उष्णतेमुळें धूर आल्यासारखा भासणें, अम्लक म्हणजे घशांत आणि आमाशयांत अम्लतावाढून ढेंकर वगैरे आंबट येणें आणि विदाह म्हणजे आमाशय व अन्नमार्ग यांत जळजळ उत्पन्न होणें; हे विकार कसे होतात ? ज्या वेळीं आहारामध्ये, तीक्ष्णोष्णादि पदार्थांचें प्रमाण वाढतें, त्या वेळीं आमाशयामध्ये जें अन्नाचे पचनाच्या प्रथमावस्थेमध्ये स्वाभाविक माधुर्य यावयास पाहिजे, तें न येतां अन्नविपाक तीक्ष्ण वगैरे गुणांचा होतो. व त्याचा परिणाम समीपचे कंठस्थानावरहि होतो किंय्के वेळीं आहारामध्ये असे पदार्थ नसून उलट स्निग्ध, जड, स्थूल, पिठाचे, कोरडे असलेहि पदार्थ आहारांत आले, किंवा पाण्याचें अथवा द्रव पदार्थांचें प्रमाण आहारामध्ये कमी झाले तर त्यामुळें आमाशयांतील अन्नाचें कफामुळें होणारें आर्द्राभवन ठराविक मुदतींत न होतां, अधिक वेळ अन्न आमाशयांत पडून राहिल्यानें तें आंबतें—नासतें आंबुसपणा आल्यावर केवळ अपचनानेंच त्यामध्ये तीक्ष्णता—अम्लता इत्यादि गुणांचा समावेश होतो, व आंबण्याच्या अगदीं प्रथमावस्थेंत अम्लक, यापुढील दुसरी अवस्था म्हणजे तीक्ष्णता उत्पन्न होणें. यांत विदाह म्हणजे जळजळ आणि तीक्ष्णतेचा अतिरेक झाला कीं, धूर आल्यासारखा घाटणें. या स्थितीमध्ये धूमक हे विकार उत्पन्न होतात, केवळ ऊष्ण-

गुणाचे वाढीने दाह होईल, पण ही लक्षणे होणारी नाहीत, ही सर्व लक्षणे अम्लपित्त या पित्तविकारांत संभवतात, आणि त्यांतच अपचनाचा उल्लेख प्रामुख्याने आहे. आमाशयांतील नैसर्गिक अन्नाचे आर्द्राभवन आणि माधुर्य न झाल्यानेच अम्लपित्तविकार होतो, व त्यालाच अपचनाचा एक प्रकार मानण्यांत येईल, पचनाचे प्रत्यक्ष कार्य हे पित्तस्थान जो पच्यमानाशय किंवा लघ्वंत्र यांत होतें, तथापि चर्बण, आर्द्राकरण हीं कार्ये पचन क्रियेला महत्वाचे सहाय करणारी असल्याने त्यांचाहि पचन या नांवाने संबोध केला जातो, या सर्व स्थानांत पूर्ण काम होऊन अन्नरस वेगळा होईपर्यंत जर अन्नमध्ये अवस्थांतरे निराळीं असलीं तरि त्याला पक्वावस्था असत नाही, या साठीं कित्येक वेळीं आम पक्वाशयाचीं नांवे आणि कार्ये सामान्य रीत्या एकाच नांवाने ओळखण्यांत येतात, तरि हे पोटभेद लक्षांत घेऊन आमाशयांत अपचन म्हणजे काय व पच्यमानांत अपक्वता कोणत्या अवस्थेत याचा विचार झाला पाहिजे, ज्वरामध्ये “ आमाशयस्थोहृत्वाग्निः, दोषाह्यामाशयाश्रयाः ” इत्यादि वाक्यांनीं आमाशयाचा निर्देश केला आहे. तथापि ‘ निरस्य ’ ज्वलनबहिः सहतेनाभिसर्पतः तपंतः सकळं वपुः ॥ ज्वरदास्य. रसानुगाः ॥

या सर्व वाक्यांचा समुच्चयार्थ लक्षांत घेतला म्हणजे पाचकाग्रीला बाहेर (लघ्वंत्राचे) घालवून रसावरोवर सर्व शरिरांत पसरून ज्वर उत्पन्न करतात. ज्या प्रकरणांत निर्दिष्ट असलेला आमाशय म्हणजे पच्यमानाशय होय हे ध्यानांत येईल. व अम्लपित्त की, ज्यांत वांति होते आणि अम्लक वर्गैरे विकारांत अपचन ह्या विकारांतील अविपाक हा पच्यमानाशयांतील नसून आमाशयांतील आहे. असे सहज कळेल. अम्लपित्ताचे सामान्य लक्षणामध्ये—

अविपाकऋमोक्लेशतिकांम्लोद्गारगौरवैः ॥

हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चांम्लपित्तं वदेत् भिषक् ॥ १ ॥ मा. नि.

(अपचन, न्लानि, मळमळ, तिखट, आंबट असे टेंकर, जडपणा, हृदय आणि कंठ यांचे ठिकाणीं दाह आणि अरुचि या लक्षणांवरून अम्लपित्त समजावें.) अशा विकारांचा उल्लेख आहे. त्यांत हीं तीनहि लक्षणे असून अविपाक आहे. अर्थात् हीं लक्षणे अविपाकामुळे होतात हे उघड आहे. आणि आमाशयांत अन्नावर जो पचनाविषयी संस्कार होतो. तो आर्द्राकरणाशिवाय नाही.

आदौ पङ्गसंपन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।

फेनीभूतं कर्फ, यस्त्वामाशय संस्थितः ।

क्लेदकः सोन्नसंघातक्लेदनात् ॥

हीं वाक्ये पूर्वी गेलीं आहेत. म्हणजे हीं तीनहि लक्षणें विदाहि तीक्ष्ण अशा पदार्थांचे प्रभावानें किंवा पचनाचे विकृतीमुळे आमाश-यांत आर्द्रावस्थेत असलेल्या अन्नामध्ये अर्थात् आर्द्रावस्थेत असलेल्या पित्तानें उत्पन्न होतात. 'ऊष्णाधिक्यंच' म्हणजे उष्णता अधिक होणें. अर्थात् हा विकार सर्वांगीण आहे. ऊष्णवीर्य पदार्थांचे सहवासानें ऊष्ण प्रदेश किंवा काळ, अवास्तव धातुक्षीणता यांमुळे उष्णता वाढणें हा साधा विकार आहे. पित्ताचें आणखी लक्षण म्हणजे 'अति स्वेदश्च' ह्मणजे घाम अधिक येणें हें रक्ताश्रयी पित्तानें होतें. रसाचें रक्त बनतें त्यावेळीं त्यांतील जलांश निरुपयोगी स्थितीत असलेला बाहेर त्वचेच्या मार्गानें टाकण्यांत येतो. उष्णता वाढल्यानें हें पचनाचें कार्य जलद होतें. इतकेंच नव्हे तर अधिक उष्णतेचें कार्य रक्त आणि रस यांमध्ये अधिक पातळपणा उत्पन्न करून सूक्ष्म रोमरंध्रांतून त्याचा स्राव होतो. या उष्णतेमुळे या दोन धातूंमधील वास्तविक पोषक अशा घटकांचेंहि विलयन होतें (जळतात) व असें झाल्यानें ते घामा-बरोबर बाहेर जातात. अर्थात् अशा प्रकारें अति स्वेद झाल्यास धातु-पोषणामध्ये व्यत्यय येतो. हा विकार ह्मणजे रक्ताश्रयी उष्णतेची वाढ होय. 'अंगगंधश्च' ह्मणजे आंगाला घाण येणें, ही घाण घाम आणि रसधातु यांचे अशुद्धतेमुळे येते. सामान्यतः स्निग्धाहारानें रसामध्ये अधिक स्निग्धपणा वाढला असतां तेथील पचनशक्तीनें त्याचें पचन नीट होत नाहीं. आणि अशा अविपक्व स्थितीमध्ये घामाला विदग्धा-वस्था (नासणें) येऊन त्यामुळे अंगाला घाण येते. अर्थात् हा विकार देखील पित्ताचे उष्णतेचा नसून त्यांतील आमगंधी अशा द्रव पित्ता-चाच आहे. 'अंगावयवदरणंच' अंग किंवा शरिराचे अवयव फाटणें त्याचप्रमाणें, 'त्वङ्मांसदरणंच' ह्मणजे त्वचा आणि मांस यांचें विदारण, 'आस्यपाकश्च, गलपाकश्च, अक्षिपाकश्च, गुदपाकश्च, मेदूपाकश्च' तोंड येणें, घसा येणें, डोळे येणें, गुदद्वार पिकणें आणि मूत्रमार्गांत भेगा पडणें हे सर्व, सात विकार किंवा पिपाचीं लक्षणें एकाच स्वरूपाचीं आहेत. पित्ताचे गुणामध्ये तीक्ष्ण आणि ऊष्ण असे दोन गुण आहेत. हे गुण ज्यावेळीं एकाद्या भागांत वाढतात त्यावेळीं तेथें या गुणांचे सहवासानें क्षारत्वाची वाढ होते; विशेषकरून पित्ताचें दूष्यस्थान जें रक्त त्यामध्ये हा गुण उत्पन्न होऊन अशा रक्तानें शरीर-पोषण होत असतां क्षाराचे विदारक धर्माप्रमाणें, अंगावयव विदारण होतें, अर्थात् विकृतीचे सामर्थ्याला अनुसरून ह्या लक्षणांत कमी अधिक तीव्रता असेल. रक्त हें मांसाश्रयी आहे, त्यामुळे असे रक्त जर मांसांत राहिल, तर मांसहि सडूं लागतें आणि त्याचेच सहवासानें त्वचाहि फाटते. डोळे, घसा, तोंड, गुदद्वार आणि जननेंद्रिय यांचे

अंतर्भाग मृदु नाजुक असतात, त्यामुळे या रक्ताचा परिणाम सर्वांआधीं या भागांवर होतो; आणि त्यांचे अंतर्भागांतील नाजुक त्वचेचा विदाह होतो व फाटते. अशा प्रकारे हीं लक्षणें पित्ताचे तीक्ष्ण गुणांचे वाढीनें होतात.

‘ शोणितक्लेदश्च, मांसक्लेदश्च ’

हृणजे रक्ताचा आणि मांसाचा अभिष्यंद—पाणी सुटणें, पित्तामध्ये तीक्ष्णोष्ण अशा गुणांची वाढ झाल्याकारणानें रक्तांत हे गुण वाढून त्यामुळे विदग्धावस्था किंवा कुजण्याची क्रिया सुरू होते, त्यामुळे रक्त आणि याच रक्ताचे संसर्गानें नंतर मांसामध्येहि अशीच विकृति होते. रक्तांत तीक्ष्णोष्ण गुणांचे पित्ताची वाढ या लक्षणांचें कारण आहे. ‘ त्वग्दाहश्च, मांसदाहश्च ’ त्वचेचा दाह आणि मांसाचा दाह हीं दोन लक्षणेहि रक्तांत उष्ण गुणांची वाढ झाल्यामुळेहोतात. रक्त अधिक उष्ण झालें हृणजे त्वचेचे सान्निध्यामुळे प्रथम त्वचेचा दाह होतो आणि हीच विकृति वाढल्यास ह्या रक्तांतील उष्णता आश्रयभूत रक्ताचाहि दाह करते. ‘ रक्तकोठश्च, रक्त विस्फोटाश्च, रक्तमंडलानि च, म्हणजे त्वचेवर तांबड्या गांधी, तांबडे फोड व तांबड्या गांधीचीं मंडळे उठणें हीं तीन लक्षणे रसाचा विदाह आणि त्यामुळे अभिसरण नीट न होणें याचीं निदर्शक आहेत. रसाचें अपचन होऊन त्यामध्ये फार थोड्या प्रमाणांत विदाह झाला म्हणजे गांधी उठतात. याचा अर्थ तेवढ्या भागांतील अभिसरण नीट होत नाहीं. याच गांधी अधिक विकृतीनें अधिक झाल्या कीं तें रक्तमंडळ आणि त्वचा किंवा लस यांमध्ये विकृति झाल्यानें म्हणजे रस विदग्ध झाल्यानें लाल फोड येतात. ही विकृति म्हणजे रसधातु आणि त्वचा यांमध्ये पित्ताची अम्लगुणविशिष्ट विदग्धावस्था होय. ‘ रक्तपित्तं च, रक्तमध्ये पित्ताची वाढ झाल्यामुळे पित्त आणि रक्त यांचा मिश्रस्त्राव. पित्ताची रक्तांत वाढ अर्थात् रक्ताशय म्हणजे यकृत, प्लीहा आणि शरीरान्तर्गत लहानमोठ्या रक्तवाहिन्या यां । होते. यांत पित्ताची वाढ झाली कीं, अति तीक्ष्ण, अति ऊष्ण अशा रक्ताच्या स्पर्शानें ठिकठिकाणीं रक्ताशय आणि वाहिन्या यांमध्ये क्षत होऊन रक्तस्त्राव होतो. हा एक विदारणाचा परिणाम असतो. ज्या वेळीं रक्तमध्ये विदारक अशा क्षारत्वाची वाढ पित्ताचे तीक्ष्णोष्ण गुणांनीं होते, त्यावेळीं हा विकार होतो. ‘ हरितत्वं च, हारिद्रत्वं च, नीलिका च, त्वचेवर हिरवेपणा, पिवळेपणा आणि नीलसरपणा येणें किंवा नीलिका म्हणून सांगितलेला एक विकार (सदर विकार क्षुद्र-रोगांमध्ये सांगितला आहे तथापि हे नीलिकालक्षण त्याचे जोडीचे दोन विकार पाहतां आणि हीं सर्व पित्ताचीं विकृतावस्थेंत उत्पन्न होणारीं लक्षणे आहेत ह्या गोष्टीचा विचार केला असतां, क्षुद्ररोगांतर्गत ‘नीलिका

विकार हा नसून अंगावर नीलसर रंग असेच हें लक्षण मानलें पाहिजे. शिवाय क्षुद्ररोगांतर्गत नीलकालक्षण म्हणजे शरिराचे कोणत्याही भागावर आणि विशेषतः तोंडावर काळा निळा डाग हें आहे.

“ कृष्णमेवंगुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ”

(मा. नि. क्षु. रो. श्लोक ४०)

हा विकार बहुधा जन्मतः असणें अधिक संभवनीय असतें. याचेच जोडीचें न्यच्छ, व्यंग, हे विकारही नीरुज म्हणजे वेदनारहित असल्याचा उल्लेख असून न्यच्छ तर एक चिन्ह असल्याचें सांगितलें आहे. (न्यच्छं लांछनमुच्यते. मधुकोश) तात्पर्य, नीलिका हें पित्त लक्षण हिरवा, पिवळा या वर्णाप्रमाणेच त्वचेवरील नीलिका मानणें अधिक सयुक्तिक आहे पित्तात्पाद्य वर्णामध्ये नीलवर्णाचा उल्लेख आहे. (पित्तात् पीतं नीलिमा लोहितं वा, इत्यादि) व म्हणूनच नीलिमा शरीरव्यापि लक्षण मानावें. पित्तामुळें ते वर्ण कां व कसे उत्पन्न होतात? याचा विचार करूं लागलें असतां सहज ध्यानांत येईल कीं शरिरावर अर्थात् त्वचेवर वर्ण उत्पन्न करणें हें भ्राजक या नांवाचें त्वगाश्रयी पित्ताचें कार्य आहे. मात्र या पित्ताचें कार्य व शक्तीचा पुरवठा रक्ताश्रयी पित्तानेंच व्हावयाचा. अर्थात् रक्तामध्ये ज्या प्रकारच्या वर्णाचें आधिक्य होईल तो वर्ण त्वचेवर प्रतीत होतो. रंजक पित्ताचें कार्य नीट न होतां रसाला योग्य प्रमाणांत रक्तत्व न येईल तर तें रक्त पांडुरवर्णाचें होतें. ही पांडुरोगाची उत्पादक अवस्था असते. पण जर यकृत या रक्ताचे आणि पित्ताचे स्थानांत पित्ताची त्याचे कारणांनीं वाढ झाली तर अतिरिक्त पित्त रसांत मिळून सर्व शरीरभर पसरतें, पित्ताचा वर्ण पिवळा असून अशा पित्ताचें रक्तामध्ये पीतता वाढते व त्वचेवर दिसूं लागते. ही हारिद्रता होय. याच अवस्थेंत कामला होते. याहिपेक्षां वाढ झाली तर रक्ताचें शोषण—(करपणें) होऊं लागेल ही पहिली अवस्था थोडा काळपणा अर्थात् हरितत्व किंवा हिरव्या वर्णाची उत्पादक असून ही अवस्था फार थोडा वेळ टिकून लवकरच रक्ताचें शोषण होऊन क्षीणावस्थेंत निळाकाळा असा रक्ताचा वर्ण त्वचेवर दिसतो. ही नीलिका होय. क्षीणावस्थेमुळें यावेळीं हा विकार निव्वळ पित्ताचा न राहतां वातपित्तांचा होऊं शकेल. याच उद्देशानें वायूचे विकारामध्येहि वर्णाचे बाबतींत कृष्णत्वाचा उल्लेख केला आहे. कार्श्यकाण्योष्ण कामित्वं—वर्णः कृष्णोऽरुणोऽपि वा या अवस्थेमध्ये वातरक्त विकाराचा संभव हेतो. अशा रीतीनें हीं तीन लक्षणें म्हणजे रक्तांतील पित्ताच्या वाढीचें प्रमाण दाखविणाऱ्या तीन अवस्था होत. “ कामलाच ” कार्वाळ हें लक्षण म्हणजे हारिद्रावस्थेची पूर्ण स्थिति होय. हारिद्रतेचा उल्लेख केलाच आहे.

“ हरितहारिद्रमूत्रनेत्र वर्चस्त्वं च ” मूत्र, नेत्र, आणि मळ यांवर हिरवेपणा, पिवळेपणा येणे या लक्षणाचे बाबतीत विशेष इतकाच काही, नेत्रांचा वर्ण हा रक्ताने होणारा. नेत्र रक्ताचा आदर्श होय, आणि मूत्र आणि पुरीष यांचा वर्ण म्हणजे पच्यमानाशयांत होणाऱ्या पित्ताच्या मिश्रणाचा निदर्शक आहे. येथील पित्ताच्या निळेपणाचे अधिक्याने हिरवा पीतत्वाचे अधिक्याने पिवळा असा पुरीषरूपि घन आणि मूत्ररूपि द्रव मळ व्हावा हे स्वाभाविकच आहे. “कक्षा च” हा विकार म्हणजे खाका, खांदे किंवा पार्श्व या भागी होणारे वेदनायुक्त आणि कृष्णवर्णाचे फोड. मार्गे रक्तविस्फोट, म्हणून सांगितल्या प्रकारचीच ही विकृति आहे. मात्र क्षीणावस्थेत रक्ताचा रंग ज्यावेळी काळसर होतो, त्यावेळी जे कृष्णवर्ण फोड उठतात त्यांना हे नांव आहे. यांतील पित्तविकृति रक्तांतील पण वातमिश्र अशी असते. तित्तास्यता च, पूतिमुखता च, तोंड कडू होणे आणि तोंडाला घाण येणे; ही लक्षणे यकृतांतील पित्ताने रसपचन न झाल्याची आणि आमाशयांतील अन्न न पचल्याची आहेत. या दोन्हीही ठिकाणी रसांत वा अन्नांत ज्यावेळी पित्ताचे तीक्ष्ण, अम्लगुण वाढतात, अर्थात् आंबुसपणा येतो त्यावेळी त्याच जिभेवर झालेला हा परिणाम असतो. अन्नरस ज्यावेळी फार अपक्व आणि मलमिश्र स्थितीत असेल त्यावेळी तोंड आणि रसनेद्रिय यांमध्ये—मळाचे प्रमाण वाढून त्याला नासकेपणाची घाण आणि याच अवस्थेतील अधिक तीक्ष्णतेमुळे किंवा कुजण्याचे धर्मांमुळे कडूपणा हे विकार उत्पन्न होतात. “तृष्णायाःआधिक्यं च” तहान अधिक लागणे. उष्णतेचे प्रमाण वाढल्याने पचनेद्रिये, रक्ताची स्थाने आणि रक्त या सर्वच ठिकाणी शोषण अधिक होते. स्वेद किंवा बाष्प या अवस्थेत तयार होऊन शोषणाला सुरवात होते. अर्थात् कमी झालेल्या जलांशाची मागणी म्हणजे तहान हे लक्षण उद्भूता या पित्तगुणाने संभवते. यकृत् हे पित्ताचे स्थान असून त्या ठिकाणी अन्नरस आल्यानंतर त्यांत या पित्ताचे (रंजकपित्ताचे) मिश्रण होऊन त्याला रक्तवर्णता येते. त्यावेळी अन्नरसांतील स्निग्धता, पांढरेपणा आणि काही जलांश हा यकृताचे अधोभागी एका “सच्छिद्र पेशीमय” भागांत थोडा वेळ संचित होऊन त्या ठिकाणाहून जलवाहिनीतून शरीरांत पसरतो. रसांतून निघणाऱ्या अर्थातच सूक्ष्म प्रमाणांत असल्याने, अन्नांतील जलांशाच्या बस्तिरूपी आशयाप्रमाणे त्याचा आशय नाही; तथापि तो ज्या भागी प्रथम स्त्रावून संचित होतो, तो भाग यामुळे थोडा फुगीर व पाणी सांचल्यामुळे अधोभागी रुंद, वरचा निरुंद, असा दिसणे स्वाभाविक आहे. याच यकृतांतील भागाला आयुर्वेदांत क्लोम, हे नांव असून त्याचा आकार तिळसारखा असल्याचे सांगितले आहे.

तिळासारखा आकार म्हणजे खाली रुंद व अरुंद होय. पातळ कातड्याचे पिशवीत थोडेसे तळालाच राहिल असे पाणी असतां असा हा आकार दिसतो. हीच कल्पना क्लोमाला तिळाचा आकार सांगण्यांत आहे. या स्थानांत थोडासा रसांतून स्रवणारा जलांश असतो. व यकृतांत पित्ताची उष्णता वाढतांच त्या भागांतील जलांशाचे शोषण आरंभी होऊन त्याचे मार्फत होणारा पुरवठा कमी होतो. म्हणूनच हें पिपासास्थान मानण्यांत आलें आहे.

क्लोमाचें अस्तित्व नाहीं म्हणण्यापूर्वी या वर्णनाचें अधिक सूक्ष्म दृष्टीनें अवलोकन केलें पाहिजे. “ अतृप्तिश्च ” जठरांतील पाचक पित्ताचे वाढीनें लवकर अन्न पचल्यानें हें लक्षण उत्पन्न होतें. यालाच तीक्ष्णाग्नि किंवा अत्यग्नि नांव आहे. “ जीवादानं च ” पित्ताचे तीक्ष्णादि गुणांची वाढ झाल्यानें रक्तपित्तविकार होतो. आणि अतिरिक्त स्राव झाल्यानें जीवनाधार रक्ताचे अभावीं जीवनाचा नाश होतो. या अतिरक्तस्रावाला कारण पित्त हणून जीवादान हणजे जीवनाचा शोष पित्ताचे विकारांत घालण्यांत आला आहे. अर्थात् जखमेमुळे होणाऱ्या रक्तस्रावाला हें नांव नसून अंतर्गत पित्तविकृतीपासून होणाऱ्या रक्तस्रावाचें हें नांव आहे “ तमःप्रवेशश्च ” पित्ताचा उष्ण गुण वाढून तैजस इंद्रिय जें नेत्र त्यांमध्ये हें सहन न होण्यासारखें तेज वाढल्यामुळे हा विकार होतो. आलोचक या पित्ताचा हा विकार डोळ्यापुढें आंधेरी येणें या नांवानें ओळखण्यांत येतो. नेत्र तैजस आहे; तथापि तेजाच्या फाजील वाढीनें त्याचा नाश होतो.

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ॥

उपधातोपितेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ १ ॥ अ० ह०

याप्रमाणें पित्ताचीं अनेक विकारांतर्गत हीं चाळीस लक्षणे किंवा विकार होत. आशय आणि इंद्रिये यांची रचना आणि कार्य यांना अनुसरून अनेक रोगांत यांचा समावेश असतो. अर्थात् व्यस्त अथवा समस्तप्रमाणानें असतो. आतां पित्तामुळे रोग कसे उत्पन्न होतात ? याविषयी विचार करावयाचा. लक्षणें आणि रोग याविषयी पूर्वी कफाचे प्रकरणांमध्ये खुलासा केला आहे. पित्ताच्या शरीराला अवश्यच ज्या क्रिया त्यांचे विकृतीमुळे होणाऱ्या रोगांचे उदाहरणांनीं त्याचा खुलासा करावयाचा. पित्ताचीं सर्वसामान्य लक्षणें कोठें व कशीं होतात याचा विचार केल्यानंतर पित्तामुळे होणारे रोग कसे होतात याचा विचार करूं.

पित्ताचे रोग.

आरंभी सांगितलेंच आहे कीं, विकार म्हणजे केवळ वाढ नव्हे;

आणि पित्ताचे विकार म्हणजे केवळ उष्णता नव्हे. अर्थात् पित्ताचे द्रवत्व, विस्तृत्व इत्यादि गुण वाढून त्यामुळे एकाद्या इंद्रियाचे क्रियेमध्ये व्यत्यय येणे हे या विकारांचे सामान्य स्वरूप आहे. याचे खुला-शासाठी पित्ताचे मुख्य स्थान जे जठर त्या स्थानांतील एका विकाराचा विचार करू.

पित्तविकारांपैकी ज्वर.

या पित्तस्थानापासून ज्वर हा विकार संभवतो. ज्वर हा विकार अजीर्णामुळे किंवा अव्यवस्थित पचनामुळे होणारा आहे. हवा वगैरे कारणांनी होणारा आगंतु स्वरूपाचा त्याचप्रमाणे विषम वगैरे पोटभेद सोडून दिले म्हणजे जे ज्वराचे वर्णन आहे, त्यामध्ये आमाशयांत पचन न झाल्याने किंवा अग्नि मंद झाल्याने ज्वर उत्पन्न होतो, असा उल्लेख आहे. “ मिथ्याऽहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः बहिर्निरस्य कोष्ठानि ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ १ ॥ (मा० नि०), ‘ आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च स्रोतांसि पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ १ ॥ (अ० ह०), अशा रीतीने ज्वर हा विकार आमसंभ-वनीय असल्याचा उल्लेख असतां पित्ताचा त्याशी काय संबंध ? असा प्रश्न उपस्थित होईल. तरी ज्वर पित्ताशिवाय होतच नाही असाही आधार आहे. ‘ उष्णपित्तदृते नास्ति ज्वरो नास्त्यध्मणा विना ॥ (अ० ह०) ’ ज्वर अर्थात् त्वचेवर भासणारी अनैसर्गिक अधिक उष्णता ही पित्ताशिवाय नाही असा सिद्धांत आहे. व म्हणून हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. पित्ताची वाढ म्हणावी तर आमाश-यांत पित्त कमी होणून अपचन आहे, आणि पित्त कमी होणावे तर ताप आहे. तापणे किंवा उष्णता हा गुण पित्ताशिवाय दुसऱ्या कोण-त्याहि दोषाचा नाही. ‘ तप् ’ धातूपासून झालेला पित्त शब्द हेच सांगत आहे. त्वचेत उष्णता अथवा पित्त वाढले पण इतरत्र नाही. मग पित्त येते कौटून व वाढते कसे ? ज्या वेळी आहारामध्ये जड व स्निग्ध असल्या पदार्थांचा अधिक उपयोग होतो, त्या वेळी असल्या पदार्था-मुळे आमाशय (या प्रकरणी आमाशय हा शब्द पच्यमानाशय अथवा लघ्वंत्र याला उद्देशून आहे. हे पुढील विवेचनावरून ध्यानी येईल.) होणजे सर्व लहान आंतडी या असल्या अन्नाने भरल्यामुळे त्यांतील सूक्ष्म अशी स्रोतसे-छिद्रे असल्या अन्नाने भरतात-बंद होतात, व त्यामुळे त्या स्रोतसांतून अन्नपचनाला उपयोगी असा पाचक पित्ताचा स्त्राव होत नाही. अर्थात् अन्नरपर्शाने जरी या सर्व अन्न ला संवेदना आणि चलन प्राप्त होते व त्यामुळे सर्व स्रोतसांचे अंतर्गत असा रस किंवा पित्त स्वतः तथापि स्रोतसे बंद झाल्यामुळे त्याचा अन्नांत प्रवेश

व मिश्रण होऊं शकत नाही, आणि असें झाल्यानें कोठ्यांतील अन्न पचत नाही. परंतु स्रवणारा रस हा याच अन्नाचे बहिर्मुख अशा रसवाहि स्रोतसांचे सान्निध्यामुळे त्यांचेमधून रसांत मिश्र होऊन रस-पचनाचें स्थान जें यकृत त्यामध्ये येतो. अन्नाचे स्रोतसांमध्ये अंतर्मुख व बहिर्मुख असा भेद कदाचित् आयुर्वेदीय दृष्टीला अपरिचित असा वाटण्याचा संभव आहे तरी आमाशयं प्रविश्य, स्रोतांसि पिधाय, पक्तिस्थानात् ज्वलनं बहिनिरस्य, सहते नाभिसंपतः, रसानुगा या सर्व वाक्यांचा सुसंगत अर्थ असाच होतो. अंतर्मुख स्रोतसे बंद झालीं म्हणूनच अग्नि किंवा पित्त बाहेर येऊन रसानुगामी होतें. व ज्याअर्थी तें रसानुगामी होतें असा उल्लेख आहे, त्याअर्थी बाहेर पडणारीं स्रोतसें असून तीं रुद्ध नसतात ही गोष्ट उघड होते. सर्व शरीर स्रोतोमय असल्याचा उल्लेख आहे (स्रोतसामेव सगुदायं पुरूप मिच्छंति । चरक) आतां हीं प्रत्येक भागांत जीं स्रोतसें असतात त्यांत प्रामुख्यानें पोषक द्रव्ये व मलोत्सर्जन करणें हीं कामे करणारे दोन भाग असलेच पाहिजेत. नाहीपेक्षां आदान आणि विसर्ग होणार नाही. रसविक्षेपाचें वर्णन करित असतां व्यानवायूचें 'विक्षेपा-चित्तकर्मणा' हे विशेषण योजून सर्व शरीरांत विक्षेप होतो. अर्थात् विक्षिप्त पदार्थांचा संग्रह करून पुनश्च विक्षेपासाठीं संकोच पाहिजे हें उघड आहे. व म्हणूनच 'सम्यग्गत्या च धातूनां' क्षणजे धातू-मध्ये व्यवस्थित गति अर्थात् साहचर्य हें वायूचें कार्य सांगितलें आहे. संकोचविकासात्मक क्रियेमध्ये मलस्वरूप धातूचें पुनरागमन होत असतें. याच क्रियेला वायूमुळे होणारा निग्रह असें नांव आहे, शरीर-भर पसरलेले दोष यामुळे परत येतात; व तसें घडल्यावर शोधन ध्यावें असा जो शोधनप्रकरणीं उल्लेख आहे, त्याचाहि आशय हाच आहे.

वृध्याभिष्यंदनात् पाकात् कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ।

सर्वदेहप्रविस्टान् सामान् दोषान् निर्हरेत् ।

दीपनैः पाचनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च पारण्डतान् ।

स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः
दोषाः स्वेदैः सेदधीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निहियंते॥१॥

अशा रितीनें पुनरागमन सुचविणारीं प्रमुख वाक्ये आयुर्वेदांत आहेत; त्यावरून हीं छिद्रे दोन प्रकारचीं असतात, हें उघड ठरते. म्हणजे शरीराचा प्रत्येक भाग अंतर्मुख आणि बहिर्मुख असा छिद्रमय आहे, असें म्हणणेंच सयुक्तिक आहे. त्यामुळे ज्यावेळीं लघ्वंत्र किंवा पच्य-मानाशयांतील अंतर्मुख स्रोतसांचे अवरोधामुळे आंत स्रवणाच्या पाचक-

पित्ताला अडथळा येतो, त्यावेळीं बाहेरील रसनिसर्गमनाची जीं स्रोतसें, त्यांतून तें रसावरोवर यकृताकडे जातें. याच अवस्थेमध्ये दुसरा आणखी एक असा दोष उत्पन्न होतो कीं, अन्नाचें पचन नीट न झाल्याकारणानें त्यांत आंबुसपणा येतो. आणि त्यांतून जो थोडाफार अन्नरस निघतो,

(स्रोतोरोध झाला तर अगदींच अन्नरस त्यांतून निघत नाही.) अशी व्यवस्था सर्व ज्वरांत होत नाही. पूर्ण जर स्रोतोरोध होईल तर त्यापासून इंद्रियनाश होऊन विकाराला असाध्यता येईल, संनिपात व त्यांतहि अभिन्यास या प्रकारामध्ये अशी स्थिति प्राप्त होते. व म्हणूनच तो असाध्य सांगितला आहे.

(प्रत्याख्यातः समूयिष्ठः कश्चिदेवान् सिध्यति) तोहि विकृत व आमविकृतीमुळे—विदग्धतेमुळे किंवा आंबुसपणामुळे पित्तालाच वाढविणारा असतो. अशाप्रकारें उन्मार्गगामी पित्त आणि अन्नाचे विकृतीमुळे उत्पन्न होणारें पित्त अशी पित्ताचे उभय स्वरूपाची वाढ रसांत होऊन असा रस सर्व शरिरांत पसरल्यावर रसरक्ताश्रयी अशा उष्णतेमध्ये ही अधिक आणि अनैसर्गिक व अपरिचित भर पडते, व ही उष्णता म्हणजे ताप होय; अर्थात् तापांतील उष्णता पित्ताची असते म्हणून पित्ताशिवाय ज्वर नाही हा अभिप्राय आहे. मात्र ही पित्तविकृति म्हणजे तत्त्वतः शरिरांत पित्ताची वाढ नसून एका भागांत उणीव व दुसऱ्या भागांत अधिक भर अशी स्थिति असते. ज्या पचनेंद्रियांमध्ये पित्तचें योग्यकार्य झाल्याने शरीरपोषण व्हावयाचें त्यांतील हें पित्त नको त्या भागी जातें. अर्थात् कमी झालें त्या ठिकाणीं कमीपणामुळे, आणि नको त्या जागी अधिकपणामुळे असे उभय स्वरूपाचे विकार ही पित्तविकृति कोठ्यांतील अजीर्णलक्षणे आणि रक्तादि धातूंतील ताप वगैरे लक्षणांनीं उत्पन्न करते. अशाप्रकारें पित्त हें भलत्यामार्गानें जाऊन रोग उत्पन्न करते, त्यामार्गभ्रष्टतेलाच आयुर्वेदानें उन्मार्गगामिता किंवा कोप हीं नांवें दिलीं असून रोगगणनेमध्ये अशा प्रकारचे उत्पादक विकृतीचा समावेश केला आहे. आणि निदान ठरवितांना विशेषतः याच विकृतीचें स्वरूप ध्यानीं ध्यावयास पाहिजे, केवळ न्यूनता अथवा वृद्धि सामान्यत्वे त्या त्या भागांतील कार्यावर न्यूनता किंवा आधिक्य उत्पन्न करील. पण रोगोत्पादक नाही यासाठीं ज्या ठिकाणीं हा उन्मार्गगामिता सुरू झाली तेथपासून उन्मार्गप्रवृत्त असा हा विकृत दोष ज्या ठिकाणीं थांबून विकार उत्पन्न करतो, तेथपर्यंतचें ज्ञान म्हणजे रोगसंप्राप्तीच्या प्रदेशाचें ज्ञान होय. एकाद्या भागी ज्यावेळीं उन्मार्गप्रवृत्त दोषापासून विकार सुरू होतो, त्या ठिकाणीं दोषाचा स्थानसंश्रय मानण्यांत येतो. व येथें रोग उत्पन्न करणारा दोष कोठपासून विकृत झाला हें पाहणें अवश्य असतें. अशा रितीनें ज्वर पित्तानें येतो. याचा अर्थ विमार्ग-

प्रवृत्त पित्तानें येतो असा आहे. क्वचित् पित्तज्वरामध्ये, पच्यमाना-
 शयांत पित्ताचें आधिक्य असतें. कारण पित्तल आहारापासून या
 ठिकाणींही स्वानाविकच पित्ताची वाढ होत असते. तथापि जर
 पित्ताची केवळ वाढच असेल तर त्यामुळें अंतर्दाह वगैरे स्थानिक
 लक्षणें होतील; परंतु ज्वर यावयाचा म्हणजे पूर्वीप्रमाणेंच स्रोतरोध
 होऊन पित्ताची उन्मार्गगामिता झाली पाहिजे. यामध्ये विशेष इतकाच
 असतो कीं, जो थोडा फार अन्नरस तयार होतो तो इतर ज्वरपेक्षां
 अधिक पित्तप्रधान असल्यामुळें रसामध्ये पित्ताचें प्रमाण फार होतें व
 त्यामुळें ज्वराची तीव्रता असते. पित्तज्वरामध्ये ' वेगस्तीक्ष्णः ' म्हणून
 सांगितलेलें लक्षण याच कारणामुळें होतें. तरी ज्वर हा ' निज '
 विकार पित्ताचे उन्मार्गगामितेशिवाय होत नाही हें निर्विवाद आहे.
 ' पित्तानें ज्वर ' याचा अर्थ असा आहे. दुसरा पित्ताचा विकार रक्त-
 पित्त हाहि विकार असाच पित्ताचे उन्मार्गवस्थेंत होणारा आहे. पित्त-
 युक्त आणि आम असा अन्नरस यकृतप्लीहेमध्ये जाऊन तेथें न
 थांबतां शरीरभर पसरतो. त्या वेळीं ज्वर उत्पन्न होतो. परंतु असा रस
 जर यकृतप्लीहेमध्येच विकृति करील तर रक्तपित्त होतें. लघ्वंत्राप्रमाणेंच
 येथेहि अन्नरसावर रंजकपित्ताचें पचनकार्य व्हांवें लागतें. हें कार्य न
 होतां जर अतिरिक्त पित्त या भागांत संचित होईल तर त्यामुळें पित्ताचे
 अतितीक्ष्णतेमुळें मृदुमांसमय अशा यकृतप्लीहेच्या स्रोतसांना तें सहन
 न होऊन त्यामुळें तीं क्षतयुक्त होतात. व त्यांतून रक्त आणि पित्त
 यांचा स्राव मुखावाटे होतो. किंवा असेच पित्त पच्यमानाशय वृक्क
 (मूत्रपिंड) यांमध्ये वाढून तेथील स्रोतसांत छिद्रे होतील तर रक्ता-
 सहवर्तमान गुदद्वार किंवा मूत्रमार्ग यांतून पडतें. आणि वेसुमार वाढ
 झाल्यास ह्या विकृतीला पुरूनहि सर्व शरीरांत व्यापून रसरक्तवह स्रोत-
 सांत विदाह व क्षतोत्पत्ति करून रोमरंध्रांतून बाहेर पडतें. ही अत्यंत
 वाढाची विकृति आहे. रक्तपित्त म्हणजे केवळ रक्त नव्हे. तर रक्तमिश्र
 पित्त असतें. आणि जें पित्त पडतें तें अर्थातच अस्वाभाविक मार्गानें
 पडतें. म्हणजे हीहि उन्मार्गवस्थाच होय. याला कारण ज्वरारंभक
 विकृति असते. याच विकृतीचे आधिक्याचा परिणाम रक्तपित्त असतें.
 व म्हणूनच ' ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तगुदीर्यते ' ज्वरसंतापामुळें रक्त-
 पित्त होतें. असा उल्लेख आहे. एकादेवेळीं ज्वरोत्पादक विकृति आमा-
 शयांत झाली, अशा अवस्थेंत जर रोग्याचीं यकृत प्लीहा इत्यादि स्थानें
 पूर्वविकृतीमुळें दूषित अगर अशक्त असतील तर उन्मार्गगामीपित्त,
 व दूषित अन्नरस यांची व्याप्ति सर्व शरीरभर होऊन ज्वर येण्यापूर्वीच
 रक्तपित्त होईल. व पडून संपण्याइतकेंच पित्त असल्यास ज्वर येणार
 नाही. पण जर रक्तपित्त होऊन त्यायोगें पित्तदोषाचा त्रास झाला नाही

तर पुढां रक्तपित्त होऊनहि ज्वर होऊं शकेल. अशा रितीनें ज्वराचे आधीं, मागाहून किंवा ज्वरांतहि रक्तपित्त असण्याचा संभव आहे. मात्र रक्तपित्त स्वतंत्र विकार असो वा एकाद्या विकारांत उपद्रव, तीव्र उपद्रव—म्हणून असो, त्यामुळे रक्तस्थानांतून छिद्रोत्पादन करून पित्ताची उन्मार्गप्रवृत्ति हेंच स्वरूप असावयाचें अर्थात् केवळ उष्णता एवढेंच याचें स्वरूप नसून प्रवाही अवस्थेंत तीक्ष्ण गुणाची अत्यंत वाढ हें कारण असतें. असलें पित्त रक्तांत राहिल्यानें (रक्त, पित्ताचें स्थान आहे.) ही तीक्ष्णता रक्तवाहिन्यांना सहन न होऊन त्या फाटतात. व रक्तपित्ताचा मिश्रस्त्राव होतो, यालाच रक्तपित्त नांव आहे. आगतुक जखमेमुळे होणाऱ्या रक्तस्त्रावाला अर्थातच रक्तपित्त नांव नाही. रक्तपित्त म्हणजे वाढलेल्या पित्ताचा रक्तमिश्र स्त्राव होय. केव्हां केव्हां राजयक्ष्म्यांत उर्ध्वगामी, प्रमेहांत अधोगामी असें रक्तपित्त उपद्रवरूपानें असतें. राजयक्ष्म्यामध्ये तर अकरालक्षणांत त्याचा प्रामुख्यानें उल्लेख आहे. परंतु या विकारांत जें रक्तपित्त सांगितलें आहे त्याचें आणि रक्तपित्त या विकाराचें स्वरूप वेगळें असतें. पूर्वीचें स्वरूप ध्यानीं घेतां त्यांत अन्नरसाची विकृति आद्य आहे परंतु राजयक्ष्म्यामध्ये अन्नरस विकृत नसतो. याचा उल्लेख मार्गे आलाच आहे. अर्थात्च कफाचे संसर्गानें त्याचे विदग्धत्वस्थेंत होणारें रक्तपित्तस्थानीं लक्षण असतें. (याचा खुलासा मार्गे कफक्षयांत आला आहे) त्याचप्रमाणें प्रमेहोत्पादक विकृति ज्यात्रेळीं वृक्षांत होते त्यात्रेळीं तीक्ष्णोष्णादि अशा कारणांनीं वृक्षामध्यें जर पित्तविदाहामुळे व्रण होईल तर मूत्राबरोबर रक्तपित्त पडेल हेंहि लक्षण अर्थात् स्थानीं असेलच, तथापि सर्वांमध्ये पित्ताची उन्मार्गगामिता मात्र असावयास पाहिजे. पहिल्यांत पच्यमानाशय आणि रक्तस्थानें व रक्तवाहिनी इतकीं स्थानें पित्तदूषित होतात, तर दुसऱ्यामध्ये पच्यमानाशय दूषित असलाच पाहिजे असें नाही. ज्या भागांत हा विकार तेवढेंच स्थान उर, वृक्क इत्यादि दूषित असतें. तिसरा पित्ताचा विकार—आम्लपित्त—हा विकार पित्ताचा म्हणून सांगण्यांत आला आहे. वांती होणें आणि ती आंबट, तिखट, कडु, हें या विकाराचें सामान्य आणि मुख्य लक्षण आहे. वांती हा विकार कफस्थान जें आमाशय त्याचा आहे. आमाशय हें पित्त आणि कफ यांचें स्थान आहे. असा त्याचा स्थानानिर्देशामध्यें उल्लेख येऊन गेला आहे, तथापि आमाशय हें जें पित्ताचें स्थान म्हणून सांगितलें आहे, तें पच्यमानाशयाला अनुसरून आहे. ज्वराचे संप्राप्तींत आमाशयाचा उल्लेख आहे. त्यावरून कफस्थान आणि पित्तस्थान एक असणार नाही. कारण एक उष्ण आणि दुसरा शीत असे हे दोन परस्परविरोधि गुण एकत्र कसे नांदावे ? शिवाय, अन्नपचनाचे विवेचनामध्ये आमाशय हें कफस्थान असून त्या

जागीं अन्नाला माधुर्य येऊन कफ वाढतो असा उल्लेख आहे. त्यावरून (आदौ पद्मसमध्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत्, फेनीभूतं कफं) नाभिरामाशयः इत्यादि पित्तस्थानांतील आमाशय म्हणजे पच्यमानाशय होय. कफामुळेच अन्नाचें आर्द्राभवन होऊन पचन होतें. तरी आमाशयापासून वांती होते. मग वांती ज्या स्थानांतून होते अशा कफाचे स्थानरूपि आमाशयापासून होणारा विकार पित्ताचा कसा ? त्याचा तर स्पष्टपणें अम्लपित्त असा उल्लेख असून पित्तविकारामध्ये त्याची गणना आहे. मग अम्लपित्त ह्मणजे काय ? अम्लपित्त या नांवावरूनच अम्ल असें पित्त असा उघड अर्थ होत आहे. आमाशयाचें अविकृत कार्य ह्मणजे त्यांत आलेल्या चतुर्विध आणि षड्स अशा विधियुक्त आहाराला पातळपणा, माधुर्य, आणि फेंसाळपणा उत्पन्न करून खाली पच्यमानाशयांत जाण्याला लायक बनविणें हें आहे. ज्या वेळीं स्वभावतः विदाहि अशा तीक्ष्णोष्णाम्ल इत्यादि पदार्थांचा आहारांत अधिक उपयोग होतो त्यावेळीं असल्या आहारामुळे आमाशयांतील हें कार्य नीट न होतें तेथें आंबटपणा उत्पन्न होतो, आणि पुष्कळ संवयीनें आमाशयाला अशी खोड लागते कीं, तेथें गेलेला कोणताहि पदार्थ अम्ल व्हावा अशा रीतीनें अनैसर्गिक क्रिया चालू झाली ह्मणजे असलें आंबलेले व अम्लविशिष्ट अशा तीक्ष्णोष्ण गुणांचें अन्न सहन करण्याची स्वभावतः मृदु अंतर्भागाचे आमाशयाला शक्ति नसते, व त्यामुळे अन्नाचा या गुणानें श्लोभ होऊन विकृत अन्न मुखावाटे बाहेर फेकलें जातें, हीच वांती आणि असली विकृति म्हणजे अम्लपित्त होय. असल्या अन्नांत अम्ल तीक्ष्ण असे गुण येतात व ते पित्ताचे असतात. पण कारण पित्ताची उष्णता नसून अपक्वपणा असतो. म्हणूनच याला अम्लपित्त नांव आहे. म्हणजे पित्ताची वाढ ही विकारोत्पादक दृष्टि नसून पित्ताचा अस्वाभाविक कोप ही असते. या विकारावर उपायहि असे असतात कीं जे ही आंबण्याची क्रिया आपल्या प्रभावानें थांबवून पचनाला मदत करतील; अर्थात् उष्ण असे असतात. जर उष्णत्वानें हा विकार पित्तापासून होईल तर उपाय उष्ण न करितां पित्ताचें उष्णत्व विरोधी शीत करावे लागतील, तसे न करतां उष्ण व अम्लविरुद्ध असे उपचार करावे लागतात. अम्लपित्त या विकारावर सूतशेखर हें आयुर्वेदीय औषध प्रसिद्ध आहे. यामध्ये पारा, गंधक, ताम्रं, बचनाग, त्रिकटु इत्यादि पदार्थ शीत नाहींत तर ते उष्णवीर्य आहेत. यामध्ये पचनशक्ति वाढविण्याचें सामर्थ्य असून शिवाय ते प्रभावानें अम्लत्व विरोधी ह्मणजे आंबण्याच्या क्रियेला घालविणारे आहेत ह्मणूनच अम्लपित्तावर गुणकारी होतात. सूतशेखर हें औषध पित्तावर आहे याचा अर्थ तें

उष्णतेवर आहे, असा केल्यास चूक होईल. या औषधाची आयुर्वेदीय प्रथांत योजना अम्लपित्त या प्रकारणांतच आहे ही गोष्ट लक्षांत घेतां त्याचे उपयोगाचें धोरण ध्यानीं येईल.

केवळ उष्णस्वरूपी पित्ताचे विकार ह्मणजे धातुशोष, दाह, तहान, भूक, डोळ्यांची आग, अल्पनिद्रा अशा स्वरूपाचे, केवळ उष्णतेची वाढ दाखविणारे असेच आहेत. बाकी विकार ह्मणजे प्रवाही पित्ताचे आहेत. कुष्ठ, व्रण, विसर्प इत्यादि विकार आणखी आहेत परंतु ते धात्वाश्रयी प्रवाही पित्ताच्या विदग्धावस्थेमुळे होणारें असून कोठें. अम्ल-तेमुळे कुजणें तर कोठें तीक्ष्णतेमुळे विदारण अशा स्वरूपाचे आहेत. या एकंदर विवेचनावरून पित्ताचें स्वरूप ध्यानीं येईल. आयुर्वेदामध्ये शरीराच्या मुख्य अशा ज्या तीन क्रिया त्यांपैकी दुसरी पचनाची क्रिया करणारे असे सामर्थ्यसंपन्न जे धात्वाश्रयी परमाणु त्यांना पित्त हें नांव दिलें आहे. अन्नपचनाचेविषयी फारशी शंकेला जागाच असत नाही. परंतु सर्व शरीरांतील सर्व पदार्थांचें सदैव पोषण व्हावें लागतें, व तसें तें होतहि असतें. ज्याप्रमाणें अन्न हें सर्व शरीराचें पोषक आहे त्याचप्रमाणें पहिला धातु हा दुसऱ्याचा पोषक असतो. म्हणजे रसरक्तादि क्रमानें सात धातु, आपल्या पुढील धातूमध्ये रूपांतरित होत असतात, आणि हें रूपांतर होणें रक्तापासून मांस, मांसापासून मेद, हें काम त्या त्या भागांत जी नैसर्गिक पचनशक्ति असते, तीमुळे होतें. व याच पचनशक्तीला पित्त हें यथार्थ नांव आहे. धातुपोषणाचे बाबतींत आयुर्वेदामध्ये प्रामुख्याने तीन मते किंवा प्रकार वर्णन केले आहेत. त्यालाच तीन प्रकारचें रुधिराभिसरण असेंहि व्यावहारिक भाषेत म्हणतां येईल.

पैकी एक प्रकार असा कीं अन्नरस हृदयांत आल्यावर तो हृदय आणि उरस्थान यांना गति देणाऱ्या वायुकडून सर्व शरीरभर एकदम फेंकला जाणें आणि अशा प्रकारची निरंतर आणि निरोगी शरीरांत अव्याहत चालणारी पोषणक्रिया, अर्थात् जर रसधातु (आधुनिक भाषेत रक्त) हाच सर्वत्र आणि सर्वकाळ शरीरांत पसरतो, तर शरीर-पोषणाचा मुख्य क्रम म्हणजे रसविक्षेपच मानावा लागेल. व मग दुसरा प्रकार संभवणार नाही.

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।

युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ १ ॥

अ. ह.

‘रसगतौ, अहरहर्गच्छति इति रसः ।’

(सुश्रुत ॥)

दुसरा प्रकार म्हणजे, रसापासून रक्त, रक्तापासून मांस याप्रमाणें

क्रमशः एका धातूहून दुसऱ्या धातूचें पोषण, अशा प्रकारचा. याचा क्रमः—

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।

अस्थनो मज्जा ततः शुक्रं ॥

(अ. ह.)

असा सांगितला आहे. हे दोन नियम व तदर्थसूचक वाक्ये स्पष्टपणे विरोधी भासतात. पहिल्यामध्ये अन्नरसच सर्व शरिरामध्ये अर्थात् सर्व धातूंमध्ये फेंकला जातो असा अर्थ असून दुसऱ्यांत धातु-परंपरेचा विशिष्टक्रम सांगितला आहे. याचा अर्थ काय ? असा साहजिक प्रश्न उपस्थित होतो. करतां या विरोधाभासाचा प्रथम विचार केला पाहिजे. अगदीं उघड दिसणारी व पटणारी गोष्ट म्हणजे, विविध अन्नाचें पचन होऊन त्याला पातळ रसाचें स्वरूप येतें. व अर्थात् हें स्वरूप असें असतें कीं त्याचा सर्व लहानमोठ्या शरीरविभागांमध्ये प्रवेश व्हावा. शरीराचे सर्व भागांत रक्ताहून्या आहेत, व त्यांच्या अतिसूक्ष्म अशा सर्वत्र पसरलेल्या जाळ्यांतून हा रसधातु शरीराचें पोषण करितो. व तसाच उल्लेखहि आहे.

याभिरिदं शरीरमभराम इव जलहारिणीभिः केदार इव कुल्याभिरुपसिन्धुहते अनुगृह्यते च॥

(सु. शा.)

सर्व शरीरभर पसरलेल्या या रसवाहिनींचे द्वारें बगीचा अथवा शेत पाण्यानें भिजतें त्याप्रमाणें सर्व शरीर रसयुक्त होतें. म्हणजे पहिला प्रकारच अनिर्वाद ठरतो. व रुधिराभिसरणाचे बाबतींत सामान्य समजूतहि अशीच आहे. अर्थात् मग दुसरा नियम फोल ठरतो. परंतु वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, वरील नियमान्वये एकदां सर्व शरिरामध्ये अर्थात् धातूंमध्ये रसप्रवेश होऊन दैनंदिन विधी चालू झाला कीं, प्रत्येक धातूचें रूपांतर अथवा पर्यवसान कशांत होतें ? हा प्रश्न कायमच राहतो. शरीर हा पदार्थ प्रतिक्षणीं उत्क्रांतावस्था भोगित राहणारा आहे. व शरीर म्हणजे त्यांतील प्रत्येक धातु पच्यमान अवस्थेंतील किंवा उत्क्रांतीचे अवस्थेंतील या धातूंचें कोणत्या तरि उच्च प्रतीच्या पदार्थांमध्ये (धातु) संक्रमण अथवा रूपांतर झालें पाहिजे, व हें जें रूपांतर होतें याचाच अर्थ एका धातूपासून दुसरा धातु बनणे हांय. व याला अनुसरून हा दुसरा नियम आहे. शरिराच्या धातूंकडे पाहिलें असतां, प्रत्येक धातु एकापेक्षां अधिक स्वच्छ व त्या मानानें अधिक टिकाऊ आहे. व असें स्वरूप त्या त्या भागांतील नैसर्गिक पचनशक्तीनें प्रत्येक धातूमध्ये निर्माण होतें. (या दुसऱ्या प्रकाराला केवळ रुधिराभिसरण असें संबोधणे अर्थशः विसंगत असून त्याला धातूंचें अभिसरण असें नांव अधिक शोभेल. परंतु व्यवहारांत रूढ म्हणूनच रक्ताभिसरण हा शब्द योजला आहे.)

अन्नरस हा अशाप्रकारे एक महिन्याने शुक्र धातूचे अवस्थेला पोहोचतो. आणि पोषक पदार्थांचे इतिवृत्त म्हणजे शुक्रावस्था प्राप्त होणे हेच आहे ही शुक्रावस्था यावयाची म्हणजे अन्नरसावर रंजक पित्ताचा संस्कार होऊन तो सर्व धातूंमध्ये फेकला जातो. व त्या धातूंमध्ये त्याचे धात्वाश्रयी पित्ताने अथवा पाचकशक्तिने पचन होऊन उत्तरोत्तर धातूंची उत्पत्ति होते. व यासाठी त्या जागी धातूंमध्ये म्हणजे सर्व शरिरांत पित्ताची अवश्यकता असतेच. शरिरांतील पचनाक्रियेचे वर्णन करतांना जो धात्वग्नि म्हणून सांगितला आहे, तो याच उद्देशाने होय.

अन्न भौतिकधात्वग्निकर्मेति परिभाषितम् ॥ अ. ह. ॥

सारस्तु सप्ताभिर्भूयो यथास्व पच्यतेऽग्निभिः ॥ अ.ह. ॥

स्वस्थानस्थस्य कायाग्नेरंशा धातुषु संश्रिताः ।

तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ॥ अ. ह. ॥

धात्वंतर्गत अशी जी ही पचनशक्ति तीच आयुर्वेदीयांचे सर्व शरीरव्यापी असे पित्त होय. पोषक पदार्थ त्या त्या धातूंमध्ये गेल्यावर त्यांचे पचन होऊन प्रत्येक ठिकाणी सारभाग व मलभाग व त्याबरोबर त्या त्या धातूचे वास्तविक स्वरूप असे तीन प्रकार होतात. व अशा रितीने प्रत्येक धातु हा ह्या तीन अवस्थांमध्ये असतो असा उल्लेख आहे.

स्थूलसूक्ष्ममलैः सर्वे भिद्यंते धातवस्त्रिधा ॥

स्वःस्थूलोऽः परं सूक्ष्मस्तन्मलं याति तन्मलः ॥ डल्लणः चार्थ ॥

प्रत्येक धातूचे स्वरूप स्थूल, त्यापुढील धातु सूक्ष्म व या पचनक्रियेमध्ये निघणारा मळ, त्याचा मळ याप्रमाणे हे पचनाचे कार्य अतिरत चालू असते. कोणत्या धातूचा मळ कोणत्या याची यादी अशी आहे:—

कफः पित्तं मलः स्वेषु प्रस्वेदो नखरोमच ।

स्नेहोऽक्षित्वाग्वेशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥ अ. ह. ॥

१ कफ, २ पित्त, ३ कान, नाक, इत्यादि स्रोतसांतील मळ, ४ घाम, ५ नखे आणि केस, ६ त्वचा, नेत्र वगैरे. वरील ६ स्निग्धता आणि ७ ओज, हे क्रमाने, रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा आणि शुक्र या धातूंचे सात मळ होत. (मलात्रिपर्यां गुलासा मार्गे कफाचे प्रकरणांत केला आहे.) या धातु परंपरेचे निवर्तक पित्त असून अशा प्रकारे धातुपरंपरा अखंड चालू राहिल्याशिवाय जीवित आणि शरिराचे नित्य व्यापार यांचे अस्तित्व राहणार नाही. व ही परंपरा ज्या पचनात्मक पित्तामुळे अप्रतिहतपणे राहते ते पित्त, त्रिदोष वर्णनांतील 'ते व्यापिनः, या वचनाप्रमाणे सर्व शरीरव्यापी असावे हे सहज आहे.

अभिसरणाचा तिसरा प्रकार म्हणजे ताबडतोब शरिराच्या कोण-

त्याही विशिष्ट विभागामध्ये एकाद्या धातूची वाढ अथवा न्हास किंवा वैषम्य हा होय. शरारोपयोगी पदार्थांमध्ये कांहीं पदार्थच असे आहेत. कीं ते खाल्याबरोबर कोणत्या तरी एका विशिष्ट भागांत, सामान्य नियमाला सोडून कार्य करतात. हें कार्य क्वचित् रोगोत्पादक अर्थात् अनिष्ट किंवा रोगविनाशक म्हणजे इष्टहि असेल सद्यःफलदायी औषधांची अथवा व्याधिप्रत्यनीक चिकित्सेची उभारणी याच पदार्थांच्या गुणांना अनु.रून केलेली आहे. या गुणांना ' प्रभाव, हें आयुर्वेदीय नांव आहे. हा तिसरा प्रकार प्रभावात्मक असल्याकारणानें विशेष वर्णनीय नाही. तथापि द्रव्यांतर्गत अशा या प्रभावानें जरि त्या द्रव्याचें कार्य ' वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ' (शुक्रवर्धक वगैरे पदार्थ केवळ प्रभावानेंच तत्काळ शुक्रादि धातूंचीं वर्धक होतात अ. ह.) या नियमान्वयें निरनिराळ्या धातूंमध्ये होत असलें तरी असल्या द्रव्याचा प्रवेश धातूंमध्ये झाल्यावर तें आत्मसात् करून घेण्यासाठीं पुन्हां धात्वाश्रयी पित्ताची आवश्यकता आहेच एरवीं कितीही शीघ्रकारी द्रव्य असलें तरी त्याचा प्रभाव ताबडतोव धातुप्रवेशाला उपयोगी झाला पण आत्मीकरणाला पित्ताची अगर स्थानीपाचक परमाणूची गरज आहे म्हणजे रसविक्षेपापासून होणाऱ्या धातुपोषणाला, पूर्वधातूपासून उत्पन्न होणाऱ्या धातूंतरीला किंवा प्रभावजन्य कार्याला एकूण या तीनहि प्रकारामध्ये पित्ताची आवश्यकता अनिविध असते. या तीन अवस्थांमध्ये पित्ताची क्रिया कमी झाल्यानें होणाऱ्या विकारांचीं ठळक उदाहरणें ह्मणजे पहिल्या प्रकारामध्ये राजयक्ष्मा किंवा कफक्षय; दुसऱ्यांत मेदोवृद्धि आणि तिसऱ्यामध्ये रोगाची असाध्यता व सुजेची पक्वावस्था हीं होत. रसधातूंमध्ये पित्ताची उणीव ह्मणून योग्य पचन किंवा सारकिड्यांचें विभाजन न झाल्यानें स्रोतोरोध

‘ रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एवतु । ’

या (राजयक्ष्मा) च्या रसापासून रक्कच होत नाही मग मांस कोठून होणार ? अ ह. याप्रमाणें धातूंची उत्पत्ति होत नाही. दुसऱ्या प्रकारांमध्ये स्निग्धाहारी व अव्यायामशील मनुष्याचे भेदामध्ये पाचक तत्वाचा अभाव झाल्यानें भेदाचें सारकिट्ट विभाजक न होतां एकाच धातूची अनैसर्गिक वाढ झालेली दिसून येते व अर्थात् पुढील धातूंमध्ये कमतरता येते. तिसऱ्या प्रकारामध्ये—ज्यावेळीं कितीहि प्रभावशाली औषध उ योगांत आणिलें, त्याचे प्रभावानें त्या भागांत तें पोंचावें तेंथे पोंचलेहि पण जर तेथील सात्मीकरणाचें तत्त्व क्षीण झालेंतर त्या औषधांचा कांहींच उपयोग न होतां एकाला उत्तम गुणकारी असणारा पदार्थ दुसऱ्याला निर्गुणी होतो व म्हणूनच, रोगाच्या असाध्य अवस्थेमध्ये ' अक्षनाशन ' ह्मणजे इंद्रियनाश करणारा असाध्य असा उल्लेख

आहे. आणि चिकित्सा करतांना, साध्यासाध्यता, रोगाची वाढ, स्वैर्य किंवा कमी होण्याची प्रवृत्ति यांपैकी ह्मणजे शास्त्रीय भाषेत आम, पच्यमान व पक्कावरथा हीं अवस्थांतरें, उत्पत्ति आणि प्रगति याचा वेग इत्यादि गोष्टी समजून ध्यावयाच्या ह्मणजे इंद्रियांच्या शक्तीचें व कार्याचेंच सूक्ष्मावलोकन करावयास पाहिजे. निरोगी शरिराची 'स्वस्थहित' ह्मणजे पथ्य पदार्थांनीं वाढ होण्यासाठीं त्याचप्रमाणें रोगी शरिरांतील विकृति घालविणाऱ्या शमन द्रव्यांचें रोगविनाशक कार्य घडवून आणण्याकरितां, त्याचप्रमाणें रोगोत्पादक पदार्थांचे शरिराचे त्या त्या भागावरील कोपन कार्य घडत असतां या तत्स्थानीय पित्ताची ह्मणजे पाचक परमाणूंची किंवा पाचक पिंडांची इतकी अवश्यकता ध्यानीं घेतल्यावर

‘ विकृता घ्नन्ति आणि अविकृता वर्तयन्ति ’ हें सत्य असल्याची खात्री होईल. उत्तम पोषक असा पदार्थ आरंभीं ज्या भागाचा पोषक त्या भागापर्यंत जाऊन त्याला चिकटल्याशिवाय ज्याप्रमाणें तो निरूपयोगी आणि हें चिकटविण्याचें, भर घालण्याचें व आयुर्वेदानें विसर्ग नांव दिलेले पोषक कार्य श्लेषणात्मक परमाणु समुदायरूपि कफानें केले जातें, त्याचप्रमाणें अशा संग्राहत पदार्थांचे शारीरिक पदार्थांशीं पूर्ण तादात्म्य करून त्यांचें सारकिट्ट विवेचन करण्याचें कार्य ज्ञाल्याशिवाय हा संग्रह निरूपयोगी होऊन शरीरवाध्य राहणार नाहीं. शरिराच्या प्रत्येक लहान मोठ्या भागामध्ये ही क्रिया सुव्यवस्थित चालून आरोग्ययुक्त असें त्याचें संवर्धन होतें. अव्यवस्थित ज्ञाल्यास व्याधिसंभव, आणि व्याधिविनाशक पदार्थांचा उपयोग करून पुनरारोग्य अशा क्रिया करणारे हें पित्त ह्मणजे पाचक तत्व होय. आणि तें ज्या जातीच्या पदार्थांचे आश्रयानें राहते, त्या पदार्थांचें ‘ सन्नेहतीक्ष्णोष्ण ’ हें वर्णन आहे. वांतींतून पडणाऱ्या पित्तालाच आयुर्वेदीय पित्तदोष मानून समजुतीचा विपर्यास करणारांनीं या गोष्टीकडे आधीं लक्ष द्यावें. वांतींतून पडणाऱ्या पित्ताचा खलसा ‘ अम्लपित्त ’ या विकाराचे स्पष्टीकरणांत केला आहे. आयुर्वेदांतील पित्ताची यथार्थता ध्यानीं येण्याला या सर्व गोष्टी ध्यानीं घेऊन हें पित्त म्हणजे शरिराच्या विविध विभागांच्या विचित्र रचनेनुसार कमी अधिक प्रमाणांनं सर्वत्र व्यापून राहिलेल्या पचनसामर्थ्यसंपन्न परमाणूंचा समुदाय होय. सोयीसाठीं याला पाचकत्व नांव द्यावें. याचें मुख्य कार्य आरंभींचे श्लोकांत सांगितलें आहे. तें आदान होय. आदान ह्मणजेच विसर्ग किंवा पोषणानंतर त्या पदार्थांचें पाचन, शोषण अथवा विभाजन होय, व हें कार्य सर्वत्र होतें. तें ज्यानें केले जातें त्याचें यथार्थ नांव आयुर्वेदीयांनीं पित्त ठेविलें आहे. पित्त ह्मणजे वांतींतून पडणारा मळहि नव्हे आणि केवळ कल्पनागम्य शक्तिहि नव्हे तर शक्तिसंपन्न

असे शरिरांतील सूक्ष्म परमाणु होत. शरिरामध्ये हे परमाणु केव्हाहि अन्योन्याश्रयीच राहतात. अशा पित्ताला वर्णनाचे आणि शरिरांतील अनेकविध क्रियांचे स्पष्टीकरणासाठी शोषक पिंड पाचक पिंड किंवा विभाजक पिंड अथवा परमाणु नांव दिल्यास चालेल.

वायु.

आयुर्वेदाचे मूल तत्वांपैकी तिसरें व मुख्यतत्त्व वायु हें होय. या शब्दाचा अर्थ गतिमान पदार्थ असा आहे. ' वा ' या गत्यर्थक धातूपासून हा शब्द तयार झाला आहे. शरिराची उत्पत्ति आणि वाढ मार्गें सांगितल्याप्रमाणें पंचभौतिक परमाणूंचा संग्रह किंवा विसर्ग आणि आदान किंवा शोषण अथवा पचन या अनुक्रमें कफ आणि पित्त या दोन दोषांनी झाल्यावर त्याच परमाणूंना गतीची आवश्यकता असते. अशासाठी की, स्वीकृत असे परमाणु हे शरिराच्या अनेकविध आणि परस्पर विसदृश अशा भागांमध्ये पंचवावे लागतात. अर्थात् हें त्या परमाणूंचें स्थलांतर होण्याला गतीची आवश्यकता असते. आहार्य पदार्थ जिभेवर ठेवल्यापासून त्याचा अंतःप्रवेश होऊन निरनिराळ्या घटकांत रूपांतर होईपर्यंत हे पोषक परमाणु फिरत्या स्थितीमध्ये असतात. व ही जी फिरण्याची शक्ति ही अर्थातच वायूची असते. अनेकविध आहाराचें रस धातूमध्ये रूपांतर झाल्यावर तो रस सर्व शरीरभर पसरविणें, किंवा फेंकणें, त्याचप्रमाणें एका धातूतून दुसऱ्या धातूमध्ये पोषकांचें गमन हें वायूनें हणजे गतिविशिष्ट अशा सामर्थ्यसंपन्न व सूक्ष्म अशा अनंत परमाणूंनीं होतें. हें एक प्रधान कार्य असून त्याबरोबरच शरिरांत कार्य करून निःसत्व अर्थात् मळरूपी जे निरूपयोगी पदार्थ असतात, त्यांना शरिराबाहेर फेंकून देणें हेंहि तितक्याच महत्त्वाचें गतीचें कार्य आहे. त्याचप्रमाणें शरीरव्यापार जें चलनवलन श्वासोच्छ्वास चालणें, वोलणें इत्यादि स्थूल व स्पर्श आणि संवेदना असे सूक्ष्म त्यांचेंहि कर्तृत्व गतिमान पदार्थाकडेच असतें. व या त्रिविध अशा महत्त्वाचे आणि शरिराचे अस्तित्वाला आधारभूत क्रियांचें कर्तृत्व ज्या गतिसामर्थ्यसंपन्न तत्त्वाकडे आहे त्याला अन्वर्थक असे गतिवैशिष्ट्याचें निदर्शक वायु हें नांव देऊन त्याचा मुख्य तत्त्वांमध्येहि प्रामुख्याने उल्लेख करणें आयुर्वेदीय शरीरशास्त्राला अवश्य वाटणें अस्वाभाविक नाहीं. गतीशिवाय-मग ती स्थूल दृष्टीला गम्य असो वा सूक्ष्म दृष्टीचा विषय असो-अस्तित्व नाहीं, हें उघड होतें. शरीरामध्ये या गतितत्त्वाचा कार्यभाग कसा आणि कोणत्या स्वरूपानें होतो याविषयी स्पष्ट बोध होण्यासाठी वायूचें स्वरूप व त्याबरोबरच शारीरिक परमाणूंचें सामान्य-स्वरूपहि ध्यानीं ध्यावयास पाहिजे.

वायु म्हणजे काय ?

‘ वायु, म्हणजे दृष्टीला अगम्य असे स्पर्शानुमेय सूक्ष्म परमाणु होत. याविषयी कोणाचाच वाद नाही. ‘ रूपरहित स्पर्शवान वायुः, म्हणजे ज्याला रूप नाही व ज्याचे अस्तित्व स्पर्शानुमेय आहे, असा वायु असतो. हा नैथ्यायिकांचा सिद्धांत आहे, एक गोष्ट लक्षांत ठेवणं अवश्य आहे ती ही की, पंचमहाभूतांचे तात्विक शुद्ध स्वरूप हे इंद्रियगोचर असत नाही. तर ‘ व्यपदेशस्तु भूयसा ’ या न्यायाने गुणांचे आधिक्यावरून तत्तद्विशिष्टपदार्थ ओळखले जातात. पृथ्वी, आप, तेज ही महाभूते अनुक्रमे गुरुत्व, आर्द्रत्व, व प्रकाशित्व या गुणांची खरी पण ती पृथक्क्या उपलब्ध नसून अन्योन्याश्रयी असतात. व त्याप्रमाणे वायूचा मुख्य धर्म जरि ‘ गति ’ हा आहे, तथापि ही गति अतिसूक्ष्म कां होईना पण परमाणूचे आश्रयानेच राहते. या गतीचे आश्रयीभूत जे सूक्ष्म परमाणु त्यांना वायु हे नांव आहे. हे परमाणु अर्थातच आकाश अथवा पोकळी यांमध्ये राहतात. व ‘ आकाशात् वायुः ’ हा सिद्धांत याच तत्त्वाचे प्रतिपादन करित आहे. त्यांतहि अगदी शुद्ध शास्त्रीय विवेचनामध्ये जरि अमिश्रस्थितीतील पंचमहाभूते वर्णनासाठी विवक्षित असली तरि—‘ पंचमहाभूतशरीरिसमवाय स्वरूपि ’ अर्थात् विशिष्टप्रतीचे पांचभौतिक मिश्रस्वरूप असले जे शरीर त्यांमध्ये असणारी जी पंचतत्वे त्यांचे शरीरस्थिति—निवर्तक वर्णन हे अमिश्र नसून मिश्रस्थितीतील व आधिक्यावरूनच निर्दिष्ट असावयाचे. या तात्विक दृष्टीने विचार केला म्हणजे शरीरांतर्गत वायु हा सूक्ष्म परमाणूंचा आश्रित व तदाकार पदार्थ आहे, हे सहज ध्यानी येईल. सामान्य नियमाप्रमाणे असल्या वायूचे अस्तित्वालाहि त्याचे प्रमाणानुरूप आकाशाची—अवकाशाची—आवश्यकता आहेच व शरीरांत जे कोटिशः विभक्त आकाश म्हणजे लहान मोठी अनंत स्रोतसे हे वायूचे निवासस्थान होय. शरीर हे सर्वथा स्रोतोमय आहे. अन्नमार्ग, मलमार्ग, श्वासमार्ग वगैरे जसे स्थूल स्रोतोमार्ग आहेत, त्याचप्रमाणे प्रत्येक परमाणूमध्येहि मार्ग पाहिजे. शरीरपोषक असे शुद्ध रक्त आंत येण्यासाठी आणि पचनानंतर मलरूपि पदार्थ बाहेर टाकण्यासाठी हा शरीरघटकांचा समुदाय स्रोतोमयच असणे अवश्य आहे. आणि तसा तो आहे. म्हणूनच चरकामध्ये ‘ स्रोतसामेव समुदायं पुरुषमिच्छति ’ असे शरीराचे वर्णन आहे. ही स्रोतसे इतकी आहेत की, त्यांमुळे स्रोतःसमुदाय म्हणजे शरीर अशी शरीराची व्याख्या केली. अगदी व्यावहारिक भाषेत बोलावयाचे तर शरीर म्हणजे एक सच्छिद्र परमाणूंचा समुदाय असे म्हणता येईल. ही स्रोतसे किंवा सच्छिद्रे वायूनेच भरून राहिलेली असतात. यांमध्ये जर

वायु नसेल तर सच्छिद्रता अबाधित राहणारच नाही. वर सांगितल्या-प्रमाणे गतिसामर्थ्यसंपन्न असे वायूचे विरळ परमाणु यांमध्ये भरून राहिलेले असतात व ते अर्थातच गतियुक्त असल्याकारणाने सदैव त्यांची हालचाल चालू असते. व तिचा परिणाम आश्रयभूत स्रोतसांवर होऊन परस्पर संनिर्कर्षामुळे ही हालचाल सर्व शरीरभर अतिअल्प काळांतच पसरते. आणि शरिराचे मांस पेशीसारखे स्थूल अवयव जर सक्रिय दिसतात, तर त्यांच्या क्रिया निवर्तक अशा गतीचा पुरवठा अंतर्गत जी सूक्ष्म स्रोतसे तदाश्रयी वायूकडूनच होत असतो, ही सहज पटणारी गोष्ट आहे. सूक्ष्मतया सृष्टपदार्थांचे निरीक्षण केल्यास असे दिसून येईल की, परस्परविरोधी असेच पदार्थ कांहीं विशिष्ट मर्यादेमध्ये साहचर्याने राहात असतात. आणि त्यांचे हे साहचर्यच परस्पर अस्ति-त्वाला साधक असते पंचभौतिक विवेचनामध्ये 'आकाशाचे' स्वरूप 'पोकळी' अर्थात् परमाणुरहित असे वर्णिले जाते. पण पोकळी दाखविण्याला आवरण असते, ते अगदी विपरीत गुणाचे म्हणजे स्थूल-स्वरूपि पार्थिव असेच असते. शरिरामध्येही स्रोतोरुपि जे आकाश त्याचे आवरण मांसमय अर्थात् स्थूलाश्रयी असते. हे जे परस्परविरोधी पदार्थ ते एकत्र राहून एकमेकांचे सामर्थ्याने परस्परांना जणुं पराजित करण्याचे प्रयत्नांत असतात. व या प्रयत्नांमध्येच जी शरिराची हाल-चाल स्वाभाविक घडून येते, तीमुळे त्यांच्या नित्य व्यापारांची उत्पत्ति होते. दैवशात् किंवा आहाराचारवशात् ज्या प्रकारच्या पदार्थांला बाह्यतः मदत होते त्यांचे सामर्थ्य वाढून विरुद्ध गुणांचे पदार्थांची किंवा तदाश्रयी गुणांची क्षीणता होऊन नेहमीच्या सम प्रमाणावस्थेतील स्वाभाविक क्रियांमध्ये अव्यवस्थितपणा येतो. व या अपरिचित वैधर्म्या-ला चिकित्साशास्त्रामध्ये रोग हे नांव देण्यांत येते.

अशा प्रकारे यांचे हे साहचर्यच एकमेकांना मर्यादित ठेवण्याचे उत्कृष्ट साधन होते. पार्थिव असे जे शरीर त्यामध्ये स्वाभाविकतयाच पार्थिवांश किंवा स्थूलता अधिक ही गोष्ट खरी असली तर पार्थिव परमाणूंची देवघेव, आयात, निर्गत किंवा आयव्यय व त्या व्यवहारांतील सहज व्यापारांनी घडून येणारा दैनंदिन कार्यक्रम या सर्वांचे कर्तृत्व स्थूलत्वरहित व गतिशील अशाच पदार्थांकडे असावयाचे. या क्रिया नाहीशा झाल्यावर क्रियाशून्य झालेले जड शरीर थोडावेळ सुद्धा टिकू शकत नाही. व झणून शरिराचे अधिष्ठानभूत जे पार्थिव व आप्य द्रव्य किंवा आर्द्र परमाणुगण त्यांच्या क्रिया निवर्तक अशा ज्या दोन तत्वांचा कफ व पित्त या नांवाने उल्लेख केला. त्यांचे संग्रहात्मक व पचनात्मक कार्य होण्याला संक्रमण घडविणाऱ्या गतीची अत्यंत आवश्यकता व ती ज्या अणूंच्या आश्रयाने उपयोगी पडते, तो शरीरां-

तर्गत पदार्थ वायु होय. गतिमत्व मानतांच तो पदार्थ 'हलका' आहे ही गोष्ट उघड होते. जडाला गति नाही. पदार्थ हलका असणे याचे सहजगम्य कारण ह्मणजे त्यामध्ये घनता नसणे, विरलता असणे हे सहज ध्यानी येते. विरळ असण्याचे कारण चिकटविण्याला किंवा परमाणूंचे परस्पर सन्निकर्षाला साधनीभूत अशा स्निग्धतेचा अभाव व या स्निग्धतेच्या अभावी कोणताही पदार्थ खरखरीत असणार न चिकटल्यामुळे विरळ अर्थात् सूक्ष्म असणे अणुभूत पदार्थांचे स्वरूप राहून त्याला सूक्ष्म मार्गातून प्रवेश सुलभ होतो. गति हे तत्व व तदाश्रयीभूत पदार्थांचे हे स्वरूप विशद करण्यासाठीच आयुर्वेदाने वायूचे वर्णन-

‘ तत्र रूक्षो लघुः शीतः स्वरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ॥ ’

वायु रूक्ष, हलका, खरखरीत, सूक्ष्म चंचल व शीत असे केले आहे. हे वर्णन गतीचे नसून गतिमान् पदार्थांचे आहे. गति हा धर्म किंवा गुण आहे. व गुणावर गुणाचा आरोप करता येत नाही. गुण हे गुणयुक्त नसून पदार्थ गुणी असतात, हे तत्व अबाधित आहे. कफ आणि पित्त याप्रमाणेच वायु हाहि सूक्ष्म कां होईना पण पदार्थच आहे. तसे न मानल्यास 'गति' सूक्ष्म खररूक्ष मानावी लागेल. आणि तसे मानणे हास्यास्पद होईल शिवाय वैद्यशास्त्रामध्ये हे पदार्थ अशा प्रकारे मानले आहेत की त्यांची न्यूनाधिकता बाह्य सृष्टीतील पदार्थांनी करून आरोग्याविधातक असे वैषम्योत्पन्न व्याधि दूर करावयाचे असतात. वायु कमी झाला असतां वातकारक पदार्थांची भर घालावयाची. आणि कमी करावयाचा म्हणजे प्रत्यक्ष वायु काढून टाकणे, अर्थात् पदार्थ काढून टाकणे, शोधन बस्तीने पक्वाशयामध्ये असलेला अतिरिक्त व विकारकांगी वायु काढून टाकावयाचा असतो. यासाठी दोषाना पदार्थच मानणे भाग आहे. शेकणे वगैरे उपायांनी वायूचे शमन होते. आणि अशा वेळी वायूचे, पदार्थ ह्मणून उत्सर्जन होत नाही. परंतु ही क्रियाच वातनाशक नव्हे. शेकण्याने वायूचे केवळ स्थलांतर होते. तत्त्वतः न्यूनाधिक्य होत नाही. आणि ह्मणूनच त्याचे पदार्थत्वाला बाध येत नाही.

शरीरांतील हालचालीचे प्राधान्य व क्रम.

शरीर हा पदार्थ पार्थिव असल्याचा मागे कफाचे वर्णनांत उल्लेख केलाच आहे व असल्या पार्थिव ह्मणजे जडस्वरूपी पदार्थांची वाढ व क्रियाकारिता याला सर्वस्वी गति हे मुख्य कारण आहे. जर शरीर हे पार्थिव आहे, तरी त्याच्या वृद्धिक्षयात्मक स्वरूपाच्या आणि नित्य-प्रवर्तित अशा कार्यकारितेला अवश्य इतका त्यामध्ये आकाशाचा भाग अथवा अवकाश असून हा अवकाश ह्मणजे केवळ पोकळी नाही तर त्यामध्ये विरळ परमाणुसमुदायस्वरूपी वायु भरलेला आहे. पार्थि-

वांशाचे आधिक्यानें निर्माण झालेल्या पंचभौतिक शरीरांत सच्छिद्रता आहे व हणूनच

“ क्षमामधिष्ठाय जायते ”

अनुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ॥

तन्निवृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १ ॥ ”

(कोणतेहि द्रव्य पृथ्वीचे आधारें, पाण्याचे मुख्य साधनांनं व तेज, वायु, आणि आकाश यांचे सामुदायिक अंशांनी उत्पन्न होतें. त्याचा उल्लेख मात्र अधिक अंशानें असलेल्या महाभूतांचे नांवानुसार करण्यांत येतो.)

अशा प्रकारें कोणत्याही द्रव्यासंबंधीं खुलासा मागें केला आहेच. सर्व शरीर हा एक सच्छिद्र घटकांचा समुदाय आहे. हें तत्त्वहि, या गतितत्वाचेंच बोधक आहे. सूक्ष्म स्रोतसांत असलेल्या या सूक्ष्मस्वरूपी गतिमान परमाणूंची जी सदैव हालचाल चालू असते, तिचा परिणाम प्रथम या स्रोतसांवर हणजे त्यांतीलहि सूक्ष्म भागावर होतो, त्यानंतर असल्या स्रोतसमुदायाचा बनलेला जो भाग हणजे शरिराचा एकादा अवयव त्यावर, त्यानंतर त्याचे समीपवर्ति अशा दुसऱ्या भागावर आणि अशा परंपरेनें सर्व शरिरावर होतो. व या क्रमानें सर्व शरिराच्या हालचाली घडतात. बाहेरून-स्पर्शाघातादिकांनीं ज्यावेळीं एकाद्या भागाला गति दिली जाते, त्यावेळीं स्वाभाविकपणेंच तो एकच भाग अधिक कार्यकारी होतो. शिवाय या त्रिदोषांशिवाय शरिरांत मनाचा एक प्रभाव मानावा लागतो. मन जरि इंद्रियगोचर नाही, तरि त्याचें अस्तित्वच काय पण कार्यकारित्वहि मानल्याशिवाय भागत नाही. इतकेंच नव्हे तर कोणत्याहि क्रियेचें प्रवर्तक मन आहे, असाच सिद्धांत सूक्ष्म विचारांतीं पटण्यासारखा आहे. विविध मनोभावना या शरिराच्या विवक्षित भागावरच कार्यकारी होतात, हें सहज कळण्यासकें आहे. शरीर व मन ह्यांचा अन्योन्यसंबंध, मनाची श्रेष्ठता, हा विषय सूक्ष्म आणि सध्या त्याचा विचार मुख्य नसल्यानें सर्वेन्द्रियांचें मुख्य प्रेरक मन आहे ही सिद्ध गोष्ट गृहीत धरून त्याचा प्रस्तुत त्रिदोषांशीं काय व कसा संबंध आहे याचाच विचार करावयाचा आहे. आनंद किंवा शोक यांमध्ये उत्तेजित झालेल्या भावनांचा परिणाम विशेष प्रकारें अश्रुवाहिनींवर होतो. भीतीचा परिणाम आंतड्यांवर होऊन जुलाब होतात तिरस्कारानें ललाटत्वचा संकुचित होते, तर आश्चर्यानें नेत्र विस्फारित होतात, विचारांत गढलेला माणूस, कोणी ऐनेच्छिक रीत्याच डोकें खांजवूं लागतो तर कोणाच्या डोळ्यांचे ऊर्ध्वप्रांत संकुचित किंवा डोळे अर्धवट मिटून अंतर्मुख दृष्टीचें सहज अनुमान करतां

येतें. विचारांचा अतिरेक होऊन सर्व इंद्रियांत जोराची चळवळ चालू झाली म्हणजे एके जागी बसणें अशक्य होऊन माणूस येरझारा घालूं लागतो. प्रश्नात्मक भावना उत्पन्न होतात. मान व चेहरा यांमध्ये प्रश्नचिन्हाकृति लंबगोल आकार सहज येतो. रागावतांच मुठी वळणें, पाय आपटणें, आदरभावनेंत छातीवर हात ठेवणें, इत्यादि हालचालींचे मुळाशीं मनोभावात्मकता असते व यावरून सिद्ध होतें कीं, मनाच्या भावना निरनिराळ्या शरीरभागांवर परिणामकारक होतात. याहूनहि सूक्ष्मपण सर्व शरीरव्यापी असा मनाचा शरीरावरील परिणाम म्हणजे रसाभिसरणावर होणारा होय. शीतस्पर्शाचे अभावीं भेसुर कल्पना, विचार स्मरण, यांनीं शरीर रमांचित होणें, याचें कारण मनाशिवाय दुसरें कोणतें? खाद्य पदार्थांच्या दर्शनानें, स्मरणानें तोंडाला पाणी सुटणें, हा प्रभाव मनाशिवाय दुसऱ्याचा नाही. सात्विक आनदानें सर्व शरीरांतील सूक्ष्म घटक ज्यावेळीं प्रसन्न झालेले असतात, त्यावेळीं स्वाभाविकपणेच विकास पावलेल्या स्रोतसांतून शांतपणें आणि उत्तम रितीनें रक्ताचें अभिसरण होतें. आणि त्याचा परिणाम प्रसन्न आणि स्निग्ध मुद्रा दिसते. याच आनंदांत विशिष्ट भावनांचें प्राबल्य असतां, वैषयिक प्रेमाचा संबंध असतां, किंचित् उत्तेजनाचा परिणाम रसरक्तांची गति वाढवितो. त्यामुळें या प्रसन्नतेमध्ये काहीं तरि मोहक कां हाईना पण अस्वाभाविकता येतेच. यावेळीं प्रसन्नता (चेहऱ्याची) निर्विकार असत नाही. तीमध्ये काहींशी आरक्तता असते. आणि ज्यावेळीं क्रोध येतो त्यावेळीं इतकें उत्तेजन मिळतें कीं, जोरानें फेकल्या जाणाऱ्या रक्ताची स्पष्ट रक्तिमा त्वचेच्या पृष्ठभागावर दिसते. या मनोभावनांनीं घडून येणाऱ्या परिणामांचा शरिराचे व्यापारांवर फार परिणाम होतो. विमनस्क स्थितींत अनुत्तेजित व संकुचित स्रोतसांतून पचनेंद्रियांत पाचक रसांचा स्त्राव होत नाही. सर्व शरिराच्या पोषणाचा मुख्य आधार जें रक्त त्याचें अभिसरणांत विघ्न आल्यानें पोषणांत व्यत्यय येतो. अशा रितीनें मन हें इंद्रियांचें प्रवर्तक असल्याचें उघड होतें. तथापि मनाचा शरिरावर जो परिणाम घडतो, त्याचा क्रम मात्र पूर्वीप्रमाणेंच ह्मणजे प्रथम विरलाणुस्वरूपी वायु, त्यानंतर त्याचा आश्रय असा स्रोतःसमुदाय व त्यानंतर या समुदायाचा बनलेला अवयव व मग दुसरा अवयव याप्रमाणें या मनःप्रेरणेचाहि परिणाम शरिरावर घडत असतो. या स्रोतःसमुदायस्वरूपी अवयवाचा जो संकोचविकासात्मक व्यापार त्याचें स्पष्ट व दृश्य स्वरूप ह्मणजेच त्या त्या शरीरावयवांचें कार्य समजावयाचें व ह्मणूनच शरिरांतील सर्व क्रियामात्रांचा आय प्रवर्तक सूक्ष्माणुस्वरूपी आणि गतिमान् वायु होय. अगदीं स्वस्थ बसलेल्या मनुष्याचे शरिरांतहि निरंतर उलाढाल, घडामोड चालू असते. प्रत्ये

धातु नवीन सजातीय घेतो. तेथें त्याचें पृथक्करण होतें. निरुपयोगी क्षिजकट भाग टाकून दिला जातो. पुन्हां या व्यापारांत मिळविलेला पदार्थ त्याहून स्वच्छ होण्यासाठीं दुसऱ्या धातूंत टाकिला जातो; अशी सारखी प्रणाली चालू असून या सर्वांत हालचाल, संकोचविकास हें आद्य कारण आहे आणि हालचाल स्रोतोनिष्ठ वायूची. विधात्याने शरीरांत एकदां किह्मी देऊन आयुर्मर्यादिकृत्य पुरेल अशी श्वासोच्छ्वासरूपी गति निर्माण करून ठेविली आहे. या क्रियेने शरीरांतर्गत सर्व स्रोतसांचा संकोच आणि विकास होऊन त्यांची गतिपरंपरा कायम राहते, व शरीराचे सर्व व्यापार सुरळीतपणें चालतात. अशा प्रकारें गति उत्पन्न व्हावयाची ह्मणजे या वायूचे अणूंचा आघात प्रत्याघात अव्याहत चालवा लागतो. एक भाग संकुचित झाला कीं, त्यांतील परमाणूंचा दुसऱ्या टोंकांतील परमाणूंवर आघात होऊन हें सातत्य (अखंडितता) कायम राहते. आणि या क्रियासातत्यामध्ये ज्या मानानें न्यूनाधिक्य उत्पन्न होईल त्यामानानें शरीरामध्ये विकृति उत्पन्न होते. ह्या कारणामुळे शारीरिक क्रियांचे सुस्थितीला व शरीराचे स्थैर्याला गति साम्य मुख्य साधन आहे, असा प्राचीन शारीरशास्त्र-वेत्त्यांनीं सिद्धांत प्रस्थापित केला आहे. गतिसाम्य ह्मणजेच वायूचें साम्य व यामुळे आयुर्वेदीयांनीं वायूचे अविकृतपणावर शरीरारोग्याची सर्व इमारत उभारली आहे.

वायूचें महत्वाचें वर्णन.

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।

वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्धीतरोगः समाः शतम् ॥ १ ॥

(मा. नि.)

(ज्याचा वायु हा दोष स्वस्थानीं स्वप्रमाणांत व अनिरुद्धगति असा असेल तो निरोगी राहून पूर्ण शंभर वर्षे वांचेल.)

कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् ।

यत्र संगः स्ववैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते ॥ १ ॥

(चरक)

(दोष कुपित होऊन ते सर्व शरीरभर पसरत असले तरी शरीराच्या ज्या एकाद्या विकृत-अशक्त-भागांत त्यांना अडथळा होईल तेथें रोग होतो.)

क्षिप्यमाणः स्ववैमुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः।

तस्मिन् विकारं कुरुते स्वेवर्षमिव तोयदः ॥ १ ॥ (अ. ह.)

आ....४

(नेहमीं फिरणारा रसधातु ज्या विकृत भागांत अडेल त्या ठिकाणीं विकार उत्पन्न करितो. आकाशांत फिरणारा मेघ अडल्या ठिकाणीं वर्षाव करितो त्याप्रमाणें.)

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मूर्धोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ।

ये संति तेषां नतु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति १
विद्व्लेष्मपित्तादिमलाचयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात्

(अ. ह.)

(शाखा, कोठा, मूर्धे, त्याचप्रमाणें ऊर्ध्वभाग (जत्रूचे वरचा) आणि इतर सर्व अवयव यांचे जे विकार त्यांचे उत्पत्तीला वायुशिवाय दुसरे कारण नाही. कारण वायु हा मल, श्लेष्मा (कफ) इत्यादि मलांचा विक्षेप (उत्सर्जन) व नाश करणारा आहे.)

विभुत्वादाशुकारित्वाद्बलित्वादन्यक्रोपनात् ।

स्वातंत्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणांप्रबलेऽनिलः ॥ १ ॥

(अ. ह.)

सामर्थ्य, शीघ्रकारिता, बलिष्ठपणा, अन्यदूषकत्व, स्वातंत्र्य आणि बहुरोगकारिता, यांमुळे सर्व दोषांत वायु हा प्रबल आहे.

पित्तं पंगुः कफः पंगुः पंगवो मलधातवः ॥

वायुना यत्र नीयंते तत्र गच्छंति मेघवत् ॥ १ ॥ (चरक.)

पित्तं पंगु आहे, कफहि पंगु आहे आणि इतर धातु व मलहि पंगु आहेत. हे सर्व वायु नेईल त्या ठिकाणीं, मेघाप्रमाणें जातात. (सामर्थ्य वायूंत आहे.)

त्याचप्रमाणें:--वायुस्तंत्रयंत्रधरः प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचनां, सर्वेन्द्रियाणालुब्धोगकरः इत्यादि. (चरक.)

वायु हा शरीराच्या सर्व लहानमोठ्या व्यापारांचा प्रवर्तक व सर्व इंद्रियांचा प्रवर्तक वगैरे वर्णन आहे. वरील वायूचे गुणवर्णनाचीं वाक्यें ध्यानीं घेतलीं असतां, आयुर्वेदीयांनीं वायूला इतकें महत्त्व कां द्यावें याचा उलगडा होतो. शरीराचा जिवंतपणा, त्याचें स्थित्यंतर व यांमध्ये घडणाऱ्या सर्व प्रकारच्या क्रिया, कोणत्याहि शरीरविभागांत व कितीहि लहानमोठ्या प्रमाणानें झाल्या तरी त्या, त्या भागांतील गतिमान् पदार्थांच्या सहाय्याशिवाय होत नाहींत व हाच पदार्थ म्हणजे आयुर्वेदांतील अन्वर्थक नामधारी वायु होय. आणि याच हेतूनें त्याला इतकें महत्त्व असून आरंभीचे श्लोकांत विक्षेप-फेकणें-हें त्याचें मुख्य काम याच उद्देशानें सांगितलें आहे. शरीराचे सर्व भागांत ही विक्षेपणाची क्रिया लहानमोठ्या प्रमाणानें होणारी असल्यानें ' ते व्यापिनः ' या सामान्य नियमान्वये वायु हा सर्व शरीरव्यापी असल्याचें सिद्ध होतें.

वायूचीं मुख्य स्थाने.

सर्व शरिराचें पदार्थशः वर्गीकरण करूं लागल्यास, रस, रक्त, मेद, मज्जा, शुक्र इत्यादि द्रव पदार्थ, कठीण अस्थि, मांस, स्नायु हे घन-स्वरूपी आणि सर्वव्यापी सूक्ष्म तंतु असें करतां येईल. आणि या सूक्ष्म तंतुमय भागावरच प्रथम परिणाम होतो. गतिमत्ता ही विशेषतः या भागांत असते. तरी वायु हा शरीरांतील सूक्ष्म छिद्रांमध्ये असतो. शरीरांत मुख्य कार्ये दोन. एक अभिसरण व दुसरें गति. अभिसरण द्रव पदार्थाचें, आणि वायूची गति. हीं दोनहि कार्ये शरीरांतील स्रोत-सांचे सहाय्यानें घडतात. अशा या स्रोतसांतील गति ही त्यांतीलच एका भागांत असणाऱ्या संवेदनावाहक तंतूंचे आणि वायूचे सहाय्यानें उत्पन्न होऊन तीमुळे शरिराच्या क्रिया घडतात. अशा रीतीनें गति-मान शरीरांत वायूची सर्वव्याप्ति उघड होते. वायूचे वास्तव्याला स्रोतसें-छिद्रे-पाहिजेत. मग तीं अस्थींच्या कठीण भागांतील असोत किंवा मृदुपेशीमय भागांतील असोत. पोकळी अगर सच्छिद्रता पाहिजे मात्र खास. (आकाशात् वायुः) वायूचे वास्तव्याला पोकळीची अवश्य-कता आहे; असें ठरल्यावर मग ज्या ज्या भागांत पोकळी अधिक तेथे वायूचें वास्तव्य अधिक प्रमाणांत असा सहजच नियम ठरतो. आणि याच तःवाला अनुसरून वायूचीं मुख्य स्थाने सांगितली आहेतः—तीं येणेप्रमाणेः—

वायूचीं मुख्य स्थाने.

पक्काशयकटसिक्थिश्चोत्रास्थिस्पर्शनद्रियम् ॥

स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः ॥ १ ॥ (अ. ह.)

(१) पक्काशय म्हणजे स्थूलांत्र किंवा मोठें आंतडें, (२) कठी म्हणजे श्रोणिमंडल किंवा नितंबास्थि, भगास्थि, त्रिकास्थि यांनी तयार झालेली गुहा, (३) सक्थि म्हणजे तंगडी-यांतील स्नायु-यांत हाताचाहि समावेश होतो. (ताःपर्य, हात व पाय यांतील स्नायु.), (४) श्रोत्रेंद्रिय म्हणजे कर्णकुहर-गुहा.) (५) अस्थि-हाडांतील पोकळी-सच्छिद्रता. (६) त्वचा-स्पर्शेंद्रिय-त्वचेतील सूक्ष्म स्रोतसें. हीं शरीरांत वायूचीं मुख्य स्थाने असून या मुख्य स्थानांतहि पक्काशय मुख्य आहे. कारण या भागांत सर्वांहून पोकळी अधिक आहे. या सहा स्थानांशिवाय वायूचीं आणखी विशिष्ट क्रिया ज्यांपासून होतात अशीं स्थाने आहेत तींः—

(१) मेंदु (२) ऊर म्हणजे फुफुसे (३) हृदय (४) पच्य-मानाशय म्हणजे लब्धंत्रे आणि (५) अपान म्हणजे गुदमार्ग वगैरे अधोभागांतील उत्सर्जनेंद्रियांचें मूलस्थान. याप्रमाणे वायूचीं मुख्य

अशी एकंदर अकरा स्थाने शरीरांत सांगितली आहेत. पैकी पहिल्या सहा स्थानांतील वायूच्या क्रिया स्थूल व गतिमूलक असून दुसऱ्या पांच स्थानांतील संवेदनामूलक आहेत.

या सर्व अकराही स्थानांतील वायूची कार्ये जरी अनेक प्रकारची सांगितली आहेत, तरी त्यांतील सर्वव्यापी मुख्य तत्त्व गति हेंच आहे. प्रत्येक स्थानाची रचना, आणि कार्ये यांना अनुसरून या गतीमध्ये विविधता आलेली असते. आयुर्वेदाने शरीराचे क्रियांशी वायूचा संबंध सांगत असतांना अप्रत्यक्षपणे असा खुलासा केला आहे:—

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य तं चलः ॥

उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ॥

सम्यग्गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ॥

अनुगृण्हात्यचिकृतः ॥ (अ. ह.)

दोष, धातु आणि मळ हे शरीराला मूलभूत आहेत. त्यांपैकी वायु अचिकृत असतां, सर्व इंद्रियांचे ठिकाणी उत्साह क्षणजे कार्यांन्मुखता श्वासोच्छ्वास, कर्मेन्द्रियांचे व्यापार, मलमूत्रादींचे वेगोत्सर्जन, शरीरधातूंचे व्यवस्थित आदान विसर्जन (घेणे देणे.) आणि इंद्रियांमध्ये तरतरी-लाघव, या क्रियांनी देहाला उपकारक होतो असे सामान्यत्वे वायूचे कर्तृत्व वर सांगितले आहे. या वायूच्या देहोपकारक या क्रिया सांगितल्या आहेत, त्यांमध्ये जरि विविध प्रकार स्थूलतया दिसत असले तरी या क्रियांचे संपादकत्व मुख्य जो वायूचा गतिधर्म त्याकडेच आहे, ही गोष्ट थोड्याशा विचाराने ध्यानांत येण्यासारखी आहे. अशा प्रकारे आयुर्वेदांतील वायु क्षणजे शरीराच्या सर्व लहानमोठ्या भागांत हाल-चाल, गति, व्यामुळे उत्पन्न होते, असे सर्वव्यापी विरल अणु होत. व्यावहारिक भाषेत या अणूना उत्सर्जक अणु असे नांव देण्यास हरकत नाही. श्लेष्मक किंवा पूरक पिंड अथवा घटक क्षणजे श्लेष्मा किंवा कफ, पाचक किंवा विभाजक पिंड अथवा घटक क्षणजे पित्त व प्रेरक किंवा उत्सर्जक असे अणु क्षणजे आयुर्वेदांतीस वायु समजावयाचा.

वायूला पिंड नांव योग्य नाही.

कफ व पित्त यांप्रमाणे वायूचे अणूना घटक हें नांव देणे सयुक्तिक नाही. कारण पिंड या शब्दाने अनेक अणूंच्या सामुदायिक स्वरूपाचा बांध होतो. व या शब्दाने श्लेष्मण किंवा चिकटणे या अर्थाचा बोध अभिप्रेत असतो. वायूचे स्वरूप याचे उलट. त्यांत संश्लेष, संयोग तर नाहीच. पण विश्लेषण किंवा उत्सर्जन-वियोग-हेंच मुख्य वायूचे

कार्य आहे. असे असल्याने संयुक्तार्थबोधक पिंड हा शब्द वायूला योजणे चुकीचे होईल. म्हणून वायू म्हणजे विरल व अखंडगतिमान् असे अणु होत असेच त्याचे वर्णन युक्तियुक्त होईल. यापुढे निरनिराळ्या स्थानांतील वायूच्या क्रियांचा विचार करावयाचा:—

वायूचीं विशिष्ट स्थानांतील कार्ये.

पकाशय:—पकाशय ही एक लवचीक कातड्याची पिशवी आहे. मोठे आंतडे या नांवाने त्याचा उल्लेख केला जातो. याचा अंतर्बाह्य असा सर्व भाग वातवाहक सूक्ष्मस्रोताने आणि ज्ञानतंतु यांनी व्यापलेला असतो. शिवाय या आंतड्याचे मोठ्या पोकळीतही वायु भरलेला असतोच. या आंतड्यामध्ये अशाप्रकारचा एक रचनाविशेष आहे की, अन्नपचनाचे कांहीं विशिष्ट संस्कार लहान आंतड्यांत अन्नावर घडून मलरूप पात्रणारे अन्न या आंतड्यांत उतरते. लहान आंतड्याचे शेवटच्या (पोटाचे उजवे बाजूस असलेल्या) टोंकाला या मोठ्या आंतड्याचे टोंक मिळालेले असून तेथून वरचे बाजूने वळून पोटाचे डाव्या बाजूने हे आंतडे खाली वळून गुदद्वाराकडे जाते. या रचनेमुळे या आंतड्यांत जो मलरूप अन्नाचा अंश पडतो, तो वरचे बाजूला आकर्षिला जाणे अवश्य असते. सरळ मार्गाने गुदद्वाराकडे जाण्याला गति असत नाही. मळाचे वजन सर्व जठरावर सारख्या प्रमाणांत पडावे अशा प्रकारची ही योजना आहे. पण ह्या सोईमुळेच मळाचे ऊर्ध्वगमन होईल अशी ह्या आंतड्यांची आकुंचनशक्ति किंवा संकोचशक्ति अवश्य ठरते. आणि पक्वाशयामध्ये अशाप्रकारची शक्ति आहे म्हणूनच त्याचे कार्य व्यवस्थित चालते; पच्यमानाशय किंवा लघ्वंत्र यांतून मळाचे उत्सर्जन पक्वाशयांत झाले की, ह्या मळाचे स्पर्शाने तेथील ज्ञानवाहक अथवा संवेदनावहाक स्रोतसांवर त्याचा परिणाम होतो. व त्यांची हालचाल वातवाही स्रोतसांना गति देते. या स्रोतसांत गति उत्पन्न झाली की, असल्याच स्रोतसांचा ज्यामध्ये समावेश झालेला आहे अशा पक्वाशयाची हालचाल सुरू होते. पक्वाशय ही सरळ पिशवी नसून अनेक वळकट्या-आंठ्या-असलेला असा आहे. मळाचे आघाताने प्रथम एका वळकटावर परिणाम होऊन ती दुसरीला उत्तेजित करते. पहिलीमध्ये अलेला मळ तिचे संकोचाने पुढे ढकलला जातो; पुन्हां तेथे अशीच क्रिया घडते व अशा रीतीने पक्वाशयाच्या शेवटच्या टोंकाला सर्व मळाचा संचय होतो. हे टोंक इतर भागांहून कमी संवेदनचे असते. ह्यामुळे इतर भागांमध्ये थोड्याशा मळाच्या वजनाने-आघाताने-जी संवेदना उत्पन्न होते, ती या भागांत

हात नाही. या ठिकाणी बराच मळ संचित झाला (एक दिवसाचे आहाराचा मळ सांठवावा इतकी शक्ति, यामध्ये निरोगी अवस्थेत असावी अशी निसर्गाची योजना आहे.) की, त्याचे वजन यामध्ये संवेदना उत्पन्न करते. शिवाय याच वेळी पक्वाशयाचे पोकळीत जो नेहमी भरून राहणारा वायु त्याचे संचारांत या मळाने त्याची जागा अडविल्यामुळे व्यत्यय येऊन असल्या अडणाऱ्या पक्वाशयांतील वायूचाही या मळावर एक प्रकारे उत्सर्जक दाब पडतो. व अशा रीतीने या संचित मळाचे उत्सर्जनाचा कार्यक्रम सुरू होतो. पक्वाशयाचे जे हे चलन-वलन व कार्य, त्याचे कर्तृत्व वायूकडे अशा प्रकारे असते. पक्वाशयाचे त्वचेत असणाऱ्या संवेदनावाहक स्रोतसांना मळाचे आघाताने गति मिळाली तर त्याच पक्वाशयाचे त्वचेत असणाऱ्या वातवाहक स्रोतसांतील हवेची हालचाल न होईल तर प्रथम आरंभीचे टोकाने संकोचमूलक मलसंग्रह आणि शेवटचे टोकाने विकासमूलक मलोत्सर्जन व्हावयाचे नाही. सर्व शरीरांत अधिक मळ सांठविण्याचे स्थान मलाशय असते. व इतका मळ बाहेर फेंकून देण्याला उत्सर्जक सामर्थ्यही तितकेच असावयास पाहिजे. व या आधिक्यावरूनच वातस्थानांमध्ये पक्वाशयाला मुख्य मानले आहे.

२ कटी-श्रोणिमंडल.

कटी-कमर किंवा श्रोणिमंडळ-हे वायूचे दुसरे स्थान आहे. नितंबास्थि, (व त्यांचाच भाग जघनास्थि) व त्रिकास्थि यांच्या संधीने श्रोणिमंडळ तयार झालेले असून पोटांतील अनेक अवयव याचे आधार राहतात. श्रोणिमंडळामध्ये जी पोकळी असते, तीत वायु असून त्याचे हालचालीने, बस्ति, (मूत्राशय, गर्भाशय, मूत्रपिंड, शुक्रवाहिनी यांवर परिणाम होतो. आणि त्यांची कार्ये घडून येतात. शिवाय ह्याच भागांतील वायूचा खालील पायांचे स्नायूंवरहि थोडा फार परिणाम होतो.

अपान वायु म्हणून ज्याचा उल्लेख केला आहे, तो हाच वायु होय. याचे थोडक्यांत वर्णन करावयाचे म्हणजे, श्रोणिमंडळांतील हालचाल करणारा, इतकेच करता येईल. याचे विकृतीने अधोभागांतील मल, मूत्र, शुक्र, गर्भ, आर्तव यांचे उत्सर्जनामध्ये विकृति उत्पन्न होते. पक्वाशयांतील वायु फक्त मळाचे एका टोकाने आकर्षण करून दुसऱ्या शेवटच्या टोकांत त्याचा संग्रह करतो. उत्सर्जनाचे कार्य कटीमधील असल्या प्रकारच्या वायूने होते.

३ तिसरे वातस्थानः--सक्थि दोनहि पाय व हात, अर्थात यांतील स्नायु हे होत. स्नायु जरी जाड दोरे असले तरी त्यांमध्येहि असंख्य छिद्रे आहेत. व ह्या छिद्रांत हवा किंवा वायु आहे. स्नायूंचे मदतीने हातपायांच्या क्रिया घडतात म्हणजे त्यांतील वायुमुळे घडतात.

हवेनेच या स्नायूंचीं स्रोतसं भरलेलीं आहेत. त्यांत आर्द्रता—स्निग्धता कमी. यामुळेच त्यांना हालचाल करण्याचें सामर्थ्य अधिक आहे यांमध्ये कांहीं कारणाने अभिष्यंद—ओलसरपणा—सूज आली म्हणजे त्यांचीं कार्ये विकृत होतात.

४ चवथें वातस्थान—श्रोत्रेन्द्रिय—कान हें होय. कानांतील हवेमुळेच बाहेरील अत्यंत सूक्ष्म शब्दलहरींचा परिणाम श्रोत्रेन्द्रियावर होतो. कानांतील शब्दग्राहक असा इंद्रियाचा भाग जोपर्यंत सूक्ष्म असतो तोपर्यंत त्यावर शब्दाचा आघात होतो. ही विरलता वायूमुळे राहते. म्हणून हें वातस्थान सांगितलें आहे.

५ अस्थि—हाडें:—हें पांचवें वातस्थान होय. अस्थि कठीण आणि छिद्रमय असल्याने तें वायूचें स्थान सांगितलें आहे. अस्थीमध्ये विशिष्ट प्रकारचें काठिन्य असल्यामुळेच त्या देहधारणाला समर्थ असतात, त्यांत मार्दव किंवा स्निग्धता येईल तर शरीराचें वजन त्यांना सहन होणार नाही हें काठिन्य वायूचे रक्ष—शोषणात्मक—गुणाने येतें. हें काठिन्यहि अर्थातच मर्यादित प्रमाणांतच असावयास पाहिजे हें उघड आहे. पण तें राखण्याचें कार्य वायूचे नित्य साहचर्यानें होतें हेंहि तितकेंच खरें आहे. शरीरांतील हाडें घन आणि स्थूल आहेत. त्यांमध्ये जर योग्य प्रमाणांत छिद्रे नसतील तर त्यांची वृद्धिक्षयात्मक क्रिया, व संवेदना होण्याला साधन न राहतां त्यांत जिवंतपणाचें कार्य जें, वृद्धिक्षयाचें सातत्य तें चाललें नसतें. अशासाठीं स्थूल स्वरूपाच्या अस्थी-मध्ये तितक्याच प्रमाणांत सूक्ष्म वायूची योजना केलेली आहे. अस्थीची रचनाच अशी नमुनेदार आहे. त्यांचा आंतील भाग मज्जेनें भरलेला वरील—बाहेरील भाग मांसपेशींनीं आच्छादलेला व मेदानें लपेटलेला असा आहे. हाणजे अस्थि जितक्या स्निग्ध तितक्याच कठीण व जितक्या जड, स्थूल तितक्याच सूक्ष्म छिद्रांनीं व्याप्त आहेत. ही सच्छिद्रता कमी झाडी असतां अत्यंत जड असा शरीरांतील हा हाडांचा सांगाडा शरीराला भारभूत हाईल. तसें न होतां उलट शरीराचा भार वाहण्याइतकें लाघव त्यांत छिद्रे व या छिद्रांत वायूची योजना करून विधात्यानें ठेवले आहे. अस्थींत वायु असतो हें विधान प्रथमारंभी कसेसेच वाटण्याचा संभव आहे. पण वरील गोष्टी ध्यानीं घेतां त्याची यथार्थता पटेल. आरंभीच सांगितलें आहे कीं, परस्पर विरोधि पदार्थांच्या साहचर्यावरच सृष्ट पदार्थांची योजना आहे.

एकमेकांना मर्यादित करित योग्य तें उपयुक्त कार्ये या साहचर्यांत घडतें. अस्थीमध्ये याचा अनुभव येतो. अस्थि कठीण आहेत, पण त्यांतहि वाढ व क्षय होतच असतात. अर्थातच ह्यासाठींहि त्यामध्ये एक प्रकारची संवेदना व सच्छिद्रता पाहिजे हें उघड होतें. हीं कार्ये

वायूची. व घन जड अस्थीमध्ये त्यांचे विशेष वास्तव्य असल्याशिवाय ही कार्ये होणारी नाहीत. ही वायूची, अस्थींतील अवश्यकता दाखविण्यासाठी अस्थीचा वातस्थानांत समावेश केला आहे. दृश्य अशी वायूची कार्ये येथे घडत नाहीत. अस्थीमध्येहि सर्वांत वायूचे प्रमाण सारखे असते असे नाही. नलकास्थि-नळ्यांची हाडे यांत हे प्रमाण अधिक असून कपालास्थीमध्ये ते कमी असते. तथापि सर्वत्र ते असते, ही गोष्ट खरी आहे, शरीरामध्ये वायूचे प्रमाण वाढले असता, अस्थीवर प्रथम परिणाम होतो. त्यांतहि नलकास्थीवर आधी होतो. अस्थि कठीण असल्याने त्यांताल छिद्रांमध्ये वायूचे स्वतंत्र वास्तव्य असते. याच उद्देशाने शरीराचे धातूपैकी अस्थि वायूचे दूष्य म्हणून सांगितले आहे.

तत्रास्थानि स्थितो वायुः

६ वायूचे सहावे स्थान स्पर्शेन्द्रिय किंवा त्वचा हे होय. त्वचेमध्ये असणाऱ्या वातवाहक अशा सूक्ष्म स्रोतसांवर बाह्य आघाताचा परिणाम होतो. आणि याच्या निकट असलेल्या ज्ञानवाहिनींवर मागून परिणाम होतो. ही सूक्ष्म स्रोतसे, सूज किंवा अशाच एकाद्या कारणाने संकुचित झाली की, त्या मानाने स्पर्शज्ञान कमी होते. ही अनुभवाची गोष्ट आहे. शरीराच्या सर्व अवयवांमध्ये, असलेल्या स्रोतसांत स्थूलपणे जर भेद पाडावयाचे झाले, तर एक प्रवाही पदार्थ वाहणारी व दुसरी विरलाणूचे मार्ग असे पडतील व हा दुसरा वर्ग म्हणजेच वातवाहक स्रोतसे होत. प्रत्येक शरीरभागामध्ये धमनी आणि शिरा किंवा शुद्ध रक्तवाहिन्या व अशुद्ध रक्तवाहिन्या यांचे अस्तित्व जितके अवश्य तितकेच वातवाहिन्यांचे अवश्य आहे. शेवटी शेवटी या इतक्या सूक्ष्म झालेल्या असतात की साध्या डोळ्यांनी त्यांचे स्पष्ट स्वरूप समजणे अशक्य असते. परंतु सर्व शरीराच्या कोणत्याहि भागाला निरंतर अभिसरण आणि संवेदना यांची आवश्यकता असते. वातवाहिनी म्हणजे संवेदनावाहक आणि रक्तादि द्रव पदार्थ वाहणाऱ्या स्रोतसांना रसायनी अशीं नांवे अनुक्रमे या स्रोतसांना शास्त्रीय व्यवहाराचे सोईसाठी देतां देतील. त्वचेमध्येहि ही स्रोतसे अशीच अतिसूक्ष्म स्वरूपाची आहेत. स्पर्शेन्द्रिय हे पित्ताचे स्थान असल्याचाहि उल्लेख आहे. र्वेद किंवा वाष्प वाहणारी स्रोतसे म्हणजे पित्तस्थान व संवेदनावाहक स्रोतसे वातस्थान होय.

संवेदनात्मक वातस्थाने

याशिवाय वायूच्या विशेष क्रिया ज्या ठिकाणी अधिक प्रमाणांत घडतात अशीं ठिकाणे म्हणजे मस्तक, (ज्ञानवाहिनीचे उगमस्थान.) उरःप्रदेश, (फुफ्फुसे) हृदय, लहान आंतडी आणि मलमार्ग हीं होत. पैकीं मस्तकांतून ज्ञानतंतूंचें कार्य वायूचे केवळ संवेदनात्मक शक्तीनें घडत असतें. स्पर्श किंवा आघात यांनीं उत्पन्न झालेल्या अथवा ऐच्छिक किंवा अनैच्छिकरीत्या निर्माण झालेल्या संवेदनेची, शरीराचे निरनिराळ्या भागांत व ज्ञानवाहिनींचें मुख्य केंद्र व आरंभस्थान जो मेंदु यांमध्ये देवघेव करण्यासाठीं. जी एकप्रकारची सूक्ष्म हालचाल व्हावी लागते ती हालचाल—गति अर्थात्तच असल्या त्रिलोणाच्या स्वाधीन असल्यानें ह्या क्रियेचें कर्तृत्व वायूकडे सांगण्यांत आलें आहे. मेंदूचे निरनिराळ्या विभागांत निरनिराळ्या भावनांचें उत्पादकत्व असून भावनोत्पादन असें मन केवळ तर्कानुमेय किंवा कर्मानुमेय हें खरें असलें तरी ही भावना उत्पन्न होते मेंदूचे त्या त्या विभागांतील होणाऱ्या हालचालीचा परिणाम ह्या भागाशीं केंद्रीभूत झालेल्या ज्ञानवाहिन्यांवर होतो. ही हालचाल गतिविशिष्ट अर्थात् वायूची असल्यानें मस्तक किंवा मेंदु हें एक वातस्थान सांगितलें आहे. याला प्राणवायु हें नांव आहे.

या वायूचें हें स्वरूप स्पष्ट होण्यासाठीं त्याचें वर्णन करित असतां.

‘ बुद्धिहृदयेंद्रियचित्तधृक् ।

ष्ठीवनक्ष्वधूद्गारनिश्वासान्नप्रवेशकृत् ॥ (अ. ह)

हा वायु, बुद्धि, हृदय, सर्वे इंद्रिये, चित्त यांना धारण करणारा (आधार) व थुंकणे, शिकणे, देकरा देणे, श्वासोच्छ्वास आणि अन्नप्रवेश म्हणजे घशांतून अन्न उतरविण्याची क्रिया करणे या गोष्टी करतो, असा खुलासा केला आहे. मेंदु व हृदय यांचा अन्योन्यसंबंध आहे. या संबधाचा नीटसा खुलासा करतां येत नसला तरी तो आहे ही गोष्ट खास. आयुर्बेदांमध्ये चेतना किंवा आत्मप्रेरणा ही हृदयापासून उत्पन्न होते असें वर्णन आहे. सुश्रुतामध्ये:—

हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत देहिनाम् ।

हृदय हें प्राण्याचें चेतनास्थान आहे; असें वर्णन केलें आहे. अव्याहतपणे चालणाऱ्या हृदयापासून मेंदूचे ठिकाणी प्रेरणा उत्पन्न होते. हृदयाचें स्पंदन कमी, अव्यवस्थित होईल त्यामानानें शरीरांतील इंद्रियांच्या संवेदना व प्रेरणा कमी किंवा अव्यवस्थित होतात ही गोष्ट अनुभवाची आहे. व यावरून हृदय हेंच प्रेरणेचें उगमस्थान ठरतें. यापासून उत्पन्न झालेली प्रेरणा प्रथम मेंदूकडे पोचती होते. व तेथून निघणाऱ्या आणि सर्व शरीरभर पसरणाऱ्या अनेक ज्ञानवाहिनींचे द्वारे

तिचा सर्व शरीरभर पुरवठा होतो. हृदय आणि मेंदु यांचा हा अन्योन्य संबंध सूक्ष्म अशा वाहिनींचे साहाय्याने जडलेला आहे. उरःस्थानांतील हृदय व मेंदु यांचा मध्यवर्ति प्रांतहि या वायूचे कार्यस्थानांत समाविष्ट होतो. यासाठीच प्राणवायूचे वर्णनांत ' उरः कंठचरः ' (अ. ह.) उर आणि कंठ यांमध्ये ज्याचा संचार आहे असा उल्लेख केला आहे.

प्राणवायूचा स्थाननिर्देश करीत असतां आणखी एक शंका येण्यासारखी आहे; ती अशी की, उर व हृदय हीं स्थाने अनुक्रमे उदान आणि व्यान या वायूचे भेदांचीं म्हणून सांगण्यांत आली आहेत. मग हींच स्थाने पुन्हां प्राणवायूचीं कशीं असावीं ? (उरःस्थानमुदानस्य, व्यानोहृदिस्थितः) त्याचे उत्तर असे आहे की, प्राणवायूचे खरं कर्तृत्व मेंदू किंवा मस्तक यामध्ये असून त्याचा परिणाम वंहीं अंशाचे—दुय्यम दर्जाचा—हृदय आणि उर त्याचप्रमाणे कंठ यांवरहि होतो. हृदयाचे स्पंदन, फुफ्फुसांचे संकोचविकास, त्यामुळे होणारा श्वासोच्छ्वास, यांचा मेंदूवर घडणारा परिणाम या सर्व क्रिया परस्परंशीं एक प्रकारे मिश्र झालेल्या किंवा अन्योन्याश्रयी आहेत आणि यामुळेच यांतील कोणत्याहि क्रियेच्या प्रवर्तकाचा इतरांशीं थोडाफार संबंध आल्याबिना राहत नाही. तथापि स्थानी कार्ये घडविणाऱ्या वायूचा स्थानाश्रयी म्हणून मुख्यत्वे निर्देश केला जातो.

दुसरा उदानवायु. याचे स्थान उर हणजे फुफ्फुसे असून त्याचा परिणाम कंठ, नासिका यांमध्ये हणजे श्वासोच्छ्वासाचे साधनीभूत अवयवांवर व खाली उदरांत नाभीपर्यंत होतो. फुफ्फुसांचे संकोचविकास हे ह्या वायूचे मुख्य कार्य. फुफ्फुसे हालतात याचे कारण त्यांत असलेला हा वायु होय. या वायूमुळे फुफ्फुसांत गति उत्पन्न होते व त्यामुळे श्वासोच्छ्वासाची क्रिया सुरू होते. फुफ्फुसांचे हालचालीमुळे जी गति उत्पन्न होते तिचा परिणाम कंठ आणि नासिका येथपर्यंत होणे हे उघड दिशणारेच आहे. पण या गतीने छातींतील अवयव व उदराचा भागहि हालतो, हे सुचविण्यासाठी या वायूचे संचारक्षेत्रांत नाभीचा समावेश केला आहे. या वायूचीं स्थाने व कार्ये सांगतांनाः—

उरस्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ।

वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जावलवर्णस्मृतिक्रियः ॥१॥ (अ. ह.)

उदानवायूचे स्थान उर असून त्याचा नासिका, नाभि आणि कंठ यांमध्ये संचार असून, बोळणे, उत्साह, शक्ति, वर्ण आणि स्मृति हीं कार्ये हा वायु करतो. सर्वच शरीराची गति फुफ्फुसांच्या गतीपासून उत्पन्न होते. यामुळे उत्साह व प्रयत्न यांचे आद्यप्रवर्तकत्व या वायूकडे येते याचे क्रियांतील स्मृति किंवा स्मरण ही क्रिया कां व कशी होते याविषयी खुलासा करतां येणार नाही. या वायूचे क्रियांमध्ये विशेषे-

पतः ध्यानात् ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे की, उदानवायूनें फुफ्फु-
संची गति सुरू झाली तरी श्वासोच्छ्वासाची क्रिया मात्र प्राणवायूचे
सहाय्यानें होते. प्राण आणि उदान या वायूंच्या क्रिया ध्यानीं घेतां
श्वासोच्छ्वासाचें कार्य या उभयवायूंचे सहाय्यानें घडतें; किंबहुना फुफ्फु-
सांमध्ये गति उत्पन्न झाली तरी देखील कंठ आणि नासिका यांमधील
विशिष्ट ज्ञानवाहकांच्या सहाय्यानें हें कार्य घडतें. हें ह्या वर्णनांत स्पष्टपणें
सुचविले आहे. आणि म्हणूनच उदान वायूचे क्रियांमध्ये श्वासो-
च्छ्वासाचा समावेश न करितां प्राणवायूचे क्रियांमध्ये केला आहे.

(घृीवनक्ष्वथृद्गारनिश्वासान्नप्रवेशकृत् ।)

तिसरा व्यानवायु याचें स्थान हृदय सांगितलें आहे. त्याचें वर्णन:-

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ॥

गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेपोन्मेषणादिकाः ॥ १ ॥

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ॥

व्यान वायूचें स्थान हृदय असून हा वायु शरीरांत सर्वत्र संचार
करणारा, महावेगवान् असून चालणें, उठणें, वसणें, निमेपोन्मेष इत्यादि
शरीराच्या बहुतेक सर्व क्रिया या वायूनेच घडतात. (अष्टांग हृदय)

सर्व शरीरामध्ये हृदयाचें महत्त्व किती आहे, याचें वर्णन करण्याची
अवश्यकताच नाही. हृदयामध्ये जी गति निसर्गानें ठेविलेली आहे तीमुळें
त्याचें निरंतर स्पंदन चालतें व या सर्व स्पंदनापामून सर्व शरीरभर मुख्य
अशा दोन तत्वांचा पुरवठा होतो, तीं तत्वे ह्यणजे रक्त आणि चैतन्य
हीं होत. या दोन वस्तूंशिवाय शरीर निरूपयोगी असतें. ज्या वेळीं या
दोन जीवनाधार तत्वांचा हृदयाकडून शरीराचे एकाद्या भागाला अथवा
सर्व शरीराला पुरवठा कमी होईल. तेव्हां त्या त्या भागांत अनेक
विकारांचा प्रादुर्भाव होतो. शरीराच्या कोणत्याहि भागांत ज्या अनेक
क्रिया घडतात त्यांना मुख्य साधन रक्त-रसधातु-आणि चैतन्य हेंच
आहे. व म्हणून हृदयामध्ये गति उत्पन्न करून त्यांचा शरीरभर
पुरवठा करणारा जो व्यानवायु त्यावर सर्व शारीरिक क्रियांचें कर्तृत्व
अवलंबून असल्याचें सांगितलें आहे. प्राण, उदान आणि व्यान ह्या
वायूंच्या क्रिया अन्योन्यसंवर्धक आहेत हें नेहमीच ध्यानीं असाव-
यास पाहिजे.

चौथा समान वायु याचें स्थान पच्यमानाशय कोठा किंवा लहान
आंतडीं हें होय:-

समानोऽग्निस्समीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ॥

अन्नं गृह्णाति पचति विचेचयति मुंचति ॥ १ ॥

समानवायु हा कोठ्यांत जठराग्नीचे सन्निध असून तो सर्व कोठ्यांत

—सर्व लघ्वंत्रांमध्ये संचार करतो व अन्नाचे ग्रहण करितो, पचवितो, सारकिट्टांचे विवेचन-पृथक्करण-करतो. आणि त्यांचे उत्सर्जन करतो. (अ० ह०) आमाशय किंवा अन्नाशय यांतून आंतड्यांत अन्न उतरल्यावर त्यांमध्ये एक प्रकारची हालचाल उत्पन्न होऊन तीमुळे ह्या आंतड्यांतील पित्ताचा-पाचक रसाचा स्राव अन्नांत होतो. व अन्नाचे पचन होऊन त्यांतील सारभाग व मलभाग यांचे पृथक्करण होऊन त्यांचे योग्य मार्गाने उत्सर्जन होते. या क्रिया स्वाभाविक क्रियेने आंतड्यांत घडत असतात. तथापि या सर्व क्रियांना आद्यप्रवर्तक अन्नांतील गति-हालचाल-हेच मुख्य साधन असते. कोणत्याहि शरीरभागांतील गति ही वायूमुळे असते याचा खुलासा आरंभीच केला आहे. अर्थातच आंतड्यांतील ही गति वायूची आहे हे उघड होते. जर आंतड्यांचे चलन-चलन कमी झाले तर पाचक पित्ताचा पुरेसा स्राव होणार नाही. आणि सार ह्मणजे अन्नरस आणि किट्ट ह्मणजे मलमूत्र यांचे त्रियोजनहि नाट होणार नाही. अशा प्रकारचे या स्थानांतील वायूचे प्राधान्य आहे.

पांचवा अपान वायु याचा उल्लेख मार्गे कठी किंवा श्रेणिमंडळ या स्थानांतील वायूचे वर्णनांत केला आहेच.

अशा प्रकारे सर्व शरीरांतील वायूची मुख्य स्थाने आणि कार्ये आहेत. कोणत्याहि शरीरविभागांतील लहान मोठ्या हालचालींचे कर्तृत्व या वायूकडे आहे असा स्वाभाविकपणेच या वर्णनावरून निष्कर्ष निघतो. कोणत्याहि शरीरव्यापाराचे वर्णन करावयाचे असता त्याचे स्वरूपानुसार कांहीं तरि गति अथवा चलनचलनात्मक व्यापारापासूनच सुरवात होते. गतिरहित असा शरीराचा भाग निष्क्रिय इतकेच नाही पण निर्जीव असला पाहिजे. त्या भागांत ही गति कोठून उत्पन्न होते ? याचे उत्तर त्या भागांतील सूक्ष्म अशा छिद्रांचे आश्रयाने राहणारी जी विरलता, वायु अथवा हवा तीपासून उत्पन्न होते असेच मिळणार. शरीराच्या घटनेमध्ये अशाच प्रकारची योजना निसर्गाने केली आहे की कोणत्याहि ठिकाणी या वायूचे वास्तव्य असावेच. शरीरोत्पत्तीबरोबर असून नित्याचे पोषकांतून स्वसंवर्धक असे सजातीय पदार्थ घेऊन हा वायु आपले कार्य करित असतो आयुर्वेदांयांनी या असल्या शरीरांतील मुख्य तत्वाला गत्यर्थक ' वा ' धातूपासून अन्वर्थक ' वायु ' हे नांव दिले. आणि ह्या नांवाने त्याचा बोध याने नाट होऊ शकेल अशा प्रकारचे:—

‘ तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः । ’

असे वर्णन केले आहे. त्यांत अयथार्थता कोठे दिसते ? ज्याप्रमाणे एकाद्या कौशल्यपूर्ण यंत्रामध्ये कांहीं पदार्थांच्या रासायनिक मिश्रणापासून

उष्णता व गति उत्पन्न होते. व मग सर्व लहान मोठया विभागांत क्रिया चालू होतात, तसाच कांहींसा हा प्रकार आहे. मात्र कृत्रिम यंत्रांमध्ये ही गति देणारा कोणा तरि पाहिजे मग तो प्रत्यक्ष असो अथवा अप्रत्यक्ष असो. तशी शरीरयंत्राची स्थिति नाही. या यंत्रामध्ये निसर्गाच्या अलौकिक चातुर्याने स्वाभाविक संवेदना किंवा इच्छासामर्थ्याची योजना झालेली असून ती सर्व शरीरांत प्रथम गति उत्पन्न करते. या संवेदनेचा प्रथम संयोग वायूवर किंवा गतिशील विरलापुंवर होतो. वायु सूक्ष्म आणि इच्छाशील अतिसूक्ष्म. अतिसूक्ष्म संवेदनेचा स्थूल शरीरावर परिणाम घडविण्याला वायूसारख्या सूक्ष्म मध्यस्थाची अवश्यकता सहजी पटण्यासारखी आहे. यापुढे वायूची आयुर्भेदांत वर्णन केलेली विवृतावस्थेंतील कार्ये-लक्षणें कशी घडतात, याचा विचार करूं. चरकामध्ये एकंदर ऐशीं वातविकार-लक्षणें सांगितलीं आहेत; तीं येणें प्रमाणें:-

ऐशीं वातविकार

तत्रादौ वातविकारानुव्याख्यास्यानः-तद्यथा:-

“ नखभेदश्च, विपादिका च, पादशूलश्च, पादभ्रंशश्च, सुप्तपादता च वातखड्गता च, गुल्फग्रंथिश्च, पिंडिकोद्वेष्टनं च, गृध्रसी च, जानुभेदश्च, जानुविश्लेषश्च, ऊरस्तंभश्च, ऊरुसादश्च, पांगुल्यं च, गुदभ्रंशश्च, गुदार्तिश्च, वृषणोत्क्षेपश्च, शेषस्तंभश्च, वंक्षणानाहश्च, श्रोणिभेदश्च, उदावर्तश्च, खंजत्वंच, कुब्जत्वं च, वामनत्वं च, त्रिकग्रहश्च, पृष्ठग्रहश्च, पार्श्वामर्दश्च, उदरोवेष्टश्च, हृन्मोहश्च, हृद्दावश्च, वक्षउद्धर्षश्च, वक्षउपरोधश्च, बाहुशोषश्च, ग्रीवास्तंभश्च, मन्यास्तंभश्च, कंठोर्ध्वंसश्च, हनुताडश्च, ओष्ठभेदश्च, दंतभेदश्च, दंतशैथिल्यं च, मूकत्वं च वाक्पंगश्च, कपायास्यताच, मुखशोषश्च, अरसज्ञताच, अगंधज्ञता च, घ्राणनाशश्च, कर्णशूलश्च, अशब्दश्रवणं च, उच्चैःश्रुतिश्च, बाधिर्यं च, वर्त्मस्तंभश्च, वर्त्मसंकोचश्च, तिमिरश्च, अक्षिशूलश्च, अक्षिव्युदासश्च, भ्रूव्युदासश्च, शंखभेदश्च, ललाटभेदश्च, शिरोरूच, केशभूमिस्फूटनं च अर्दितं च, एकांगरोगश्च, सर्वांगरोगश्च, पक्षवधश्च, आक्षेपकश्च, दंडकश्च श्रमश्च, भ्रमश्च, वेपथुश्च, जृंभा च, विषादश्च, अतिप्रलापश्च, म्लानिश्च रौक्ष्यं च पारुष्यं च श्यावारुणावभासताच, अस्वप्नश्च, अनवस्थितत्वंच इत्यशीतिर्वातविकाराः ॥ (चरकसंहिता. सूत्रस्थान अध्याय २०.) अनेक वात विकारांपैकीं ठळक अशीं हीं लक्षणें सांगितलीं आहेत. पैकीं १ नखभेद ह्मणजे नखें फाटणें फुटणें हें लक्षण नखांमध्ये रुक्षता आल्याने होणारें. २ विपादिका म्हणजे तळहात व तळपाय यांतील स्निग्धता कमी झाल्याने त्यांची वचा रुक्ष होऊन ती फाटते. ३ पादशूल-पायांना ठणका-लागणे,

सळपायांना, स्नायुसंकोचनामुळे ठणका लागतो. ४ पादभ्रंश-पाऊल योग्य ठिकाणी न पडतां भलत्या ठिकाणी पडणें, हा विकार पावलाचा नसून पायांचे-तंगडीचे-स्नायूंचा आहे, ज्यावेळीं ह्या स्नायूंमध्ये अशक्तपणा-विकृति-उत्पन्न होते त्यावेळीं पाऊल ताब्यांत राहात नाही. ५ सुप्तपादता पायांतील त्वचेमध्ये पुरेसे रक्ताभिसरण नसतां किंवा कोणत्या तरी कारणानें पायांत अशुद्ध रक्ताचा संचय झाला असतां स्पर्शनद्रियाचे त्या भागांतील कार्यांत व्यत्यय येऊन हें लक्षण उद्भवते. ६ वातखुडता म्हणजे पायाची-तळव्याची-त्वचा सडून जाणें. ज्याप्रमाणें थंडीचे दिवसांत शरीरावरील त्वचा रक्ताचे अभावीं कोरडी होऊन फाटते व निघून जाते त्याप्रमाणें पायांचे तळव्यांना रक्ताचा पुरवठा त्यांचे जाड कातडीत कमी झाला असतां ती कोरडी आणि निर्जाव कातडी सडू लागते. व त्यामुळे लहान लहान अनेक भोंकें दिसतात. (चाळणीप्रमाणें.) पायांनीं प्रवास करणारांमध्ये ही विकृति फार दिसून येते. चालून चालून चामडी रांठ होते. व त्यामुळे तींत रक्त नीट पसरत नाही. ७ गुल्फप्रथि घोट्यांना गांठीळ सूज येणें, कोणत्याहि ठिकाणीं स्नायूंची सूज गांठीळ असते. व अनेक स्नायु जेथे एकत्र असतात तेथे ही अधिक संभवनीय. पायाचा घोटा हें असे एक स्थान आहे. ८ पिंडिकोद्वेष्टनं पायांच्या पोटाच्या वळणें, पोटाच्यांचे मांसल भागांतील स्निग्धता-मेदस्वीभाग-कमी झाला म्हणजे त्यांतील स्नायूंचे संकुचितपणामुळे एकप्रकारची ओढ लागते. ९ गृध्रसी तंगडीच्या स्नायूंचा संकोच, १० जानुभेद-गुडध्याला फूट लागणें गुडध्यामध्ये त्या संधीचे सुव्यवस्थित संचारासाठीं ज्या चिकट पदार्थाची—श्लेष्म्याची-योजना असते. त्यांत कमतरता झाली म्हणजे ह्या सांध्यांतील श्लेष्मधरा कला-श्लेष्मलत्वचा आकर्षण पावते. व हाडांचेहि घर्षण होतें. श्लेष्मलता कमी झाली कीं, स्वाभाविकपणेंच आकुंचन-आकर्षण होतें. आणि ठणका लागतो, ११ जानुविक्षेप गुडध्याचा सांधा निखळणें वरील लक्षणाचीच ही एक अवस्था आहे. संधि हा आंतांल चिकट श्लेष्मा आणि त्यावरील आच्छादक पेशी आणि स्नायु यांनीं झालेला आहे. त्यामुळे श्लेष्मा कमी झाला कीं, संधीमध्ये स्वाभाविकपणेंच दिलेपणा येतो. ज्यावेळीं या संधींतील कफाची वाढ होते त्यावेळींहि संधीमध्ये दिलेपणा येतो. परंतु त्यावेळीं ठणका असत नाही. १२ उरुस्तंभ हा विकार प्रसिद्ध आहे. मांडयांतील स्नायूंमध्ये स्तंभ उत्पन्न झाल्यानें होणारा हा विकार आहे. या स्तंभामुळे मांडयामध्ये जडत्व येतें. इतकें कीं, याचें वर्णन करतांना मांडया दुसऱ्याच्या असल्याप्रमाणें भासतात. (परकीयाविव गुरूस्यातां.) असें केलें आहे. १३ ऊरुसाद-मांडया सुंद होणें. ऊरुस्तंभाची ही प्राथमिक अवस्था किंवा अल्प विकृतीचें

लक्षण. १४ पांगुल्य-पांगळेपणा. सर्व पायांतील स्नायु निष्क्रिय होणे. याचे दोन प्रकार संभवणोर असतात. एक पायांत रक्ताचे अभिसण न झाल्याने कोरडेपणा येऊन, व दुसरा प्रकार म्हणजे या स्नायूंची संवेदनशक्तीच नाश पावणे. १५ गुदभ्रंश-गुदद्वारामध्ये मळाचे विसर्जन झाल्यावर गुदद्वाराचे आकुंचन स्वाभाविकपणेच ज्या स्नायूमुळे होतें. त्यांमध्ये अशक्तपणा येऊन गुदवली-गुदद्वारांतील मुदुवचेच्या वळकट्या दिल्या होऊन त्या गुदद्वाराबाहेर पडतात. व त्यांचे आकर्षण करणारे स्नायु दिले झाले असल्याने त्या आंत खेचल्या जात नाहीत. पुष्कळ जुलाब होणे किंवा कुंथणे यांमुळे या स्नायूंची शक्ति अव्यवस्थित रीतीने खर्च होऊन ती नाश पावते. १६ गुदार्ति-गुदद्वाराला ठणक लागणे. गुदद्वाराचे त्वचेत कोरडेपणा आल्याने ठणका लागतो. १७ वृषणोत्क्षेप-वृषणप्रंथी-वर म्हणजे जघनास्थी किंवा भगास्थीकडे ओढल्या जाणे. यालाहि स्नायुसंकोच हेंच कारण असतें. वृषणप्रंथी व तेंथाल स्नायु यांमध्ये मेदाचे एक विशिष्ट प्रमाण असून त्यामुळे या प्रंथीचे चलन, खाली वर होणे, होत असतें. त्या मेदाचे क्षीणतमुळे वृषणाचे ऊर्ध्वाकर्षण होतें. १८ शफस्तंभ-शिख स्तब्ध होणे-चेतनारहित होणे-येथील ज्ञानतंतूंमध्ये विशिष्ट प्रकारची उत्तेजक संवेदना असते. आणि या पेशीमय अवयवामध्ये पेशींची स्निग्धता राखणाऱ्या मेदाच्या योग्य मर्यादेंतच चेतनेचे अस्तित्व कायम राहतें. फाजील व अव्यवस्थितपणे चेतनेचा व्यय झाला असता ती नाश पावारी हें स्वाभाविक आहे. १९ वंक्षणांनाह-वंक्षण लगजे ओटीपांट किंवा अंडसंधि या नांवांनी संबोधला जाणारा भाग होय. श्रोणिमंडलाचा पुढील भाग कांहीं प्रमाणांत पोकळ असून अपानशयूच्या क्रिया किंवा अधोभागांतील उत्सर्जनेंद्रियांची कामे या पोकळीतील वायूमुळे होतात याचा उल्लेख मार्गे केला आहेच. ज्यावेळीं ह्या वायूचे प्रमाण वाढतें, त्यावेळीं तो या पोकळीत वाढून वरील त्वचेला ताण वसतो व आंतील उत्सर्जक इंद्रियांचे क्रियांमध्ये विकृति उत्पन्न होते. २० श्रोणिभेद-व्यावहारिक भाषेत कमरेला फूट लागणे किंवा कमर फुटणे या नांवांने या लक्षणाचा उल्लेख करितात. जानुभेदाप्रमाणे यांतहि श्लेषक कफाची क्षीणता हें कारण असतें शिवाय अस्थीतील मज्जा धातूत क्षीणता उत्पन्न झाली असतां अस्थींमध्ये रुक्षता आणि काठिन्य उत्पन्न होऊन ठणकणे हें कोणत्याहि हाडांचे ठणक्याचे सामान्य कारण असतें. २१ विड्भेद-म्हणजे मळ पातळ होणे. मळ पातळ होणे या लक्षणाचा वातविकारांत समावेश होऊं शकत नाही. वायूमध्ये असा कोणताहि गुण नाही की त्यामुळे अगदीं अल्प प्रमाणांत कां होईना, पण मळांत पातळपणा उत्पन्न व्हावा ! उलट मळांत घट्टपणा आणणे हें मात्र वायूचे प्रमुख

लक्षण आहे. कोणत्याहि वातजन्य विकारांत मलबद्धतेच्या लक्षणाच समावेश असावयाचाच. असे असतां वातविकारांत—आणि मुख्य वातविकारांत (वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः असंख्यात वातविकारांपैकी हे ठळक असे ऐशी सांगितले. च. सू. स्था. अ. २०) या असंभाव्य लक्षणाचा समावेश कसा केला ? चरकाचे चक्रदत्तकृत व्याख्येमध्ये

वातजातीसारेपि विद्भेदो वातजः ।

(वातजन्य अतीसारांतहि विद्भेद वातजन्य असतो.) असा या लक्षणाविषयी खुलासा केला आहे. (चरकसंहिता चक्रदत्त व्याख्या-संवलितानिर्णयसागर १९२२) हा खुलासा वाचून खुलासा तर होत नाहीच पण व्याख्याकारांचे आश्चर्य मात्र वाटते. कारण अतीसारांमध्ये प्रथमतः जठरांतील जलांशाची वाढ आणि अग्निमांद्य या गोष्टी गृहीत असतात.

संशम्यापां धानुरग्निं प्रवृद्धः ।

(माधवनिदान अतीसार संप्राप्ति.) आणि ह्या असल्या अवस्थेतील वायूचा संबन्ध अतीसारांचे वातिक पोटभेदामध्ये दाखवावयाचा असतो व त्याचा अर्थ जलांश वाढला खरा पण वातिक अवस्थेत म्हणजे यावरून कफ आणि पित्त यांहुन वायूमुळे अतिसारांतहि जलांश सापेक्षतया कमी असतां हें सुचविले आहे. आणि ' वातातिसारांचे लक्षणांतहि' जुलाब थोडे थोडे—लहान लहान होतात. असा उल्लेख आहे.

अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।

शकृदामं सरकृशब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ १ ॥

(माधवनिदान अतिसारानि.)

यावरून वायूमध्ये मळांत पातळपणा आणण्याचा गुण नसून मळांत घट्टपणा आणणे इंच वायूचे कार्य असल्याचे उघड होत आहे. असे असतां ' या टीकाकारांनी वातजातिसाराचा पुरावा घेऊन वायूमुळे मळ पातळ होणे या लक्षणाची सिद्धि करण्याचा उपक्रम केला आहे. सर्वच वाक्य लेखकाचा प्रमाद या सदरांत घालतां येत नाही. एक गोष्ट खरी की जरि टीकाकारांनी अशा प्रकारचा खुलासा केला असला तरि वाताचे मुख्यच काय पण कोणत्याहि स्वरूपाचे लक्षणांत विद्भेद हें लक्षण संभवनीय नाही. मग विद्भेद याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ या लक्षणाचे मागील श्रंगिभेद यांतील शब्दसाम्यावरून लेखनाचे भरांत लेखकाचे हातून सहज घडलेला प्रमाद याहुन दुसरा नाही. या जागी विद्भेद अत्रा शब्द नसून ' विद्ग्रह ' असा असावयाचा

पाहिजे. वायूची वाढ झाली, आंतड्यांत-पच्यमानाशयांत रूक्षता व शोषण वाढलें, म्हणजे स्वाभाविकपणें मळाचें अधिक शोषण होऊन त्यांत अधिक घट्टपणा-कोरडेपणा-येतो. याला मळाचे खडे होणें असें म्हणतात. असले खडे झाले कीं, त्यांचें उत्सर्जनही नीट होत नाहीं. २२ उदावर्त-—पक्काशयांत वाढलेल्या वायूचा अव्यवस्थित इतरततः त्रासदायक संचार. वायु वाढला तर त्यानें गुदमार्गें निघून जावें पण वाढलेल्या वायूनें गुदमार्गालाहि रूक्षता येते व व्या मर्दवामुळें गुदमार्ग प्रसरण पावतो ती मृदुता कमी झाली कीं, या मार्गाचें आकुंचन होऊन वाढलेल्या वायूचें उत्सर्जन न होतां त्याला प्रतिरोध गति मिळून त्या वायूचा पक्काशयांत स्वैर संचार चालू होतो. २३ खजत्व म्हणजे एक पय लंगडा होणें. पांगुल्यांतील विकृति एकाच पायापुरती होणें. (विकृति एका, अनेक अगर सर्व शरीर-भागावर होणें हें उत्पादक कारणें आणि शरीराच्या निरनि-राख्या अवयवांतील सामर्थ्य यांवर अवलंबून असतें.) २४ कुब्जत्व कुबडेपणा पृष्ठगत स्नायु व शिरा यांचे संकोचामुळें होणारा. २५ वामनत्व खुजेपणा हा विकार जन्मादारभ्य असावयाचा; एकादा माणूस फार उंच, टेंगणा अथवा खुजा जन्माला येणें याला कारण वायु असला तरी तां गर्भातील दोष. वातविकारांत याचा समावेश कां असावा कळत नाहीं. २६ त्रिकग्रह-माकडहाड जखडणें. तेथील स्नायूंचे संकोचामुळें होणारें लक्षण. २७ पृष्ठग्रह पाठ जखडणें त्रिक-गटाप्रमाणेंच पृष्ठाचे स्नायु-संकोचामुळें हा विकार होतो. २८ पार्श्व-वर्मद-वर्गड्या जखडल्या-आंवडल्या-सारखें होणें. याचें कारण छातीचे भागांतील स्निग्ध पदार्थांचा आणि वरगड्यांत भरून असले-ल्या मज्जाधातूचा क्षय होणें हें आहे. २९ उदरावेष्ट्र पोटा जखडल्या-प्रमाणें वाटणें. पोटाचे आंतील आंतडीं वृक्क इत्यादि अवयव व आशय यांवर मदोधरा कलेचे आच्छादन असतें आणि त्या कलेतील मृदुता व स्निग्धता यांमुळें पोटांतील अवयवांच्या हालचाली सुरळीत चालतात. यांतील मेद-चर्बी स्निग्ध आहाराचे अभावीं कमी झाल्यानें कलेमध्ये रूक्षता येऊन हें लक्षण होईल किंवा आकास्मिक कारणानें नाभिस्थ शिरांचा संकोच झाल्यानेंही हें लक्षण उत्पन्न होणारें आहे. मात्र पहिलें दीर्घ काल राहणारें व दुसरें तात्कालिक इतकाच फरक. ३० हृन्मोह-हृदयाचे चेतनेमध्ये कमीपणा. ३१ हृद्द्रव हृदयाचे स्पंदन ज्या स्नायूमुळें होतें त्यांचे शैथिल्य हृदयांत शैथिल्य आणतें. व्यान वायूचें हृदयाचें संकोचन करण्याचें काम कमी होणें. ३२ वक्ष-उपरोध छाती भरून येणें. श्वासपथांतील अभिष्यंदांमुळें श्वासाचा अवरोध. श्वासोच्छ्वास मोकळेपणानें न होतां अधिक वायूनें फुफ्फुसें

भरल्यासारखी वाटतात. ३३ वक्षउपरोध छातीला ओढ लागणे. फुफ्फुसांत रूक्षता व त्यामुळे संकोच होणे. ३४ बाहुशोष बाहूंचे संधींतील कफाची क्षीणता झाली म्हणजे यासंधींचे चलन मुखाने होत नाही. ३५ त्रीवास्तंभ मान ताठणे मानेचे स्नायु अभिप्यंद-सूज अथवा कोरडेपणा या कारणानीं ताठतात, संकोच पावतात, किंवा संवेदना कमी होते व मानेची हालचाल करीत नाहीत. ३६ मन्यास्तंभ मानेच्या शिरा स्नायु ताठणे. कारण वरीलप्रमाणेच. फरक इतकाच की, मन्यास्तंभामध्ये मन्या हलणजे मानेच्या स्नायूंचा स्तंभ होऊन त्यामुळे मस्तकाचे चलनांत व्यत्यय येतो. ३७ कंठोध्वंस. घसा खवखवणे. श्वासमार्गांत कोरडेपणा उत्पन्न झाला असतां श्वासोच्छ्वासाच्या वायूचे घर्षण सहन होत नाही व घसा खवखवतो. हे खोकल्याचे पूर्वरूप आहे. ३८ हनुताड याचा नीटसा अर्थ कळत नाही. हे लक्षण हलणजे हनुस्तंभ असावा. हनुमूलाचे स्नायूंचा संकोच झाला असतां होणारे. ३९ ओष्ठभेद ओंठ फुटणे. ओंठांतील मृदुता कमी झाल्याने ओंठ फाटतात. ४० दंतभेद, दांत फुटणे दांतामध्येहि भरून असणाऱ्या मज्जा व रक्ताच्या क्षीणतेमुळे त्यांत रूक्षता येते. व दांतांचे कळोे ढलपे सुटतात. ४१ दंतशैथिल्य. दांत हालणे. दंतमांस किंवा हिरडया यांतील स्नायूंचे शैथिल्यामुळे होणारा विकार. ४२ लूकत्व-मुकेपणा. शब्दवाहक स्रोतसांमध्ये वायूची विकृति स्रोतसांचा संकोच करणारी झाल्याने हे लक्षण होतें. ४३ वाक्संग शब्द अडखळणे. शब्दोच्चारचे वेळीं कंठ आणि मुख यांतील स्नायूंची विशिष्ट हालचाल व्हावी लागते. या स्नायूंचा संकोच झाला असतां उत्पन्न झालेला शब्दहि बाहेर निघत नाही. ४४ कपायास्यता तोंड तुरट होणे. रसनैद्रियांत एक प्रकारचा कांहीसा मधुर असा स्वाव होत असतो. त्याचे अभावीं तोंडाला तुरटपणा वाटतो. माधूर्याचे अविकृत कमीपणांत तुरट रसच शिळक राहतो. ४५ मुखशोष तोंडाला कोरड पडणे. वायुमुळे कोरडेपणा येतो, जलांश कमी होतो, व असलेल्याचा स्वावहि होत नाही. ४६ अरसज्ञता. रुचि न कळणे. जिभेवर टाकलेल्या पदार्थांत जिभेतील द्रवांचे मिश्रण होऊन त्याचे संयोगामुळे रसाचे रसनैद्रियाला ज्ञान होतें. तोंडाला कोरड पडली असतां तोंडांतील रसाचे मिश्रण पदार्थांत होत नाही व त्यामुळे रसाचे ज्ञान होत नाही. ४७ अगंधज्ञता वास कोणता हे न कळणे. प्राणैद्रियामध्ये ज्यांना गंधज्ञान होतें असे ज्ञानांतु नासिकेचे अग्रभागीं श्लेष्मळ त्वचेमध्ये असून त्या भागांतील विशिष्ट आर्द्रतेने या त्वचेतील सूक्ष्मरंध्रांत त्यांचीं टोके पसरलेलीं असतात व त्यांचे मार्फत वायूचे अणूंतून येणारा गंध त्यांना पोहोचतो. वायूची वाढ झाली म्हणजे नाकांतील त्वचेत

कलेंत—कोरडेपणा येऊन तिचा संकोच होतो. ती संकुचित झाली असतां आंतील रंध्रें संकुचित होतात व गंधवाहक वायूचा गंध-ज्ञानवान् अशा ज्ञानतंतूपर्यंत प्रवेश होत नाही. गंधज्ञान नाहीसे होतें. ४८ घ्राणनाश घ्राणेंद्रिय नाश पावणें वरीलसारख्या विकारानें घ्राणेंद्रियांतील ज्ञानवाहक तंतूची शक्ति नष्ट होते व त्यामुळें वास न येणें ही विकृति टिकाऊ होते. ४९ कर्णशूळ. कान ठणकणें कानांत कोरडेपणा आल्यामुळें. ५० अशब्दश्रवण बहिरेपणा. नाकाच्या वास न येण्याचे अवस्थेशीं ही विकृतिसारखी आंतील भागांमध्ये हवेच्या लहरी जाऊन आदळल्या पण अंतरिंद्रियांतील सूक्ष्म छिद्रांमार्फत त्यांचा स्थानी आणि शब्दग्राहक वायूशीं संयोग व्हावयास पाहिजे. रक्षतेनें स्रोतोरोध झाला असतां कर्णकुहरांत प्रवेश झाला तरी शब्दाचा उपयोग इंद्रियस्थायी ज्ञानतंतूवर होत नाही. (इंद्रिय नाश स्वाभाविक सामर्थ्याचा नाश झाल्यानेंही होतो. ५१ उच्चैश्चुति फार मोठा आवाज ऐकूं येणें. (लहान शब्द अथवा आवाज ऐकूं न येणें.) कमी ऐकूं येणें. ५२ दार्ढ्य अगदीं ऐकूं न येणें सर्वत्र एका विकाराच्या वाढत्या स्वरूपाचे विकार. (अशब्दश्रवण) याचा अर्थ टीकाकार चक्रदत्तांनीं नसलेला शब्द ऐकणें शब्दाभावेपि शब्दश्रवणं असा केला आहे. परंतु या अर्थांत विशेषसें स्वारस्य दिसत नाही. असा अर्थ मानावयाचा तर अगंधज्ञता अरमज्ञता यांचाहि अर्थ अभावीं ज्ञान असा करावा लागेल. ५३ वर्त्मस्तंभ. पापण्या ताठणें. पापण्यांची आकुंचनशक्ति कमी होणें. ५४ वर्त्मसंकोच पापण्या संकुचित होणें. तेथील स्नायूचे संकोचामुळें. ५५ तिमिर अंधारी येणें डोळ्यांतील रूपज्ञान करणाऱ्या ज्ञानतंतूचें कार्य रक्षतेमुळें न होणें. ५६ अक्षिशूळ डोळ्यांना ठणका लागणें. डोळ्यांतील रूक्षता—कोरडेपणा—यामुळें. ५७ अक्षिव्युदास डोळ्यांतील दानीनिका किंवा तारका विस्तारित होणें. ५८ भ्रूव्युदास भिंवगा प्रसार पावणें. संकोचक स्नायूंचा स्तंभ झाल्यानें ही लक्षणें होतात. ५९ शंखभेद शंखास्थि फुटल्यासारख्या दुखणें. ६० ललाटभेद ललाटाला फूट लागणें ६१ शिरोरूक्, सर्व मस्तकाला ठणका लागणें हीं तीनहि लक्षणें त्या त्या भागांत रूक्षता वाढल्यामुळें होतात. ६२ केशभूमिस्फुटन केशांची जागा—त्वचा फाटते. या त्वचेतील मार्दव कमी झाल्यानें फाटते. ६३ अर्दित तोंड वांकडें होणें. हनुमूलाचे स्नायूंचा संकोच झाल्यानें होणारें लक्षण. ६४ एकांगरोग. ६६ सर्वांगरोग. एकाद्या भागाच्या क्रिया कमी होणें किंवा सर्व शरीराचे चलनचलन व्यापार कमी होणें. वायूची ज्या भागांतील संवेदना आणि गति कमी होईल त्या भागांत होणारे विकार ६६ पक्षवध. पक्षाघात. एका शरीर भागाचे वायूचे स्नायु क्रियाशून्य

हांगे, ६७ आक्षेपक. आंचके. एकाद्या अवयवाचे स्नायु अनैसर्गिक व अव्यवस्थित रितीने संकुचित होण्याने निरनिराळ्या प्रकारचे आंचके येतात. ६८ दंडक. लांकडासारखा ताठगे. कारण सर्वांगीण स्नायूंचा स्तंभ. ६९ श्रम. थकवा वाटणे. वायूचा मुख्य गुण जो उत्साह त्याचा अभाव ७० भ्रम ज्ञानतंतूंचा अशक्तपणा आला असतां होतो. ७१ वेपथु. कंप त्वचा किंवा स्पर्शद्रिय यांतील स्नायूंचा अव्यवस्थित संकोच-श्रिक्रास. ७२ जंभा जांभया येणे. पुष्फुसांतील वायूचे आधिक्याने त्याची श्वासमार्गांतून अधिक व प्रतिलोभ प्रवृत्ति. ७३ विपाद. अप्रसन्नता उत्साहाचा अभाव दर्शविणारे लक्षण. ७४ अतिप्रलाप. बडबड शब्दवाहक स्रोतसांवर वायूचे वाढीमुळे अधिक उत्तेजनेचा परिणाम. ७५ ग्लानि. श्रमाची वादती अवस्था. ७६ रौक्ष्य. रूक्षता. वायूचे वाढीचे सामान्य लक्षण. ७७ पारुष्य खरखरितपणा. वाढत्या-कोरडेपणाने मृदुता नाहीशी होते. ७८ श्यावारुणावभासता त्वचेवर काळसर किंवा तंवन वर्ण दिसणे. वायूमुळे रक्ताचे क्षीणतेत त्याचा त्वचेकडे कमी पुःवटा झाला की त्वचेमध्ये रक्ताची लाळी योग्य प्रमाणांत दिसत नाही. ती कमी झाली की वास्तविक लाळीहून कमी म्हणजे तांबुसपणा, किंवा त्याहूनहि कमी झाली की लाळीचे अभावी काळसरपणा ही लक्षणे त्वचेतील रक्ताची क्षीणता दाखवितात. क्वचित् एकाद्या ठिकाणी अभिसरण कमी झाले आणि कांहीं काळपावेतो रक्त एकाच जागी सांचले म्हणजे त्याचे अधिक दावाने कांहीं वेळ (सुजल्या जागी.) अधिक रक्तवर्ण व कांहीं काळाने ते रक्त नासू लागल्यास त्यांत काळसरपणा दिसतो. ही रक्ताच्या दोन अवस्थेतील लक्षणे एकांगव्यापी आणि सर्वांगीण अशीं होतात. ७९ अस्वप्न. झोप न येणे. ८० अनवस्थितत्व. आराम न वाटणे ही दोनहि लक्षणे शरीरांत स्निग्धतेचा न्हास झाला असतां ज्ञानतंतूंचा क्षाम झाल्यामुळे होतात. याप्रमाणे ही ऐशीं वातलक्षणे होत.

या लक्षणांची तात्त्विकता.

ही वायूचीं सर्व लक्षणे ध्यानीं घेतां वायूचे स्वरूपाचा अथवा कार्याचा विशेष बोध होण्यासारखे एकादें तत्व त्यांत आहे असे वाटत नाही. यांत कांहीं लक्षणे इतकीं सामान्य स्वरूपाचीं आहेत कीं त्यांचा मुख्य म्हणून उद्देख करण्याचें कारण नाही. (पारुष्य, रौक्ष्य इ.) आणि कांहीं तर तीव्र विकार आहेत. (पक्षाघात; अर्दित इ.) या सर्वांची एकत्र गोळावेरीज कां केली कळत नाही. वायूमुळे उत्पन्न

होणाऱ्या लहान मोठ्या लक्षणांचा समावेशच करावयाचा, तर आणखीहि करतां येईल. मग ऐशीं संख्याच मर्यादित कां असावी. “अशीतिवृत्तविकाराः चत्वारिंशत्पित्तविकाराः विंशतिः श्लेष्मविकाराः” वातविकार ऐशीं, पित्तविकार चाळीस, व कफविकार वीस, या विशिष्ट संख्येंतच काय विशेष आहे ? विकारांची संख्या सांगत असतां कांहींतरि सामान्य तत्व स्वीकारून त्याचे अनुरोधानें लक्षणांची संख्या द्यावयास पाहिजे. वायूचे प्रकारांचा, त्याचे स्थानांचा अथवा गुणांचा असा कोणता तरी क्रम स्वीकारून त्यावरून लक्षणें किंवा विकारांचा उल्लेख करणें योग्य होतें; परंतु तसा यांत कोणताच क्रम दिसत नाही. ही लक्षणे सर्वसामान्य व अनेक वातविकारांतील लहानमोठीं ऐशीं लक्षणे आहेत इतकाच अर्थ समजायचा.

वातविकाराविषयी विशेष.

वायूचे विकार अथवा लक्षणें यांमध्ये मुख्यत्वे दोन गोष्टींचा विचार करावा लागतो. एक वायूची स्थूलगति व दुसरी सूक्ष्म गति. यांचा स्पष्ट अर्थ ह्मणजे कर्माद्रियांतील गति व ज्ञानेन्द्रियांतील गति असा होईल चालणें, बसणें, उठणें, बोलणें, उडया मारणें, खाणेंपिणें इत्यादि वायूच्या स्थूल क्रिया असून स्पर्श, गंध रस इत्यादि कार्यकारी त्या त्या भागाची सूक्ष्म हालचाल या दुसऱ्या सूक्ष्म हालचाली विशेषतः संवेदनामय असून पहिल्या प्रकारच्या स्थूल क्रियांनाहि उत्पादक जरि संवेदना असली तरी त्यांमध्ये नंतर गतीचे दृश्य स्वरूप अधिक व याकरितां या दोन क्रिया करणाऱ्या वायूच्या दोन विभागांना एक गतिमय आणि दुसरा संवेदनामय किंवा गतिविशिष्ट आणि ज्ञानविशिष्ट अशीं नांवें व्यावहारिक सोईसाठीं योजावयास हरकत नाही. असे केल्याने वातविकारांमध्ये वर्गीकरण करून गतीचे विकृतीमुळे होणारे व संवेदनेचे विकृतीमुळे होणारे असे वातविकारांचे दोन ठळक पोटभेद करतां येतील. अर्दित, आक्षेपक, हनुस्तंभ, दंडक, वाक्संग इत्यादि विकार वायूचे गतिविशिष्ट विभागांत येतात. व बाधिर्य, अरसज्ञता, स्पर्श न होणें, पादसुप्तता, इत्यादि संवेदनाविशिष्ट विभागांत येतात. अशाप्रकारचें एक वर्गीकरण केल्यावर पुन्हां वातविकारांचा स्पष्ट बोध होण्यासाठीं म्हणून आणखी वातविकारांचे दोन भेद मानावे लागतात. हे भेद ह्मणजे, वायूचा कोप त्याची वाढ होऊन झाला आहे की, वायूची वाढ झाली नसतांही त्याचे संचारांत इतर पदार्थांचे वाढीने व्यत्यय आला आहे

यांचे निदर्शक होत. पहिल्या प्रकारचे विकारांना केवळ वतजन्य आणि दुसऱ्या प्रकारचे विकारांना संसृष्ट वातजन्य अशीं नांवे देतां येतील. म्हणजे कोणत्याही प्रकारच्या वातविकारांचा विचार करतांना प्रथम या गोष्टीचा विचार करावयास पाहिजे.

बहुतेक वातविकार संसर्गजन्य असतात.

शुद्ध वायूचे विकारांपेक्षां संसृष्ट वायूचे विकारच अधिक आणि अधिक त्रासदायक होतात. कारण कोणत्याही रोगाला उत्पादक दोषाचा कोप किंवा उन्मार्गावस्था अवश्य असते. वायूला ज्यावेळीं उन्मार्गावस्था यावयाची त्यावेळीं त्याचे मार्गांत कोणत्या तरी पदार्थाचा प्रतिबंध व्हावयास पाहिजे. वायूचे विकार अनेक सांगितले आहेत. तथापि वायूचें मुख्य व सर्व प्रकारचे विकारांमध्ये नियमानें असणारें लक्षण ह्मणजे शूल किंवा ठणका हें होय. ' शूल नतेंऽनिलात्, वायूशिवाय शूल नाही. ठणका कां लागतो ? कोणत्यातरी शरिराचे भागांत अभिसरण कमी झालें, सूज आली, जखम झाली इत्यादि कारणानें जर एकाद्या पदार्थाचा संचय झाला तर तो पदार्थ अधिक प्रमाणांत ज्या स्रोतसांत भरेल; तेथील वायूचे-हवेचे संचाराला मार्ग रहात नाही. व मुख संचाराऐवजीं संचित पदार्थाकडून दबला जाणारा वायूहि उलट जाण्याचे आत्रेगानें प्रतिलोम होतो. पण या त्याच्या प्रतिक्रियेच्या प्रयत्नांत स्थानी स्रोतसांवर अधिक दाब व ताण पडून तीं ठणकतात. या दृष्टीनें सर्व शूलांचें कारण वायू सांगितलें आहे.

अशा प्रकारचा प्रतिबंध कोठें प्रवाही रक्त वगैरे पदार्थांचे संचयानें, कोठें घन अशा मांसाचे सुजेमुळें, तर कोठें विरळवायूचें पकाशय वगैरे-तून उत्सर्जन न झाल्यानें त्याचीच जी वाढ होते तीमुळें म्हणजे वायू-मुळेंच होऊं शकतो. परंतु कोणत्याही प्रकारचें कारण असलें तरी त्याचें शूलस्वरूपां कार्य व्हावयाचें तर शरीरावयवावर वर सांगितल्याप्रकारचा परिणाम झालाच पाहिजे. आणि यामुळें आरंभीं सांगितलेल्या विकारा-प्रमाणें वातविकारांनाहि त्याची उन्मार्गगामिता अपरिहार्य आहे. केवळ वायूची वाढ झाली तरि त्याचे क्रियांमध्ये वाढ होईल. पण रोग होत नाही. केवळ रूक्षता वाढली, खरखरतिपणा आला, याला वायूचे वृद्धीचें लक्षण इतकेंच म्हणतां येईल; तो रोग नव्हे. या वाढीचे अवस्थेंत कोणत्याही प्रकारचा रोग उद्भवण्याचा संभव असतो. पोटांत-पकाश-शयांत-त्रासु वाढला पण जर गुदमार्गानें त्याचें उत्सर्जन होत आहे तर पोटा फुगणें, दुखणें, गुरगुरणें, किंवा गुल्म इत्यादि विकार होत नाहीत. तीं फक्त वाढ असते. व याच वाढीचा परिणाम गुदद्वारांत रूक्षता

आणि संकोच उत्पन्न करून सर्व पकाशयाचीं स्रोतसें रुक्ष करून व त्यांची उत्सर्जनशक्ति कमी करून त्यायोगें वायु सरण्याचें बंद झालें ह्मणजे वरील विकार होतात वायूला शरिरांतील स्रोतसांचे खुलेपणाची अत्यंत अवश्यकता व इतर पदार्थांचे अव्यल्प वाढीनें हि या स्रोतसांमध्ये थोडाफार संकोच अथवा प्रतिबंध उत्पन्न झाला कीं वायूला अडथळा उत्पन्न होतो. व वायूचा स्वभावच संचारशीलता असल्यानें अडथळ्याचा प्रतिकार तत्काल सुरू होतो. यामुळें वातविकारांमध्ये बरेच विकार संसृष्टवायूचे असतात. विशेषतः ज्या विकारांमध्ये वायूच्या नित्य क्रिया कमी झालेल्या असतात (स्पर्शज्ञान कमी होणें, रुचि कमी होणें, मलोत्सर्जन कमी होणें, हात, पाय वगैरेंचें चलनवलन कमी होणें इत्यादि.) त्यांमध्ये रोगाचें कर्तृत्व बहुधा वाढलेल्या वायूकडे नसून, वाढलेल्या कफाकडे असतें. याचे वाढीनें प्रमाणांत किंवा कमीहि असलेल्या वायूच्या क्रिया कमी घडतात. स्पर्शनेंद्रिय किंवा त्वचा यांमध्ये नित्यापेक्षां स्पर्शज्ञान कमी होतें. त्यावेळीं ही वायूची क्रिया कमी होण्याचें कारण, वाढलेल्या कफामुळें अधिक स्निग्ध, चिकट, घन, शीत असा रसधातु शरिरांत पसरणें, अधिक घन पदार्थांनीं स्पर्शद्रियांतील सूक्ष्म स्रोतसांचा अवरोध होणें व या कारणांनीं स्पर्शज्ञान कमी होणें. अशी ही कारणपरंपरा असते; पण अशा वेळीं कारण मात्र वायूची वाढ असत नाहीं. एकाद्या संधिभागांत सूज येऊन तीमुळें स्नायूंची व पेशींची हालचाल नीट होईना, व त्यामुळें त्या भागाचें चलनवलनहि विकृत झालें; ठणकाहि आहे, ठणका वायूचा व चलनाचे वायूच्या क्रियांत विकृति, परंतु कारण मात्र संचित पदार्थ (सुजलेल्या आंगांतील) असतो. असल्या प्रकारच्या रोगांवर उपचारहि वातनाशक नसून वातानुलोमक ह्मणजे वायूचे मार्गांत आणि क्रियांत विघ्न उत्पन्न करणाऱ्या पदार्थांची अडचण दूर करणें असेच असतात; वायूचे विकारांपैकीं एक प्रकार मात्र असा संभवतो कीं, त्यांत कारण वायूचीहि वाढ नाहीं आणि इतर एकाद्या दोषाची अथवा धातूचीहि नाहीं. तर ज्या संवेदनाशक्तीच्या आद्यप्रेरणेमुळें शरीरावयव किंवा शरीरघटक कार्यक्षम होतात तिची क्षीणता हें कारण असतें. एकाद्या अथवा सर्व शरिराची संवेदनाशक्तीच जर कमी झाली तर तीमुळें उत्तेजित होणाऱ्या सर्व स्नायूंची हालचाल मंदावते. आणि हालचाल कमी झाली कीं सर्व क्रिया मंदावतात, अभिसरण कमी होतें, एकाद्या जागीं फाजील संचय होतो; संचय झाल्यावर त्याचे पुढील सुजणें, कुजणें, इत्यादि प्रकार होतात. असा एक प्रकार ध्यानीं घेण्यासारखा असून बहुधा हा इंद्रियनाश या सदरांत येणारा व असाध्य असतो. बाकीचे वातविकारांमध्ये त्याचे कार्यांत व मार्गांत व्यत्यय हें मुख्य कारण असतें. वायूचे क्रियांचा अधिक परिणामहि रोगच

असतो. जसे अधिक बोलणे—बडबड, अधिक चालणे, धांवपळ, हात-बारे करणे इत्यादि फाजील व्यापार हे वायूचे विकारच असून ते त्रासदायकहि असतात. पण यांतहि सूक्ष्मदृष्ट्या विचार केला असतां, वायूची वाढ नसून त्याचा कोप अथवा उन्मार्गगामिता असते असें दिसून येईल. मर्व शरिरांत वायूची वाढ तत्त्वतः व्हावयाची म्हणजे धातुक्षीणता यावयास पाहिजे. आणि धातुक्षीण झालेल्या क्षीण शरिरामध्ये योग्य क्रिया कोठून व्हावयाच्या ? यासाठीच वातविकारांचे गणनेमध्ये स्वतंत्र वातविकारांचा उल्लेख कमी असतो. वायूचा हा विशेष दाखविण्यासाठी वायू योगवाही म्हणजे संयोगानुरूप कार्य करणारा आहे असें त्याचें वर्णन आहे.

योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ॥

दाहकृत्तेजसु युक्तः श्वातकृत्सोमसंश्रयात् ॥१॥ (चरक)

वायु हा योगवाही असून तो पित्ताशी मिश्र झाला असतां दाहकारी, व कफाशी संयुक्त झाला असतां शीतोत्पादक होतो. या वायूचे वर्णनाचा तात्विक भाशय असाच आहे कीं, शुद्ध स्थितींत वाढलेल्या वायूचीं लक्षणे रोगोत्पादक नसून वायूचा इतर दोषांशी संयोग झाला असतां तो रोगकारी होतो. व याचेच विकारांत इतर दोषांचीं दर्शक लक्षणे असतात. याचेंच स्पष्टीकरण वायूचे आवरणांच्या अनेक प्रकारांनीं केले आहे.

वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ॥

(अ. ह. नि. स्था. अ. १६)

वायूचें अनेक प्रकारचें आवरण म्हणजे संयोग सांगतो. अशी प्रस्तावना करून एकंदर बावीस प्रकार सांगितले आहेत.

(इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥)

या आवरणांचा बोध वायूचें ज्ञानाला बराच मदतगार होणारा आहे. आवरणाचे प्रकार येणेंप्रमाणेंः—

आवृत किंवा प्रतिबंध पावलेल्या वायूचीं लक्षणे.

१ पित्तावृत वायु-लक्षणेंः—दाह, तहान, शूल, भ्रम, अंधारी येणे, तिखट, उष्ण, अम्ल व खारट या पदार्थांनीं जळजळ—दाह—होणे आणि थंड पदार्थांची इच्छा होणे.

२ कफावृत वायु-लक्षणेंः—शीतता (थंडी वाजणे) जडपणा, वर सांगितलेल्या तिखट वगैरे पदार्थांनीं आराम वाटणे, उपवास, व्यायाम, रूक्ष व उष्ण पदार्थ यांची इच्छा होणे.

३ रक्तावृत वायु-लक्षणें:—त्वचा व मांस यांमध्ये दाह आणि ठणका, सूज, सुजेवर लाली आणि गांधी उठणें.

४ मांसावृत वायु-लक्षणें:—घट्ट सूज, पुळ्या येणें आणि मुंग्या आल्यासारखें वाटणें.

५ मेदानें आवृत वायूचीं-लक्षणें:—मृदु, स्निग्ध, सरकणारी, अशी सूज येणें अरुचि. याला आढवतात म्हणतात.

६ अस्थ्यावृत वायु-लक्षणें:—सर्वांग सुया टोंचल्याप्रमाणें दुखणें आणि गात्रें शिथिल होणें. दावून घेण्याची व अति उष्ण स्पर्शाची इच्छा.

७ मज्जावृत वायु-लक्षणें:—वांकणें, (हाडें) जांभया येणें, गुंडाळल्याप्रमाणें वाटणें, आणि दावल्यानें आराम वाटणें.

८ शुक्रावृत वायु-लक्षणें:—शुक्राचा वेग फार (कामुकता) अथवा वेग अगदीं नसणें किंवा शुक्राचें उत्सर्जन न होणें.

९ अन्नावृत वायु-लक्षणें:—जेवल्यावर पोटाला रग लागणें-दुखणें, अन्न पचल्यावर आराम वाटणें.

१० सूत्रावृत वायु-लक्षणें:—लघवी न होणें, सूत्राशय फुगणें.

११ विडावृत-पुरीषावृत वायु-लक्षणें:—अधोभागांतील मळांचें उत्सर्जन न होणें गुद्दद्वारांत कापल्याप्रमाणें वायु सरकतांना दुखणें, जेवल्यावर पोटा फुगणें, अन्नाचे भारामुळेंच मलोत्सर्जन होतें. मळ कोरडा असून मोठ्या कष्टानें आणि वेळानें पडतो.

सर्वधात्वावृत (सर्व धातूंमध्ये कुपित झालेला) वायु-लक्षणें—कमर, पाठ व ओटीपोट यांत वेदना. वायूची प्रतिलोमता आणि हृदयांत वेदना होणें व अस्वस्थता येणें.

१३ पित्त आणि कफ व वायु यांचा संसर्ग—पित्तावृतप्राणवायु लक्षणें भ्रम, मूर्च्छा, दाह आणि अन्नाचे पच्यमान अवस्थेंत वांति होणें. त्याच-प्रमाणें अनेक प्रकारच्या वेदना.

१४ पित्तावृत उदानवायु-लक्षणें:—भ्रम वगैरे वरील लक्षणें शिवाय अंतर्दाह आणि उत्साहनाश-ग्लानि.

१५ पित्तावृत उदानवायु-लक्षणें:—सर्वांगाचा दाह, ग्लानि, निरुत्साह, वेदना.

१६ पित्तावृतसमान वायु-लक्षणें. पाचक अग्नीचें मांस, घाम फार येणें. अस्वस्थता आणि तहान लागणें.

१७ पित्तावृत अपान वायु-लक्षणें—अपानमार्गांत दाह, मळावर पिवळेपणा येणें. मूत्रमार्ग आणि मलमार्ग यांमध्ये दाह आणि वेदना.

१८ कफावृत प्राणवायु-लक्षणें—मुस्ति, झांपड, अरुचि, वांति; धुंकणें, शिका येणें, ढेंकरा, श्वासोच्छ्वास यांचा अवरोध.

१९ कफावृत उदानवायु-लक्षणें—अंग जड होणें. अरुचि, वाणी व स्वर अडखळणें—अडकणें, बल आणि कांति—वर्ण—नाश पावणें.

२० कफावृत व्यानवायु-लक्षणें—सांघे धरणें, हाडें फुटणें, शब्द अडणें, सर्वांग जड होणें चालतांना अडखळणें.

२१ कफावृत समानवायु—लक्षणें अंग गार होणें, घाम न येणें. व अग्निमांघ

२२ कफावृत अपानवायु—लक्षणें मूत्र व मळ यांचें कफयुक्त उत्सर्जन (यणेप्रमाणें हे बावीस प्रकार होत.).

याशिवाय आणखी वायूचे पोटभेदांमध्ये परस्पर आवरणाचीं लक्षणें-हि दिली आहेत.

ह्या सर्व लक्षणांचा विचार करतां स्पष्टपणें निदर्शनास येणारी गोष्ट ही की, वायूचें रोगकर्तृत्व हें त्याचे स्वतंत्र वाढीनें होत असलें तरी अनावृत किंवा अनिरुद्ध अवस्थेंत वायूचे विकार संभवत नाहींत. कोण-ताहि वातविकार असो, त्यामध्ये वायूचे मार्गांत—संचारांत कशामुळें तरी व्यत्यय हा आलेला असलाच पाहिजे. त्याशिवाय वातविकारांचा संभव नाहीं. याचे स्पष्टीकरणासाठीं वातविकारांचीं कांहीं उदाहरणें घेऊं.

वायूचे प्रसिद्ध विकारांमध्ये पक्षाघात किंवा अर्धांगवायु प्रसिद्ध आहे. हा विकार वायूनें होतो क्षणजे काय होतें ? पक्षाघाताची संप्राप्ति आयु-वेदीय ग्रंथांत दिली आहे ती अशी:—

गृहीत्वाऽर्धं तनोर्वायुः शिराःस्नायूर्विशोष्य च ।

पक्षमन्यतरं हंति संधिवंधान् विमोक्षयन् ॥ १ ॥

अष्टांगहृदय, माधवनिदान.

गृहीत्वा वा शरीरार्धं शिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥

चरकसंहिता.

अधोगमाः सतिर्यग्गा धमनीरूध्वदेहगाः ।

यदा प्रकुपितोऽत्यर्थं मातरिश्वा प्रपद्यते ॥ १ ॥

तदन्यतरपक्षस्य संधिवंधान् विमोक्षयन् ।

हंति पक्षं तमाहुर्हि पक्षाघातं भिषग्वराः ॥ २ ॥

सुश्रुत संहिता.

या संप्राप्तीमध्ये कुपित झालेला वायु शरीराचे एका भागांतील शिरा व धमनी आणि स्नायु यांचें शोषण करतो व त्यामुळें पक्षाघात होतो, असा अभिप्राय आहे. कोणत्याही भागांतील अभिसरण आणि संवेदना यांचा नाश झाला क्षणजे तो भाग निरुपयोगी—नष्ट—समजावयाचा. शिरांचे शोषणानें अभिसरण व स्नायुंचे शोषणानें संवेदना व गति यांचा नाश होतो आणि त्यामुळें शरीराचा अर्धा भाग क्रियाशून्य—मृतप्राय होतो, म्हणूनच त्याला पक्षवध असेंहि नांव योजलें आहे. या विकारांत

वायु वाढलेला असून त्यामुळे शोषण झालेले असते हे खरें असले तरी ज्यावेळीं शरीरार्थ क्रियाशून्य होते त्यावेळीं वायूचे संचाराला शोषणामुळे स्रोतःसंकोच हेंच कारण असते. असें झाले नाही तोंपर्यंत वायु वाढलेल्या भागांत रूक्षता, लाघव, पारुष्य इत्यादि वातगुणांचें आधिक्य होईल. पण त्यामुळे,

कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥

मा. नि. अ.ह. च. सु.

“त्या रोग्याचें सर्व शरीरार्थ क्रियाशून्य इतकेंच नाही तर चेतनाशून्य होते.” अशी स्थिति येण्याचें कारण नाही. धातुक्षय-रक्तक्षय-झाला असतां अशा प्रकारचा वातप्रकोप हेतो किंवा धातुक्षय नाही इतकेंच नव्हे तर केवळ वायूची वाढहि झालेली नाही अशा स्थितीमध्ये वायूचे मार्गरोधामुळेच पक्षाघात होऊं शकतो. पक्षाघाताचे दोन प्रकार सांगितले आहेत. एक वायु वाढल्यामुळे होणारा व दुसरा वायु न वाढतां त्याचे संचारांत व्यत्यय आल्याकारणानें होणारा. पहिल्याला केवळ वातजनित आणि दुसऱ्याला संवृतवातजनित अशीं नांवे आहेत. दुसऱ्या प्रकारामध्ये कफमिश्र वायूनें अर्थात् कफानें मार्गसंरोध होऊन कुपित झालेल्या वायूनें होणाऱ्या पक्षाघातांत, शीतता, गुरुत्व व सूज हीं लक्षणें असल्याचा उल्लेख आहे. आणि ही लक्षणें वायूचे वाढीचीं तर नाहीतच पण ज्या वेळीं या लक्षणांची वाढ झालेली दिसून येते त्यावेळीं त्यांचे विरुद्ध गुणाचे वायुचा कांहीं अंशी क्षयच असतो. वाढीचे अवस्थेंत दोन प्रकार. एक वायूची वातकारक पदार्थांनीं वाढ होऊन त्याचें शोषणात्मक कार्य सुरू होणें व दुसरा प्रकार म्हणजे आकस्मिक जखम वगैरे कारणांनीं धातुक्षय-रक्तक्षय-होऊन वायु वाढणें. पहिल्याहून दुसरा प्रकार अधिक परिणामकारक व यासाठींच वातजन्य पक्षाघात कष्टसाध्य व धातुक्षयजन्य तर असाध्यच असा त्याचा उल्लेख केला आहे आणि संसर्गजन्य साध्य असल्याचें सांगितलें आहे. कारण त्यामध्ये झालेला मार्गारोध दूर झाला कीं शरीरव्यापार पुनश्च सुरळीत चालतात. जोंपर्यंत अभिसरण व चेतना-संवेदना-आहे तोंपर्यंत सुधारणोपायांचा उपयोग व्हावयाचा.

या पक्षाघाताचे उदाहरणावरून ध्यानांत येईल कीं, शुद्ध वातविकारांत क्रियाशून्यता येते. क्रियाशून्यतेचे विकार कमी अभिसरण व संवेदना यांचा अभाव ज्यांत असले विकार निदानशास्त्रांत ‘असाध्य’ म्हणून शिरा मारण्याला योग्य-बहुतेक वातविकार मार्गरोधामुळे होणारे म्हणून उल्लेख, यासाठींच केला आहे. होणारा मार्गरोध वायु वाढला असतां झाला आहे कीं न वाढतां झाला आहे

इतकाच विचार यांत करावयाचा असतो. वायु न वाढतां दुसऱ्या पदार्थाचे वाढीने त्याचे क्रियांत व्यत्यय आल्यामुळे विकाराला वात-विकार नांव देण्यांत येते. भेदोवृद्धीमध्ये उघड उघड वायूचे विरुद्ध गुणाचा भेद वाढून वायूच्या क्रिया कमी झाल्या असतां या विकाराला वातक्रियांचें वैषम्य सुचविण्यासाठीं आढयवात हें नांव दिलें आहे. केवळ वाढ किंवा केवळ ऱ्हास म्हणजे वैषम्य अगर रोग नव्हे. अस्थानीं अयोग्य प्रमाणांत झालेली वृद्धि क्षय म्हणजे वैषम्य किंवा रोग हें यावरून उघड होत आहे. वातविकारांमध्ये वायु वाढला तरी त्याला अवरोध झाल्याशिवाय विकार होत नाही याचें उदाहरण वात रक्त या विकारांत स्पष्ट आहे.

वातरक्त.

वातरक्त हा विकार वात आणि रक्त यांचे विकृतीमुळे झालेला असतो व म्हणूनच वातरक्त हें नांवही योजलें आहे, म्हणजे या विकारांत रक्त आणि वायु यांची विकृति एक कालीं व एक रोग उत्पन्न करणारी असते आणि यावरूनच या विकारांत रक्त वाढलेलें असत नाही हें उघड असते. वातरक्त हा एक संघिवाताचा प्रकार आहे. यांत सूज असते पण ही सूज वाढलेल्या व वाढून दूषित झालेल्या रक्तामुळे आलेली नसून क्षीणावस्थेंत दूषित झालेल्या रक्ता-मुळे आलेली असते. विशेषतः अधोभागीं सूज येणें. संघीतच सूज येणें आणि रक्ताचे विदाहावस्थेमुळे स्पर्श सहन न होणें हीं लक्षणें रक्तवृद्धीचीं नाहीत. वायु आणि रक्त एकसमयावच्छेदानें वाढणारीं नाहीत; कारण तीं परस्पर विरुद्ध आहेत.

व संप्राप्तीमध्ये 'तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राप्त्यादुच्यते वातरक्तं' (दूषित वायूनें संयुक्त आणि वायूचें प्राबल्य असतें, यासाठीं याला वातरक्त नांव आहे) असा खुलासा केलेला आहे. चरकांत वातरक्ता-विषयीं वायूची वाढ स्पष्टच सांगितली आहे.

वायुर्विवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितःपथि ॥ (च० सं० वि छा. अ२९ वाढलेला वायु वृद्धरक्तानें अवरुद्ध झाला असतां वातरक्त उत्पन्न करतो ! यांत रक्तवृद्ध असा उल्लेख केला आहे, तथापि रक्ताची वाढ सर्व शरिरांतील नाही. कारण कारणें सांगितलीं आहेत तीं रक्ताचे वाढीचीं नाहीत.

कपायकटुतिक्तताल्परूक्षाहाराद्भाजनीत् ॥

तुरट, कडू, तिखट असला आहार, कमी आहार किंवा अनाहार हीं कारणें रक्त वाढविणारीं नाहीत त्यांनीं वायुची वाढ होते. अशा

अवस्थेत प्रवास वगैरे कारणांनी खालच्या पाय वगैरे भागांत किंवा संधीत संचित झालेले रक्त कमीपणामुळे त्याच जागी राहते. त्याचे अभिसरण होत नाही, व त्या भागांत वायुचे संचाराला अवरोध होऊन सूज येते. रक्त दूषित होते, या वर्णनावरून वातरक्तांत वृद्धि वायूची व प्रमाणास्थित किंवा कमी झालेल्या रक्ताची सूज असा हा विकार असतो. यामुळेच धमनी व अंगुलीसंधीचा संकोच होतो.

धमन्यमुलिसंधीनां संकोचोऽंगग्रहोऽतिरूक्. ॥

त्याचप्रमाणे सुजेत वाढ नसणे हे लक्षण असते.

शोथस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिद्धानयः ॥

या विकाराचे असाध्य लक्षणांत अंगुलीवक्रता-बोटें वांकडीं होणें-हे एक आहे. स्नायूंचा संकोच व धमनींची शुष्कता या लक्षणांनै दाखविली आहे. वातरक्त हा वातविकार असल्या प्रकारचा म्हणजे वृद्धवातानें झालेला असला तथापि त्यांतहि अवरोध पाहिजे (रक्तेनावारितः पथि ।) हे यांत उघड आहे. मात्र ज्या रक्तामुळे आवरण किंवा अवरोध झाला ते वाढलेले नाही इतकाच फरक व या कारणांन या विकारावरील उपचारांमध्ये वृद्धणाचें धोरण स्वीकारले पाहिजे. सर्व उपचार याच धोरणानें सांगितले आहेत. घृते व सिद्धक्षीर यांचाच विशेष उपयोग सांगितला आहे.

वातरक्तमध्ये कांहीं टिकाणी रक्त वृद्ध असल्याचा निर्देश आहे व त्यावरून या विकारांत रक्त वाढलेले असतें अशी समजूत आपाततः होण्याचा संभव आहे. तथापि वायूची वाढ असतां रक्ताची वाढ होणें संभवनीय नाही. ज्यावेळीं रक्त वाढेल त्यावेळीं वायु क्षीणच व्हावयास पाहिजे ही गोष्ट अगदीं सिद्ध आहे. व रक्त वाढलेले आणि वायु क्षीण असे असतां मग या विकारांत वायूचा संबंधच कां असावा ? परंतु वातरक्तमध्ये आधीं वायूचा उल्लेख केला आहे त्यावरून हे उघड होत आहे कीं वायूची वृद्धि या विकारांत मुख्य आहे. व एकाद्या संधी वगैरे टिकाणीं रक्तसंचय अर्थात् रक्ताची वाढ व त्यामुळे संचाराला अडथळा असा याचा उघड निष्कर्ष आहे. यांत सांचून विघडलेले रक्त काढून टाकण्यास सांगितले आहे. त्याचा उद्देश संचाराचे अभावीं जें रक्त नासलें त्याचें उत्सर्जन इतकाच आहे.

वायूची वृद्धि नाही किंवा दुना क्षीणता असतां होणारा याच जातीचा म्हणजे सांधे दुखणे, सुजणे या स्वरूपाचा संधिवात.चेच जातीचा दुसरा विकार सांगितला आहे. परंतु त्यांत वायूची विकृति अली तरी प्राधान्य नाही असें असल्याने त्याला अशा अर्थाचें सूचक नांव दिलें आहे; अशा प्रकारचा विकार.

आमवात.

हा होय. या विकारांत कफकारक अशा आहाराचारांमुळे अन्नरस व परंपरने रसरक्तधातुहि कफदूषित होतात व यालाच आम हें नांव दिले आहे. असला आम रसधातु सर्व शरीरांत पसरतो. असला रसधातु घन व पिच्छिल-बुलबुळीत झालेला असतो. व असल्या घन रसधातूनें सर्व धमनी आणि इतर शरीरभाग स्नायु-पेशी-यांमध्ये अभिष्यंद उत्पन्न होतो, सूज येते व स्नायूंचे क्रियेमध्ये व्यत्यय येऊन सर्वांगाला विशेषतः संधींमध्ये शूल होतो. या विकारांत सर्व शरीरांत अभिष्यंद झालेला असतो. अर्थात् वाढ आमाची-कफाची-आणि क्रिया वैषम्य व शूल हें मुख्य लक्षण वायूचे यामुळे उत्पादक आमाचा तुलासा होण्यासाठीं नांव आमवात असें दिले आहे. याची उत्पादक कारणे व संप्राप्ति आयुर्वेदांत दिली आहे ती -

कारणः—“ विरुद्धाहारचेष्टस्य मंदाग्नेर्निश्चलस्य च ॥ ”

संप्राप्तिः—“ तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥

घातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोन्नजो रसः ॥

स्रोतांस्यभिष्यंदयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ १५ ॥

यामध्ये श्लेष्मल कारणे आणि त्यांचा सर्व शरीरव्यापी अभिष्यंद ही अवस्था आमवात निर्माण करते. वायु मुख्य नाही आमनें वायूचा अवरोध हेंच विकारोत्पादक कारण आहे. वातरक्तमध्ये रक्ताची वृद्धि कारण नाही वृद्ध वायु असतो वाढलेल्या वायूचा अवरोध असल्याने त्यांत संकोच असतो आणि आमवातांत वायूची वाढ नाही तर आमजन्य अभिष्यंद. वातरक्तांत संकोच आणि शुष्कता हें पर्यवसान तर आमवातांत अभिष्यंद सूज, शीतता-स्तब्धता हें पर्यवसान. यामुळे हे दोनहि विकार वायूचे. दोहोंतहि वातसंचाराचा व्यत्यय असतो पण एकांत वायु वाढलेला आणि दुसऱ्यांत नाही असा दोन विकारांत स्पष्ट फरक आहे. व हा अशा प्रकारचा फरक विचारांत घेणे हेंच वातविकारांत महत्वाचे असते.

ऊरुस्तंभ.

हा विकारहि आमवाताप्रमाणेच होणारा. फक्त यांतील विकृति मांड्यांतच मर्यादित असते. हा विकारहि वायूचा. मांड्यांची हालचाल सुरळीत होत नाही पण कारण कफ. यावर उपचार कफनाशक. वायूचा विकार या शंकेनें कदाचित् वातनाशक रनेहन वगैरे केल्यास फायदा न होतां विकार वाढावयाचा,

“ वातशंकिभिरज्ञानात्तस्य स्यात् स्नेहनात्पुनः ॥

पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ १ ॥

अज्ञानानें वायु समजून ‘वातस्योपक्रमः स्नेहः’ या सामान्य नियमाअन्वये स्नेहन (तेल चोळणें इत्यादि) केल्यास त्यानें पायांत स्तब्धता येते व उचलतां येत नाहींत. अशा प्रकारें वायूचे विनाशक उपाय या विकारांत दुष्परिणामी होत असल्याचें सांगितलें आहे. या विकारांचे उदाहरणांवरून वायूचे विकार आवरणाशिवाय-अवरोधाशिवाय-होत नाहींत ही गोष्ट ध्यानीं येईल. व यामध्ये दोन प्रकार कसे संभवतात याचा उलगडा होईल.

वायूच्या उत्सर्जक गुणांचें महत्व.

वायु हा तत्वतः वाढून त्याला प्रतिबंध झाल्यानें किंवा तो कमीच होऊन त्यामुळें, कोणत्याहि कारणानें कां होईना पण जर शरीरांतील कोणत्याहि भागांत वायूचें उत्सर्जन करण्याचें कार्य न होईल तर प्रत्येक ठिकाणीं विकार होईल. पक्वाशयांतील वायु कमी झाला अगर वाढून गुदमागांतील मृदुता कमी होऊन त्याचे संकोचामुळें मळाचें उत्सर्जन झालें नाहीं तरी मळाचे उत्सर्जनाभावीं विकार होणारच. वाढ झाली असतां प्रतिलोम वायूमुळें वेदना फार व त्यामुळें रोगसंभव अधिक. त्रास फार पण अनुलोमन सुखसाध्य. तत्वतः वायु कमीच झाला तर वेदना कमी रोगोद्भव उशीरानें पण व्याधिनाशही उशीरानें आणि कष्टानें. एकूण उत्सर्जनक्रियेचे न्यूनतेमुळेंच कमी अधिक प्रमाणांत वातविकारांचा संभव; यामुळें वातविकारांचें सामान्य स्वरूप म्हणजे वायूचा गतिविघात होय असेंच ठरतें. वायूचा रूक्ष गुण वाढटा व त्यामुळें रूक्षता अथवा स्रोतसांमध्ये शुष्कता आली तर निरनिराळ्या आशयांत व्हावयाचा अनेक उपयुक्त रसांचा स्त्राव होत नाहीं, अप्रत्यक्षपणें हा गतिनिरोधच होय. ‘अव्याहतगतिः’ वायु पाहिजे म्हणजे पूर्ण शंभर वर्षे वांचतो हें सांगण्यांतील हेतु असाच आहे. शरीराला वायूच्या उत्सर्जक गुणाचे फार महत्व आहे. व तें कमी होणें म्हणजेच वातविकार. मग हें उत्सर्जन अभिष्यंद होऊन होवो, पित्ताच्या फाजील उष्णतेचा स्पर्श सहन न झाल्यानें एकाद्या भागांतील ज्ञानतंतु व त्याचे अनुरोधानें स्नायु यांचा आकस्मिक संकोच झाल्यामुळें होवो, रूक्षता वाढून स्रोतसांत शुष्कता येऊन होवो किंवा ज्ञानतंतूंच्या शक्तिक्षीणतेनें स्वाभाविक उत्तेजनाची कमतरता झाल्यानें होवो, या गोष्टींचा विचार चिकित्सा करतांना करणें जरूर असले तरी ‘उत्सर्जनांत व्यत्यय म्हणजे वातविकार, हें सामान्य तत्व अबाधित राहातें. ज्याप्रमाणें कफाचे संयोजन व पित्ताचें विभाजन हीं कार्ये शरीरस्थितीला अत्यवश्यक

त्याचप्रमाणे हे वायूचे उत्सर्जनकार्यहि तितकेंच अवश्यक आहे. व या दृष्टीनेच वायूची योजना मुख्य तःवांत केली आहे. संयोजक अणु म्हणजे कफ किंवा श्लेष्मा, विभाजक किंवा पाचक अणु म्हणजे पित्त या व्यावहारिक भाषेप्रमाणे वायूला उत्सर्जक अणु हे नांव देतां येईल. याप्रमाणे श्लेष्मा, पित्त आणि वायु हे आयुर्वेदांतील त्रिदोष आहेत.

संसर्ग आणि सन्निपात.

आयुर्वेदामध्ये ज्याप्रमाणे या तीन दोषांची स्वतंत्र कार्ये सांगितली आहेत त्याचप्रमाणे त्यांत मिश्र स्थितीतील विकारहि सांगितले आहेत.

संसर्गः सन्निपातश्च तद्विप्रिक्षयकोपतः ॥

अष्टांगहृदय.

त्या दोन दोषांच्या क्षयाला किंवा कोपाला आणि तीनहि दोषांच्या क्षयाला किंवा कोपाला अनुक्रमे संसर्ग आणि सन्निपात हीं नांवे आहेत. अशी सामान्य व्याख्या दिली आहे. आणि सामान्यत्वे संसर्गाचे ठळक प्रकार तीन व सन्निपाताचे प्रकार तेरा सांगितले आहेत.

संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ।

त्रयोदश समस्तेषु ॥

अष्टांगहृदय.

या प्रकारांच्या स्पष्टीकरणापूर्वी संसर्ग व सन्निपात यांविषयी थोडा अधिक खुलासा करावयास पाहिजे.

संसर्ग म्हणजे काय ?

दोन दोषांची मिश्र विकृति. अशी विकृति होईल काय ? कफ व पित्त यांची एकाच वेळी वृद्धि होईल काय ? कफ शीत व पित्त उष्ण अर्थात् हे पूर्णपणे परस्परविरोधि दोष. यांचे मिश्रण होणार कसे? पित्त तीक्ष्ण कफ त्याविरुद्ध मंद त्याचप्रमाणे वायु रूक्ष कफ गिन्ध वायु चंचल तर कफ स्थिर अशांची एकत्र एकदम वाढ अथवा मिश्रण कसे व्हावे ? व असे असतां संसर्ग संभवनीय कसा ? असा प्रश्न स्वाभाविकपणेच उत्पन्न होतो. याचे उत्तर काय ? याचे उत्तर असे आहे कीं, हीं मिश्रणे दोषांच्या स्थूल स्वरूपाचीं नसून सूक्ष्म क्रियांचीं सांगितलीं आहेत. तीन दोषांच्या क्रिया हाणजे अनुक्रमे, संघटन, पचन आणि विसर्जन किंवा विसर्ग, आदान व विक्षेप. या क्रियांपैकीं एका क्रियेची विकृति एक दोषी दोन क्रियांची विकृति संसर्ग किंवा द्विदोषि आणि तीन क्रियांची त्रिदोष किंवा सन्निपात ही कशी होते. एकाद्या ठिकाणी विसर्ग किंवा घटन अधिक झाले याला एकदोषी कफाची वाढ

किंवा विकृति म्हणतां येईल. उदाहरण—एकाद्या भागांत आलेली सूज. ज्या भागांत सूज आली तेथे अधिक द्रव्याचा संग्रह झाला हें अगदीं उघड आहे. सुजेविषयी सामान्य लक्षण सांगतांना कोठें तरी (स्थानानुरूप) निचय-संचय-होतो असें सांगितलें आहे.

उत्स्रेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ॥

आणि सूज अधिक संग्रहानें होते याचेंच स्पष्टीकरण—सूज कफावांचून नाही. “ शोफः कफोदयात् । ऋते न ” या वाक्यानें केलें आहे. त्वचा मांस व अर्थात् त्यांमधील शिरा, स्नायु, रुधिर यांत संग्रह अधिक झाला म्हणजे संचय होतो, संचयाला सूज म्हणतात. केवळ संग्रह आहे तोपर्यंत सूज कफाचीच आहे. आणि कफाचीं लक्षणे जडता, स्निग्धता, स्थिरता इत्यादि सुजेत असतात. परंतु कांहीं काळानें सुज गेल्या भागांत संचित झालेलें रक्त वगैरे अभिसरणाचे अभावी कुज्ज लागतें. कोणताहि पदार्थ एकाद्या जागीं अनैसर्गिक रीतीनें संचित झाला कीं त्याचें पचनहि अनैसर्गिक रीतीनेच हातें व नंतर उत्सर्जनामध्येहि अनैसर्गिकपणा असतो. आणि जेथें हे व्यापार चालतात त्याजागीं अनैसर्गिक अशा वेदना उत्पन्न होतात. व त्यांनाच रोग असें म्हणतात. असो. संचित द्रव्य कुज्ज लागलें कीं त्या स्थितीमध्ये एक प्रकारची उष्णता उत्पन्न होते. कुज्जणे म्हणजे पचन किंवा पृथक्करण होय शरीराच्या अविकृत भागांतून दूषित असलेले पदार्थ पृथक् करणें यासाठीं निसर्गाच्या योजनेनें त्या भागांत पचन सुरू होतें नेहमाचे पचनाहून हें कार्य अधिक प्रमाणांत व्हावयाचें असल्यानें इतकी अधिक पाचकशक्ति येथे कोटून येते हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. वास्तविक पाहतां ज्यावेळीं रोगाची आरंभावस्था होती म्हणजे रोगस्थान विशेष दूषित झालें नव्हतें, तेथील पचनशक्तीवर फार बोजा पडला नव्हता अशा वेळीं जी पचनशक्ती रोगकारक द्रव्याला प्रतिकार करूं शकली नाही तिचा उपयोग रोगाची पूर्ण वाढ झाली, रोगकारक द्रव्याचा संग्रह भरपूर झाला अशा वेळीं व्हावा हें आश्चर्य नाही काय ? अशी शंका स्वाभाविक असून तिचें समाधान करण्याला अनुभवसिद्ध तर्कशिवाय दुसरें साधन नाही. याविषयी तीन प्रकारचे तर्क संभवणारे आहेत. ते येणेंप्रमाणें:—

रोगप्रतीकारी सामर्थ्य कोटून उत्पन्न होतें ?

१ ज्या वेळीं एखाद्या ठिकाणीं रोगकारक द्रव्याचा संचय होऊन त्रास पीडा वेदना अधिक होऊं लागतात त्यावेळीं तेथील ज्ञानतंतूंचें कार्य वाढतें व स्वाभाविकपणेंच सर्व शरीरांतील ज्ञानतंतूंचें कार्य कमी होऊन रोगी भागांत सर्व शक्ति एकत्रटतात. एकाद्या भागांत अस्वाभाविक झालेला हल्ला परतविण्यासाठीं सर्व शरीरांतील सामर्थ्य त्या भागांत

उपयोगी पडावे यांत नवल नाही. व यामुळेच रोगस्थानांत प्रतीकारी सामर्थ्य पुरे पडते.

२ एकाद्या ठिकाणी रोगकारक द्रव्याचा जमाव होऊं लागला म्हणजे नित्याचे क्रियांमध्ये ज्या पचनसामर्थ्याचा उपयोग व्हावयाचा त्याचा उपयोग न झाल्याने ते शिल्लक राहते व रोगकारी द्रव्याचा कांहीं मर्यादेपारितां संचय होतो त्या अवधीत शिल्लकी सामर्थ्याचीहि वाढ होते व शिल्लकेमुळे वाढलेले सामर्थ्य प्रतीकाराला समर्थ हाते.

३ नित्य ज्या क्रिया चालतात त्या स्थानी सामर्थ्याच्या सर्वांशाने चालत नसून त्याचे कांहीं अंशाने चालत असतात. व रोग होतो त्या वेळीं त्याचा प्रतिकार रोगस्थानीय राखीव सामर्थ्याकडून होतो. एखाद्या विशेष प्रसंगी मनुष्य अचाट काम करतो. त्या कामाची कल्पनाहि नित्याचे अनुभवावरून असत नाही. वजन उंचलणे, धावणे, अतर्क्य श्रम इत्यादि प्रसंगवशात् अनुभवास येतात. ज्याचे त्यालाही हे सामर्थ्य समजत नाही अशा प्रकारचीं अनेक उदाहरणे दृष्टी पडतात. यावरून शरीरांत अतर्क्य असे राखीव सामर्थ्य असते हे उघड होते. व या राखीव सामर्थ्यामुळेच रोगप्रतीकार हांऊं शकतो. ही राखीव सामर्थ्याची गंगाजळी जर वारंवार उपयोगांत आणिली तर ती रिकामी होऊन शरीर निकामी होते. ज्वरदस्त रोग असल्यास या सामर्थ्याचे उणेपणाने रोगावर त्याचा परिणाम न होतां नाश होतो व रोग असाध्य होतो.

रोगप्रतीकारी सामर्थ्याविषयी या तीनही कल्पनांचा समावेश शेवटच्याच कल्पनेत होतो; शारीरिक सामर्थ्य विशिष्टस्थानी एकाचवेळीं, शिल्लकी सामर्थ्य उपयोगी पडणे याचा तात्पर्यार्थ शरीराच्या विशिष्ट प्रकारच्या योजनेचा उपयोग होणे असाच होतो व अशी जी योजना तेच शरीराचे विशिष्ट अगर राखीव सामर्थ्य होय या सामर्थ्यामुळे रोगाचा प्रतीकार सुरू होण्यापूर्वीचे अवस्थेला आयुर्वेदांत रोगाची

आमावस्था.

असे नांव दिले आहे. ह्या अवस्थेमध्ये रोगकारक द्रव्य व अविकृत धातु यांमध्ये पृथक्करणाची क्रिया सुरू झालेली असत नाही ती शरीराच्या विशिष्ट प्रतीकारी सामर्थ्याने सुरू होऊन रोगट भागाच्या पृथक्करणाच्या अवस्थेला

पच्यमानावस्था

असे यथार्थ नांव दिले आहे. या अवस्थेत ज्या पचनशक्तीचे अनैसर्गिक कार्य सुरू होते तीमुळेच उष्णता, दाह इत्यादि पचनशक्तीचीं किंवा भित्ताचीं लक्षणें होतात व आरंभीचे केवळ संप्रहातिरे-

काचें म्हणजे कफाचें स्वरूप जाऊन त्याचे मदतीला रोगनाशाचे दृष्टीनें इष्ट कां होईना पण रोगस्थानाला त्रासदायक या दृष्टीनें रोगाला कफ व पित्त या दोन दोषांचें मिश्र स्वरूप येतें. या अवस्थेला रोगाची संसर्गावस्था असें म्हणतात. अनैसर्गिक संग्रह आणि अनैसर्गिक पचन या दोन मुख्य क्रिया एकत्र त्रास देत असतात. संसर्गातील दोन दोषांची विकृती अशा स्वरूपाची असते. मात्र द्विदोषी विकार या अवस्थेला म्हणत नाहींत. दोन दोषांच्या क्रियावैषम्याचें उदाहरण ह्मणूनच वरील खुलासा केला आहे. द्विदोषी रोग ह्मणजे उभय क्रिया-वैषम्यानेच रोगाला सुरुवात होणें असा अर्थ अभिप्रेत आहे. कारण कोणत्याही रोगाच्या आम, पच्यमान आणि पक्क अशा तीन अवस्था असावयाच्याच. मग उत्पादक क्रियावैषम्य एक दोषी असो अथवा अनेक दोषजन्य असो. संसर्ग व संनिपात ह्मणजे दोन व तीन दोषांच्या समकालीन क्रियावैषम्यामुळे उत्पन्न झालेले विकार. हे कसे होतात ?

मागील उदाहरणांत (सुजेचे) उत्पादक मुख्य कारण संग्रहरूपी कफाच्या क्रियेचें वैषम्य सांगितलें आहे. कल्पना करूं कीं एकाद्या ठिकाणीं रक्तसंचय झाला, संग्रह कफाचा ह्मणून कफ हें सामान्य कारण त्यांत आहेच. पण कफाचेच कारणानें सूज यावयाची ह्मणजे रक्तामध्ये स्निग्धता, घनता, इत्यादि गुण वाढलेले असावे लागतील आणि असल्या रक्ताचेंच अभिसरण न होणें स्वाभाविक असतें. एकच कफात्मक सूज या प्रकारची असेल, परंतु रोग्याचे आहारादिकांमध्ये जर कफकारक आणि विदाहि असले पदार्थ असतील व त्यामुळे तयार होणारा रसधातु व रक्त यांमध्ये स्निग्धता, गुरुता, घनता इत्यादि कफगुणांबरोबरच विदाह (जळजळणें, आग होणें, दाहक गुण) हा पित्तगुणहि असेल तर सुजल्या जागीं संचित पदार्थांत आरंभापासूनच कफाबरोबर पित्ताचीहि लक्षणें उत्पन्न होतील. अर्थातच हीं लक्षणें म्हणजे कफाची सुजल्या जागीं शीतता आणि पित्ताची उष्णता नव्हे. किंवा कफाची सुजेतील घनता आणि पित्ताची मृदुता असलीं विरोधी लक्षणें नव्हेत. कफामुळे सुजेवर पांडुरता आणि पित्तामुळे लाली एकदम येणारी नाहीं हें उघड आहे. व अशा प्रकारची कल्पनाही संसर्गाविषयी आयुर्वेदाची नाहीं. सूज उत्पन्न करणाऱ्या रक्तसंचयामध्ये संग्रहकारी घनता आणि विदाहकारी विदग्धता या दोन रक्ताच्या अनैसर्गिक दुर्गुणांचा बोध व्हावा यासाठीं सूज कफपित्तात्मक आहे अशी संसर्गाविषयक शास्त्रीय भाषा ठरविली आहे. चिकित्सेला या परिभाषेची आवश्यकता असते. सूज किंवा संचय घालविण्यासाठीं अंतर्बाह्य जे उपाय करावयाचे त्यांमध्ये केवळ कफावर उष्णवीर्य असे उपचार पण कफपित्त असें संसर्गी स्वरूप असतां उपचार संचय घालविणारे पण

अविदाही असे असावे लागतात. व यासाठींच क्रियावैपम्यांतील सूक्ष्म भेद दाखविण्यासाठी संसर्गाची कल्पना आहे. या संसर्गाचे प्रकार सांगितले आहेत त्यांमध्ये अनेक धोरण आहे की संसर्ग असतांही या दोन दोषांमध्ये अधिक विकृति कोणत्या दोषाची. ज्याची विकृति अधिक असते त्याचा उल्लेख आधी केला जातो, असा सामान्य नियम आहे. जसे,

१ वातापित्त. २ वातकफ. ३ पित्तकफ; हे तीन प्रकार संसर्गाचे मुख्य होत. यांमध्ये दाखविलेले दोन दोषांची विकृति समप्रमाणांत असते अशी कल्पना स्विकारली आहे. अर्थातच संसर्गांतील दोषांचे विकृतीमध्ये नेहमीच सारखेपणा असणे असंभाव्य आहे. हणजे दोन दोषांची विकृति आणि त्यांतील कमी अधिकपणा दाखविणारे भेदही संभवतात. आणि प्रत्येक जोडींतील दोन दोषांच्या अधिक्यावरून प्रत्येकीं दोन प्रकार याप्रमाणे संभवतात.

जसें एकरां १ वाताधिक वातापित्त व २ पित्ताधिक वातापित्त या अवस्थांचे—आधिक्याचे बोधक शब्द योजावयास पाहिजेत. याप्रमाणे वाताधिक वातकफ व कफाधिक—वातकफ आणि पित्ताधिक पित्तकफ व कफाधिक पित्तकफ असे तारतम्यमूलक संसर्गाचे सहा प्रकार व पहिले समविकृतीचे तीन एकूण नऊ प्रकार सांगितले आहेत.

विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्रनु तान्नव ।

ऋनेव समया वृद्ध्या पडेकस्यातिशयने ॥ (अ०६०)

(संसर्ग तीन प्रकारचा व त्यांत एकंदर नऊ दोषभेद होतात. दोन दोषांच्या समप्रमाण वाढीने तीन व एकाचे आधिक्याने सहा या प्रमाणे.)

ही तारतम्य कल्पना चिकीत्सेंतील उपचारगुणांचे तारतम्यासाठी पाहिजे.

संनिपात.

संनिपात हणजे तीनही दोषांची एकसमयावच्छेदाने विकृति. परस्परविरोधी गुणांचा संसर्ग ज्याप्रमाणे त्यांच्या क्रियावैपम्याच्या प्रत्येक गुणाचा नव्हे त्याचप्रमाणे संनिपात हणजे देखील परस्पर विरुद्ध गुणांच्या तीन दोषांचे संमेलन नव्हे. ज्याप्रमाणे संसर्ग हणजे दोन क्रियांमध्ये समहाली विषमता त्याचप्रमाणे संनिपात हणजे शरीराच्या तीनही क्रियांमध्ये एकदम विषमता येणे. ही विषमता कशी येते पाहू.

कोणत्याही ठिकाणी शरीराचे एका कोणत्या तरी क्रियेत विषमता

आली असतां इतरांवर त्या विकृतीचा परिणाम व्हावयाचाच. संसर्गामध्ये सुजचे उदाहरणांत, विसर्ग आणि आदान किंवा पोषण आणि शोषण, संग्रह आणि पचन यांविषयींचा क्रम सांगितला आहेच. अतिरिक्त द्रव्याचा संग्रह होऊन त्याचें पचन, पृथक्करण होईनासें झाल्यावर त्या भागांत रुधिराभिसरण व धातूंची देवघेवहि होईनाशी होते. पण सुजलेल्या भागांतील रससंवेदनाहि कमी होतात. यावरून दोन विकृत क्रियांचा परिणाम तिसऱ्या वियोजन किंवा उत्सर्जन या क्रियेवर होत असल्याचें उघड होतें. असा होत असलेला परिणाम संसर्गाप्रमाणें संनिपातहि नाहीं. संनिपात ही अवस्था ह्मणजे एकंदरें तीनहि क्रिया विकृत होणें. सुजेचेंच उदाहरण घ्यावयाचें तर एकाद्या विषारी प्राण्याचे दंशानें सूज आली त्यावेळीं पूर्वी कांहींच विकार नव्हता पण दंशांतून विषाचा प्रवेश होतांच त्याचा दंशाचे जागीं असा परिणाम झाला कीं, रुधिराभिसरण बंद झालें, तें बंद झालें यामुळे सूजहि आली, दाह होतो, म्हणजे विषाचा प्रवेश होतांच सर्व क्रिया एकदम विकृत झाल्या. मग या विकृतीचें उपादक दंशविष दाहक असेल तर दाह अधिक होईल, विषारी जात शीतवीर्य असेल तर शीतता स्तंभ इत्यादि लक्षणें अधिक असतील. परंतु एकसमयावच्छेदानें विषयुक्त भागाचें पोषण, पचन आणि उत्सर्जन यामध्ये विकृतपणा येणार ही गोष्ट अगदीं उघड आहे. आणि असल्या वैषम्यालाच, संनिपातिक विकृति नांव आहे. ज्याप्रमाणें बाह्य विषारी पदार्थांनें एकाद्या ठिकाणीं अशा प्रकारची संनिपातिक विकृति उत्पन्न होते त्याच प्रमाणें शरीरांतच आहारादिकांच्या त्रिशिष्ट प्रकारच्या संमिश्रणापासून एकाद्या विषारी द्रव्याची उत्पत्ति होते आणि हें द्रव्य ज्या ठिकाणीं आपल्या प्रभावानें शरीरक्रियांमध्ये वैषम्य उत्पन्न करतें त्या वेळीं संनिपातिक विकार होतो. असल्या क्रियावैषम्याचे अवस्थेमध्येहि प्रत्येक क्रियेच्या वैषम्यामध्ये तरतमभाव असावयाचाच. आणि हा तरतमभाव सुचविण्यासाठींच संनिपाताचे अवस्थाभेद—पोटभेद किंवा प्रकार सांगितले आहेत. संनिपात या शब्दानें त्रिविध क्रियांचें वैषम्य अभिप्रेत आहे. आणि असलें वैषम्य शरीरांत विशेष प्रकारच्या मिश्रणापासून तयार होतें, असा उल्लेख आहे. आयुर्वेदानें कोणत्याहि रोगामध्ये आम, पच्यमान, आणि पक्व, अशा तीन अवस्था सांगितल्या आहेत. विकारोत्पादक दूषित द्रव्य एकाद्या जागीं सांठणें ही आमावस्था; त्यानंतर त्या त्या दूषित पदार्थांचें शरीर पदार्थांपासून पृथक्करण सुरू होणें पच्यमान अवस्था आणि पृथक्करणानें वेगळे झालेल्या मळांचे वियोजन पक्वावस्था, या अवस्था ज्या द्रव्यांमुळे उत्पन्न होतात असलें रोगबीजभूत जें द्रव्य त्याला आम असें परिभाषिक नांव आहे.

आम.

हागजे काय ? याचा खुलासा करीत असतां त्याचे दोन प्रकार सांगी-
तले आहेत. एक असा कीः—

ऊष्णगोऽल्पव्रतत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ॥

दुष्टमाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ १ ॥ (अ. ह्.)

पाचकाग्नीचे अल्पत्वामुळे अपाचित व त्यामुळे दूषित झालेला जो
आद्य रसधातु त्याला आम असे म्हणतात.

ही व्याख्या सामान्यत्वे आमाची सांगीतली आहे. आणि सदर
श्लोकाचा भावार्थ 'अपक्व रसाला आम म्हणतात' इतका आहे.
परंतु सर्व श्लोकाचा सूक्ष्म विचार करूं लागतांच त्यांत बरेच घोटाळे
दिसतात. श्लोकामध्ये आद्य धातु आणि रस असे शब्द आहेत.
आद्य हा रस धातु दूषित झाला असतां त्याला आम म्हणतात हें ठीक
आहे. पण मग रस धातु आमाशयगत कसा ? अष्टांगहृदयोचे टीका-
कारांनी (सर्वांगसुंदरा) रसधातुविषयी केलेल्या विशेष खुलाशांत यावि-
षयी उल्लेख नाही.

(रसग्रहणं पवनस्य निरासार्थं । अन्यथा आद्यां धातुर्वाताख्यः इति
अःशंकेत । वातादीनामपिहि धारणाद्धातुंज्ञास्येव ।) आणि केलेल
खुलासा विशेष महत्वाचा नाही. आद्य आणि रसधातु या दोन शब्दांत
विशेष स्वारस्य काय ? हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. रसधातु
येवढेंच म्हणण्याने वातादि दोष नव्हे हें उघड आहे. मग 'आद्य'
कशाला ? आद्य हें रसधातूला विशेषग योजण्याचा विशेष उद्देश सर्व
धातूंना आद्य असा 'रस' म्हणजे रसधातूच्याहि पूर्वीचा अन्नरस
असावा असा असेल ? आणि जर अन्नरस दूषित होईल तर तसल्या
अपक्व रसाने सर्व दोष दूष्य व मळ हे साम होताल हें अगदी उघड
आहे. रसधातु हाहि दूष्य सदरांत येत आहे आणि त्यांत मलांचाहि
समावेश होतो.

मला मूत्र शकृत्स्वेदादयोऽपि. ॥

या वाक्यांतील 'अपि' या अव्ययाने मूत्र शकृत् व स्वेद हे मल
आणि दूष्याहि असल्याने सुचविठें आहे, अन्नरस अपाचित राहिल्यास
तो सर्व धातूंना दूषित करूं शकेल हें उघड आहे. तरीहि या अन्न-
रसाचे जें आमाशयगत असे विशेषण आहे त्याचा अर्थ काय ? अन्न
रस हा आमाशयगत कसा ? आमाशय या शब्दाने बहुधा आमाचा
अन्नाचा-आशय सांगण्यांत येतो. व शब्दांतील व्यापक धात्वर्थावरून
पच्यमानाशय म्हणजे लघ्वंत्राचाहि बऱ्याच ठिकाणी उल्लेख असतो.
पण या दोनहि ठिकाणी रसाचा संभव नाही व यावरून रसपचनाचे

कार्य ज्या ठिकाणी होतें त्या यकृताला अनुसरून हा आमाशय शब्द योजला असावा. ' रंजकापित्ताचे वर्णनांत ' याच अर्थानें आमाशय या शब्दाचा उपयोग अष्टांगहृदयांत केला आहे. (आमाशयाश्रयं पित्तं रंजकं रसरंजनात्) म्हणजे अन्नरसाचें यकृतांत नीट पचन न झालें त्यामुळें हा अपाचित रस सर्व धातूंमध्ये सामता उत्पन्न करण्यास समर्थ होतो. असा या आमशब्दावरून बोध होईल.

आम म्हणजे यकृतस्थायी अपाचित अन्नरस असा अर्थ स्वीकारल्यानें निदानशास्त्रामध्ये योजल्या जाणाऱ्या आमविषयक वर्णनाला पूर्णता येत नाही, इतकेंच नव्हे तर निदानमध्ये आणि चिकित्सेतहि जरूर तो वस्तुबोध होत नाही. कारण एकाद्या धातूमध्ये विकार होतो त्यावेळीं यकृतांत नियमानेंच रसपचन होत नाही असा सिद्धांत बांधतां येणार नाही. अपाचित रसामुळें सर्व धातु व मळ दूषित होणें शक्य आहे. पण प्रत्येक विकृतीमध्ये रसाजीर्ण असेलच असें नाही. शिवाय जर रसापासून शरीरपोषण होतें व त्याचे अपाचित अवस्थेचा सर्व पदार्थांना दूषक असा परिणाम होतो म्हणून आमरसाला ' आम ' म्हणून संबोधून त्याचें महत्व सांगणें याहून पाचक पित्ताच्या-जठराग्नी-च्या-मांड्यानें अपाचित अन्नाला आम हे नांव वां न द्यावें ? आम अन्नापासून अन्नरस आम व त्यामुळें सर्व धातु आम होणार हेंहि तितकेंच संभाव्य आहे. आमसंयुक्त रोगांना साम असें विशेषण आहे. (सामा इयुपदिश्यंते ये च रोगारतदुद्भवाः ।) रोग आमसंभव असावयाचे व त्यांची सामावरथा आणि निरामावरथा चिकित्सेला विचारणीय म्हणजे प्रत्येक रोगामध्ये आम असावयास पाहिजे. व धात्वाश्रयी विकारांत रसार्जीर्ण-आम-असणें निश्चित नाही असें असतां आमाची वरील व्याख्या निदानशास्त्राचे दृष्टीनें तरी अपुरी होईल. रोगाच्या नांवांमध्ये आमय हें एक आहे आणि प्रत्येक रोगाला आम अवश्य आहे असें या नांवावरून सुचविलें आहे. त्याचप्रमाणें—

“ आमंविदह्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक् ।

जानीयात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः । ”

जो, आम पच्यमान आणि पक्व चांगल्या प्रकारें जाणतो त्यालाच वैद्य म्हणावें. इतर सर्व तस्कर समजावे. अशा प्रकारें रोगाची साम अवस्था व तिचें ज्ञान अवश्य सांगितलें आहे. दोषांचे साम अवस्थेमध्ये शोधनाचा निषेध सांगत असतां आमाची सर्वरोगव्याप्ति दर्शविली आहे.

सर्वदेहप्रविस्तृतांसामान् दोषान्न निर्हरेत् ।

अ. ह.

सर्व शरीरांत पसरलेल्या साम दोषांना काढू नयेत. तात्पर्य आम शब्दाने रसाची अपाचित अवस्था न मानल्यास सामरोग हे केवळ रसा-जीर्णापुरतेच मानावे लागतील आणि ज्या विकारांत रसाचे अपचन नाही त्यांमध्ये-सामता असंभवनीय असा अनवस्था प्रसंग येईल. रोगोत्पादक असे अपाचित व म्हणूनच दूषित जे द्रव्य तो आम होय. अशी आम या शब्दाची व्याख्या केल्याने रोगनिदानामध्ये रोगाची अवस्था ठरविण्याला सोंपे जाईल. रोगाची संप्राप्ति सांगत असतां, संचय, प्रकोप, प्रसर, व स्थानसंचय यांचा उल्लेख केला आहे. कोठे तरी वाढ किंवा अडथळा हे रोगाचे सामान्य कारण मानल्यावर या वाढलेल्या किंवा अटकावलेल्या पदार्थांचे पचन होत नाही हे उघडच होत आहे. रसाचे शरीरांतील विक्षेपण निरंतर चालणारे ज्या ठिकाणी स्थानी दुबळेतेमुळे पोषक रसधातु पचला जात नाही तेथे विकार होतो असे रोगोत्पत्तीचे सामान्य कारण सांगितले आहे.

क्षिप्रमाणः सवैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।

तस्मिन्विकारं कुरुते ।

फेंकला जाणारा रसधातु ज्या ठिकाणी थांबतो त्या ठिकाणी रोग उत्पन्न करतो. रसधातु थांबावयाचे कारण स्थानी वैगुण्य असते.

रसधातु सर्व शरीरभर फेंकण्यांत येतो व तो अपाचित नसतांही स्थानवैगुण्यामुळे कोणत्या तरी ठिकाणी त्याला अडथळा होतो. यावरून त्या स्थानांत रसाचा प्रवेश होत नाही. त्या स्थानांतील पाचकशक्ति त्याला आत्मसात् करू शकत नाही व अशा रीतीने विकार होतो त्यावेळीं रसधातु सर्वत्र अपाचित नसून केवळ एकाद्या स्थानापुरताच अपाचित असतो. व अपाचितरस या स्थानापुरता आमहि म्हणतां येईल. पण मग 'आमाशयांत' या विशेषणाचा विशिष्टस्थलवाचक असा मर्यादित अर्थ करून भागणार नाही रसधातूचा कोणत्याहि ठिकाणी होणाग संचय किंवा 'संग' तेथील पचनशक्तीच्या म्हणजे धात्वग्नीच्या अल्पबलत्वाने होणारा असतो. रसधातूने शरीरधातूचे पोषण व्हावयाचे म्हणजे धात्वग्नीने किंवा प्रत्येक शरीरपदार्थांतील पाचकशक्तीने त्याचे पचन व्हावे लागते. धातूतील ही पाचनशक्ति वाढली असतां धातूचा न्हास होतो. व कमी झाल्यास धातूची वाढ (अर्थात् वैषम्य) होते.

स्वस्थानस्थस्य कायाग्नेरंशा धातुषु संश्रिताः ।

तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ॥ १ ॥ (अ० ह०)

जठराग्नीचे (स्वस्थानस्थस्य कायाग्नेः ।) अंश धातूंमध्ये असून त्यांची मंशता व अति वाढ यांनी अनुक्रमे धातूंची वृद्धि आणि क्षय होतात.

यावरून सदैव सर्व शरीरांत फेंकल्या जाणाऱ्या रसधातूचे अपचन ऊष्म्याच्या हणजे स्थानी पाचक शक्तीच्या ' अल्पबलत्वाने ' झाले असता त्याला आम म्हणतां येईल व ज्या ठिकाणी असला आम दुष्ट होतो तेथे रोग होतो. आम अन्न ज्यांत असते असा आशय हणजे आमाशय (अन्नाशय) ज्यांत अन्नावर पूर्णपण पचन संस्कार झाले नसतात अशा आशयाला हणजे पच्यमानाशय किंवा लघ्वंत्र यालाहि नांव आमाशय दिले आहे.

(हीं दोन स्थाने अनुक्रमे कफ व पित्त यांची आहेत). त्यापुढे आमरसाचे स्थान म्हणून यकृतालाहि आमाशय हें नांव आहे. (आमाशयाश्रयं पित्तं रंजकं रसरंजनात्) या नांवांचा विचार करतां पुढील अवस्थेचे तूलनेने येणाऱ्या पक्वावस्थेची जां पोषक पदार्थाची पूर्वावस्थापचनसंस्काराची पूर्वावस्था तिला आम आणि त्याचे स्थानाला आमाशय अशी आम आणि आमाशय यांची व्यापक व्याख्या स्वीकारली आहे असे दिसते. मग आमाशय या शब्दाने प्रत्येक धातूचे आय स्वरूप कां घेऊं नये ? पोषक रसाचा स्वीकार करून नंतर त्याला अत्मसात् करावयाचा हा धातूचा नित्य व्यापार. त्यांत जर सात य करण्याची क्रिया मंदावली तर रोज हें सात्मीकरण ज्या धातूंकडून होतें तेहि या अर्थाने आमाशयच होत. धात्वग्नीचे वर्णनावरून धातूंच्या या क्रियासातत्याची आयुर्वेदाने योग्य कल्पना दिली आहे. त्याचप्रमाणे धातु हे नेहेमी तीन अवस्थांमध्ये असतात असे वर्णन करूनहि याच तत्वाचा खुलासा केला आहे.

‘ स्थूलसूक्ष्ममलैः सर्वे भिद्यंते धातवास्त्रिधा ।

स्वः स्थूलोऽशः परं सूक्ष्मस्तन्मलं याति तन्मलः ॥ १ ॥

(ङलुगाचार्य) .

यावरून पाहतां आम व आमाशय यांचा व्यापक अर्थ स्वीकारल्यास त्याने प्रत्येक धातूचाहि उल्लेख होऊं शकतो. व अर्थाची अशी व्याप्ति अथवा अतिव्याप्ति स्वीकारण्याचे कारण निदानशास्त्रामध्ये यथार्थ बोध व्हावा हें आहे.

रोगाः सर्वेपि मदेग्रौ । अग्निमूलं बलं पुंसां ।

इत्यादि वाक्यांत पचनाचे सांगितलेले महत्व हें केवळ जठराइतकेंच मर्यादित नाहीं. जठराग्नाचे कार्य सुरळीत चालू असतां हि रसाचे यकृतांत व रसवाहिनींत पचन नाहीं यामुळे राजयक्ष्मा होतो. रसपचन सर्व शरीरांत असतां हि सूज, ग्रंथि, अर्बुद इत्यादि स्थानी विकार होतात. यावरून अग्निमांशामुळे सर्व प्रकारचे रोग होऊं शकतात. पण या सामान्य स्वरूपाचे नियमापेक्षां कोणत्याहि भागांत रोग व्हावयाचा

म्हणजे तेथील पचनशक्ति कमी झालेली असते असा सामान्य सिद्धांतच अधिक बोधक होईल. मग हे ऊष्म्याचें ह्मणजे पचनशक्तीचें ' अल्पबलत्व ' तत्त्वतः कमी झालेलें असेल अथवा फाजील संचयाला अपुरें पडत असेल पण रोग व अपाचित रस यांचें नित्य साहचर्य किंवा व्याप्ति आहे, हाच अर्थ आमाचे व्याख्येंत अभिप्रेत असून महत्वाचा आहे. आद्य रसधातु म्हणजे पोषक असा हा रस होय. आयुर्वेदीय ग्रंथांत अशा प्रकारचा आमाशयाचा अर्थ कांहीं ठिकाणीं स्वीकारला आहे. सुश्रुतामध्ये विषमज्वराची उपपत्ती सांगतांनाः—

अहोरात्रादहोरात्रास्थानास्थानं प्रपद्यते ।

ततश्चामाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ १ ॥

सुश्रुत उ० स्था० अ० ३९.

एकेक दिवसानें एकेका स्थानांत प्रवेश करून आमाशयांत येतो व [दोष] विषमज्वर करतो.

यांत आमाशय हा शब्द अन्नाशय किंवा पच्यमानाशय या अर्थीं योजलेला नाही. कारण, विषमज्वर आणि इतर ज्वर यांतील मुख्य अंतर म्हणजे इतर ज्वर हे आमाशया (लध्वंत्रा) चे बिघाडामुळे उत्पन्न होतात तसे विषमज्वर नाहीत. विषमज्वरांत आमाशयाची विकृति नसते हें त्यांचे संप्राप्तीमध्ये स्पष्टपणें सांगितलें आहे.

दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोऽसृष्टस्य वा पुनः ।

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ १ ॥

मा० नि०

ज्वर गेल्यावर किंवा आरंभीच एकाद्या धातूमध्ये असणाऱ्या विकृतीनें विषमज्वर होतो. आणि इतर ज्वरांमध्ये—

दोषा ह्यामाशयाश्रयः ॥

आमाशयाश्रयी दोष ज्वर उत्पन्न करतात असा उल्लेख आहे. असा फरक असल्यानें व विषमज्वराचे पांच प्रकार—

संततं रसरक्तस्यः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।

मेदोगतस्तृतीयोद्वित्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥ १ ॥

कुर्याच्चतुर्थकं घोरं ।

रसाश्रयी दोषानें संतत, दोष रक्ताश्रयी असतां सतत, तो मांसधातूचे आश्रयानें असतां अन्येद्युष्क, मेदोधात्वाश्रयी दोषानें तृतीयक आणि अस्थिमज्जागत दोषानें चातुर्थिक ज्वर उत्पन्न होतो असें वर्णन आहे. यावरून या विषमज्वरांचा आमाशयाशीं संबंध असत नाही हें उघड आहे. मग हा ज्वर कसा येतो याचा खुलासा करित असतां ' आमाशयं प्राप्य ' म्हणून सांगितलेला हा आमाशय निराळ्या अर्थानें सांगि-

तला असला पाहिजे हें ओघानेंच ठरतें. व या ठिकाणीं आमाशयाचा अर्थ आम किंवा अपाचित असा अन्यतम धातु हाच अर्थ अभिप्रेत असावयास पाहिजे हें निर्विवाद सिद्ध होतें.

या सर्व खुत्राशावरून आम या शब्दानें केवळ पचनेद्रियांतील अन्न-रस येवढाच अर्थ नसून कोणत्याही शरीरपदार्थाची आमावस्था असाच अर्थ निष्पन्न होत आहे. व त्याच अर्थानें निदानशास्त्रामध्ये त्याचा योग्य व्यवहार होऊं शकतो. स्थानी पचनशक्तीला—म्हणजे पाचकपित्ताला किंवा पाचकअणुसमुदायाला ज्यावेळीं पोषकपदार्थ आत्मसात् करण्याचे कामीं अशक्ता येते त्यावेळीं त्या अपाचित पदार्थाचा फाजील संचय अभिसरणाचे व परंपरेनें शरीरधातूंचे उत्पादनक्रियेचे सततकार्यांत अंतराय उत्पन्न करून विविध रोगांचा उत्पादक होतो. यालाच आम अशी संज्ञा आहे. अशा प्रकारच्या आमाचा संचय झाल्यावर नैसर्गिक क्रमाला अनुसरून त्याचें पचन होतें व मळ किंवा टाकाऊ भाग शरीराबाहेर फेंकला जाऊन पुनश्च सर्व व्यापार सुरळीत चालू होतात. या अवस्थेला निरोगी अवस्था आली असें मानण्यांत येतें. अशा रीतीनें क्रमशः तीन अवस्था भोगणाऱ्या रोगोत्पादक दूषित द्रव्याला—किंवा आमाला—

एक दोषी विकार.

समजण्यांत येतें. पण हा क्रम सोडून ज्यावेळीं अतित्वरित सर्वच क्रियांमध्ये विघाड होतो, एकाद्या अथवा अनेक शरीरभागांत एकदम विघाड होतो त्यावेळीं असला त्वरित विघाड घडविणारें द्रव्य कोणतें व तें कसे तयार होतें? आशुकारी म्हणजे ज्याची उत्पत्ति व वाढ अति-त्वरित होते असे विकार होतात ही गोष्ट खरी. अर्थात् उत्पादक कारण तीव्र असलें पाहिजे. व आमाची म्हणजे रोगोत्पादक दूषित द्रव्याची वरील व्याख्या या विकारांचें उत्पादक कारण या दृष्टीनें अपुरीच ठरणार आणि लणूनच या आमाचे व्याख्येबरोबरच दुसरीहि व्याख्या दिली आहे ती अशीः—

अन्ये दोषेभ्य पचातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ॥

कोद्रवेभ्यो विषस्येव चक्षंत्यामस्य संभवम् ॥ १ ॥ [अ०ह०]

अत्यंत दुष्ट अशा दोषांच्या परस्परमिश्रणापासून कोद्रव नांवाच्या (हरीक) धान्यापासून विष उत्पन्न होतें त्याप्रमाणें आमाची उत्पत्ति होते. या व्याख्येमध्ये आम म्हणजे शरीरपदार्थांच्या अव्यवस्थित अनै-सर्गिक मिश्रणापासून—तयार झालेलें—विषारी द्रव्य असा आभिप्रायार्थ आहे. व्यावहारिक भाषेत या व्याख्येचा तात्पर्यार्थ,

विपारी अथवा विनाशक द्रव्य.

असा करतां येईल. हे द्रव्य शरीराचें पोषण करीत नाहीच पण ज्या ठिकाणी त्याची उत्पत्ति व वाढ झाली असेल तेथील शरीरधातु आपल्या विपारी गुणनें दूषित करते व शरीरामध्ये एक प्रकारची विनाशक किंवा विध्वंसक क्रिया सुरू होते. अशी अवस्था जेथें सुरू होते त्या जागीं या तिव्र व विपारी आमामें स्वाभाविकतयाच नित्य व्यापारांत एकदम व्यत्यय येतो, आमद्रव्याच्या विपारी तीव्रतेनें ज्या ठिकाणीं क्षोभ उत्पन्न होतो तेथें कफ पित्त आणि वायु यांच्या अनुक्रमें संयोजन, विभाजन आणि वियोजन या क्रिया घडत नाहीत व या करतांच अशा तीव्र आमजन्य.

समकालीन क्रियावैपग्याला

सन्निपात असें नांव आहे. अशा रीतीनेच त्रिदोषप्रकोप होऊं शकतो. सृष्टीतील पदार्थांमध्ये असलेल्या विचित्र गुणांमुळे दोषप्रकोपाचे अनेक प्रकार संभवतात. व अशा प्रकारचे विकृतीभेदांचें वर्गीकरण करीत असतां त्यांतील हे प्रमुख तीन प्रकार ह्यणजे, एकदोषी, द्विदोषी किंवा संसर्गजन्य आणि त्रिदोषी अथवा सांनिपातिक हे होत. या तीनही प्रकारांत स्थानभेदानुसार एक, दोन आणि तीन या क्रियांचें वैपम्य पहावयाचें असतें. एकदोषी विकृती तीन प्रकारची १ वातिक २ पैत्तिक ३ श्लैष्मिक. यांचे व्यावहारिक अर्थ ह्यणजे संयोजन क्रियेतील विकृति, पचनक्रियेतील विकृति आणि उत्सर्जन-क्रियेतील विकृति असे आहेत. आणि शास्त्रीय भाषेत या अर्थांचा निर्देश, अनुक्रमें अभिष्यंद, अभिताप आणि क्षोभ या शब्दांनीं केला जातो.

विकारांमध्ये एक वर्ग असा कां ज्यामध्ये वरील प्रकार अनुक्रमें घडवित व दुसरा असा कां ज्यामध्ये हा सामान्य नियम नाही. याचें कारण रोगोत्पादक पदार्थांचें विशिष्टगुणकारित्व असतें. (प्रभाव.) एकाद्याच्या विकारांत प्रथम अभिष्यंद (वाढलेल्या पदार्थांनें सूक्ष्म स्त्रोतसे बंद होऊन एक प्रकारचा ओलसरपणा-सुजीरपणा येणें. अनैसर्गिक-संग्रह-संयोग.) सुरू होऊन त्यानंतर अभिताप व क्षोभ होईल. तर एकाद्या विकारांत आरंभीच तीक्ष्ण, उष्ण, विदाही (दाहक) असल्या पदार्थांमुळे अभिताप (अतिरिक्त उष्णतेमुळे एखाद्या ठिकाणीं दाह-असह्य दाह-होणें) उत्पन्न होईल व त्यामुळे अपरिचित दाहानें संकुचित झालेल्या स्त्रोतसांतून योग्य उत्सर्जन झालें नाहीं ह्यणजे अर्थातच शिष्टक राहिलेल्या अनुत्सर्जित पदार्थांचा संचय व त्यामुळे अभिष्यंद. आणि कांहीं विकारांत ज्ञानतंतूचे क्षोभामुळे एखाद्या ठिकाणीं

आरंभीं क्षोभ व नंतर इतर क्रिया होतात. (असल्या शुद्ध क्षोभांत संचय व अभिताप यांचा संभव असत नाही. या अवस्थेला शुद्ध वायूचे विकार ह्मणतात. इतर वेळीं ह्मणजे अभिष्यंदांत स्रोतोनिरोधानें आणि अभितापांत स्रोतःसंकोचनामुळे उत्सर्जन क्रियेत व्यत्यय येऊन अवरुद्ध वायूचा त्या जागीं फार्जाल ताण किंवा दाब शूल वगैरे लक्षणें उत्पन्न करतो. अर्थात् हा क्षोभ खरा व विकृतीही वायूची पण केवळ वायूची नव्हे. आवृत किंवा मिश्र वायूची व अशा विकृतींत अभिष्यंदांत कफाशी व अभितापांत पित्ताशी वायूची लक्षणें संयुक्त असतात. ' योगवाहः परं वायुः ' हें वाक्य याच अवस्थेचें बोधक आहे. वायूचे वर्णनांत याचा खुलासा आहेच.) अशा रीतीनें रोगोत्पादक कारणांचे गुणविशेषानुसार होणाऱ्या विकृतींचे स्वरूपावरून त्याचें तारतम्य ठरवावयाचें. एकदोषी विकृतीमध्ये कदाचित् कांहीं कालानें आमाला तीव्र आमार्चें किंवा विषारी आमार्चें स्वरूप येणें संभवनीय असतें व तसें आल्यावर त्याच विकृतीला सांनिपातिक नांवानें ओळखून चिकित्सेचें धोरण बदलाचें लागतें. मिश्र दोषांची विकृती ह्मणजे त्यांमध्ये आरंभापासूनच दोन क्रियांची दुष्टि व सांनिपातिक ह्मणजे विनाशक आमद्रव्यानें उत्पन्न केलेले समकालीन तीन क्रियांतील वैषम्य हें यावरून ध्यानीं येईल. या सांनिपातिक विकृतीमध्येही पांटेभेद आहेतच. हे पांटेभेद ह्मणजे शारीरिक तीन क्रियांचे विकृतींतील तारतम्य दाखविणारे असतात. असे प्रकार तेरा सांगितले आहेत. ते असेः—

१ वाताधिक २ पित्ताधिक ३ कफाधिक ४ वातपित्ताधिक ५ पित्तकफाधिक ६ कफवाताधिक. या सहा प्रकारांमध्ये सांनिपातिक विकृतींतही अधिकांत अधिक एका क्रियेची विकृती व त्याचप्रमाणें दोन क्रियांची अधिक विकृती व त्या मानानें इतर कमी विकृत असें हें तारतम्य आहे. याहूनही अधिक सूक्ष्म फरक दाखविणारे आणखी सहा प्रकार असे कल्पिले आहेत कीं त्यांमध्ये एकाहून एक अधिक विकृत ह्मणजे तरतमभावदर्शक अर्थात् तीन दोष व त्यांपैकी प्रत्येक एकदां तरभावदर्शक व एकदां तमभावदर्शक अशा रीतीनें प्रत्येकीं दोन अवस्था किंवा विकृत मर्यादा दाखविणारे मिळून सहा होतात. जसें १ वायूहून पित्त व पित्ताहून कफ विकृत. २ पित्ताहून कफ व कफाहून वायु विकृत. ३ कफाहून वायु व त्याहून पित्त विकृत. ४ वायूहून कफ व त्याहून पित्त वाढलेले. ५ पित्ताहून वायु व त्याहून कफ विकृत. ६ कफाहून पित्त व त्याहून वायु विकृत. असे हे प्रकार १२ व तेरावा प्रकार ह्मणजेः—

सर्वांचा सर्वांगीण प्रकोप होय.

या तारतम्यदर्शक प्रकारांचा उपयोग चिकित्सेसाठी महत्त्वाचा आहे. त्रिदोषांची भाषा म्हणजे कांहीं तरी गूढ, अद्वितीय असे मानल्यास किंवा कांहीं तरी कल्पना म्हणून उपेक्षा केल्यास हे प्रकार म्हणजे कांहीं तरी वर्णन वाटेल आणि त्यांचा रोगाचे सूक्ष्म आणि चिकित्सोपयोगी ज्ञानाला विशेष उपयोगहि हाणार नाही. पण त्रिदोषांचे तात्विक स्वरूप ध्यानी घेतल्यास या वर्णनाचे महत्त्व ध्यानी येईल. “ अविकृतावस्थेतील उपयुक्त वायूचे कार्य उत्सर्जन, त्याचे विकृत व रोगकारी स्वरूप क्षोभ-पित्ताचे अविकृतावस्थेतील उष्णतामूलक जे पचनाचे कार्य त्याचे विकृत व रोगोत्पादक स्वरूप अग्निताप आणि संयोजन या कफाचे अविकृत कार्याचे विकृत स्वरूप अभिष्यंद ही त्रिदोषांची विकृत स्वरूपे प्रथम ध्यानी घेऊन या तीनहि विकृतींचा संभव आहे अशी संनिपातिक अवस्था एकाद्या रोगांत असता, या तिहींतून प्राबल्य कोणाचे याचा विचार अवश्य असतो. कफाधिक संनिपात म्हणजे अभिष्यंद इतगून अधिक, पित्ताधिक म्हणजे अग्निताप अधिक व इतर त्या मानाने कमी त्याच-प्रमाणे कफापित्ताधिक अभिष्यंद आणि अग्निताप अधिक असलेला संनिपात आणि यांतहि तारतम्य म्हणजे अभिष्यंद आहेच अग्निताप त्या-हून व त्याहूनहि क्षोभ अशा प्रकारची सूक्ष्म अवांस्थांतरे या प्रकारां-वरून विचारांत घ्यावयाची असतात. प्रत्येक रोगामध्ये अधिक त्रास-दायक व आद्य उत्पादक विकृतीवर प्रामुख्याने उपचार करावयाचे असतात, (यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥) अ० ह० याच विकृतिभेदाला अनुसरून रोगांत कमी अधिक लक्षणें असतात, आणि या लक्षणांवरून रोगोत्पादक विकृतीचे स्वरूप ठरवावयाचे असते. (उक्ष्यते अनेन इतिलक्षणं ज्याने रोग समजतो ते) प्रत्येक रोगामध्ये लक्षणें विविध असली तरी अभिष्यंद अग्निताप आणि क्षोभ यांपैकी—एक दोन अथवा तीनहि क्रियांचे विकृति भेदानुसार व बलाबलाला अनुसरून असतात. केवळ शास्त्रीय किंवा कल्पनीय असे भेद आणखीहि पाडता येतील. पण रोगज्ञानांत इतके सूक्ष्म ज्ञान कठीण असते यासाठी वरील तेरा प्रकार सांगितले आहेत. शेवटचा तेरावा प्रकार म्हणजे ज्यांत सर्वच क्रियावैषम्य हा प्रकार

असाध्य बोटीतला असतो.

तीन पृथक् (एकेकटे), संसर्ग नऊ आणि तेरा संनिपात एकूण दोषांचे हे पंचवीस प्रवार रोगोत्पादक विकृतीचे याप्रमाणे बोधक आहेत. याच पद्धतीने आणखी इतकेच (१५) दोषांचे प्रकार संभवतील.

कारण शरीरांतील क्रियांचें वैषम्य दोन प्रकारचें. एक क्रियांची वाढ व दुसरी क्षीणता. वर सांगितलेले प्रकार वाढीचे. अर्थात् क्षयाचेहि इतके होतील, तथापि त्यांतील त्रिदोषभेद विशेष चिंतनीय नाहींत. कारण, ज्या वेळीं एकाचा क्षय होईल त्या वेळीं अर्थातच त्याचे विरुद्ध गुणाचे दोषाची वाढ होणार व त्रासदायक जीं लक्षणे तीं क्षीणतेमुळे कां होईना पण वाढलेल्या दोषांची असणार. ज्यावेळीं तीनहि क्रियांचा न्हास असेल अशा वेळींच रोगसंभव आहे. पण या अवस्थेंत तरी रोग कसा व्हावा ? व कोठें तरी संग पाहिजे तो; झाल्याशिवाय रोग नाहीं. संग म्हणजे अडथळा झाला कीं संचय झालाच व रोग संचयामुळे अर्थात वाढीमुळे झाला. यामुळे रोगप्रकरणांत क्षीण दोषांच्या क्रिया विरुद्ध गुणाचे वाढीचें साधन किंवा क्षीण संनिपात असल्यास इंद्रियनाश करूं शकतात.

एक क्रिया क्षीण, एकाची वाढलेली व एक समप्रमाणांत असेहि आणखी त्रिदोषांचे सहा प्रकार सांगितले आहेत. हेहि प्रकार आरंभीच्या तारतम्य कल्पनेवरून ध्यानांत येण्यासारखे आहेत. असे प्रकार शिवाय एक क्षीण, दोन वृद्ध व दोन क्षीण एक वृद्ध याप्रमाणें सहा प्रकार एकूण बारा आणि पूर्ण सम स्थितींत असलेला एक याप्रमाणें.

— — —

एकंदर त्रिदोषांचे त्रैसष्ट प्रकार दिले आहेत.

सम स्थितींतील निरोगी, क्षीण स्थितींतील साम्यं, क्रियाशून्य आणि वृद्धस्थितींतील समवैषम्य—पूर्ण विकृत अशा या तीन अवस्था चिकित्सेला निरूपयोगी होत. बाकी ६० त्रिदोषभेद तारतम्यपूर्वक प्रत्येक प्रकारांतील अवस्थांतराला अनुसरून चिकित्स्य आहेत.

याप्रमाणें त्रिदोषांचीं शरीराचे निरोगी आणि रोगी अवस्थेंतील कार्ये होत असतात.

शरीराचें सूक्ष्म अवलोकन करीत असतां त्याचे अनेकविध पदार्थांमध्ये ज्या सर्वव्याप्त आणि निरंतर चालणाऱ्या महत्वाच्या क्रिया दिसून आल्या आणि ज्यांवर शरीराचें अस्तित्व अवलंबून त्या क्रिया करणारे जे शरीरांतील पदार्थ त्यांना आयुर्वेदानें मुख्य मानून अन्वर्थक नांवांनी त्यांचा उल्लेख केला तेच हे त्रिदोष होत. व त्यांची यथार्थता याप्रमाणें आहे.

— — —

त्रिदोषांचा शास्त्रीय व्यवहार.

याप्रमाणे त्रिदोषांचे तात्विक स्वरूप व त्यांचा शरीराशी असलेला नित्य संबंध निश्चित झाल्यावर आयुर्वेदाच्या सर्व वाङ्मयांत त्यांचा या नांवानीच उल्लेख करण्याचा प्रचार सुरू झाला. एकाद्या ठिकाणी अभिष्यंद होऊन विकार झाला असेल अशावेळीं रोगी भागांतील विकृतींचे बोधक पण संक्षिप्त परिभाषेत कफ चा विकार असे वर्णन होऊं लागलें. त्याचप्रमाणे या दोषांचे सादृश्यावरून शरीर पदार्थांचेहि वर्गीकरण स्थूल मानानें करण्यांत येऊन साधारणपणे रोगांचे स्थूल वर्गीकरण केले आहे. मार्गे सांगितल्याप्रमाणे शरीर पदार्थांपैकी तीन दोष सोडून दिले म्हणजे सात धातु आणि तीन मल एकूण दहा पदार्थ राहतात. ह्या दहानां दूष्य असे नांव असल्याचे मार्गे सांगितले आहेच. शरीर म्हणजे हे पदार्थ व ह्या पदार्थांमध्ये कर्तृत्वसंपन्न दोष हे त्यांचे सामर्थ्य व या दोहोंच्या संयोगापामून घडतो तो जीवन व्यापार. या नित्य व्यापारामध्ये ज्यावेळीं वैषम्य येते त्याचवेळीं रोग उत्पन्न होत असल्याने ' रोगस्तु दोषवैषम्यं ' दोषांचे वैषम्य म्हणजे रोग होय अशी रोगाची सामान्य व्याख्या ठरविण्यांत आली. ज्या शरीरभागांत रोग झालेला असतो तेथे स्पष्टपणे दृश्य अशी विकृतिधातु म्हणजे शरीराचे स्थूल पदार्थ यांत झालेली असते. रक्त दूषित होणे, मांस विघडणे, स्नायु जखडणे, मळाचा अवरोध होणे, मूज येणे, पचन न होणे, सांधे सुटणे इत्यादि रोग शरीराच्या दृश्य अशा पदार्थांत म्हणजे सामान्यतः धातु अगर मळ यांत झालेले दिसतात. असे असतांही सर्व रोगांचे कर्तृत्व दोषांकडेच दिले आहे. " दोषाएवहि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ॥ (अ०ह०) सर्व रोगांचे मुख्य कारण दोषच आहेत. " याचे कारण असे कीं, जरी दृश्य भागांत रोगट अवस्था दृग्गोचर होत असली तरी विकृति येण्याला दृश्य पदार्थांच्या सूक्ष्म आणि कार्यकारी भागांतच कांहीं तरी विघाड होणे अवश्य असते, आणि हा भाग म्हणजेच त्रिदोष समजावयाचे. कोणत्याहि प्रकारच्या अपथ्याचा परिणाम एकाद्या शरीर भागावर होतो म्हणजे त्या भागांतील शक्तिरूप भागावर होतो. जोपर्यंत ही शरीरपदार्थांची शक्ति—अर्थात् शक्तिसंपन्न पदार्थ म्हणजे दोष—संपन्न स्थितीत असतात तोपर्यंत अपथ्याचरणाचा कांहींच परिणाम होत नाही. आणि याचे उलट ही शक्ति कमी झाली असतां अल्पशा अपथ्याचाहि अनिष्ट परिणाम होतो. यावरून कोणत्याहि दृश्यविकाराचे उत्पादक कारण अंतर्गत सामर्थ्यसंपन्न असे अणु म्हणजे त्रिदोष हे उघड होत आहे. व याच हेतूने आयुर्वेदाच्या निदानशास्त्रांत त्रिदोषांचा सर्वत्र समावेश करण्यांत आला आहे. कोणत्याहि ठिकाणी विकार झालेला असो त्याचे मुळाशी विकारी स्था-

नांतील अभिष्यंद असेल किंवा या तीन विकृतींपैकीं दोन अथवा तीन विकृतींपैकींच कोणाकडे तरी उत्पादकत्व असावयास पाहिजे ही गोष्ट अगदीं उघड झाली. आणि या तीन प्रकारांपैकीं कोणता याचा बोध झाल्याशिवाय कोणत्याहि विकाराची चिकित्सा अशक्य आहे. केवळ रक्तविकार रक्त विघडलें येवढें ज्ञान होऊन भागत नाही. तर त्याचा विघाड झाला म्हणजे काय झालें हें कळावयास पाहिजे. एका रक्ताचे विघाडामुळें कित्येक विकार होतात. प्रत्येक विकाराचें उत्पादकत्व विकृतींतील भिन्न अवस्थांवर अवलंबून असतें. सूज येणें, पांडुरोग, कांवीळ, कुष्ठ, फोड, काळेपणा, कोरडेपणा, दाह, गांधी इत्यादि प्रकार एका रक्ताचे विघाडानें होतात. पण या प्रत्येक विकाराचे वेळीं रक्तदुष्टीचे प्रकार वेगळे असतात ? रक्तांत उष्णता वाढली कीं कमी झाली ? त्याची गति वाढली कीं कमी झाली, त्याचे अभिसरणांत एकादा अडथळा आला कीं काय ? त्यांतील अम्लता वाढली कीं क्षारत्व कमी झालें इत्यादि अनेक पोटभेदांचे ज्ञानाशिवाय उपचारांचें धोरण ठरत नाही. हें धोरण ठरविण्यासाठींच आयुर्वेदाचे निदानशास्त्रांत त्रिदोषांचा उपयोग केला आहे. विकृतीमध्ये अनेक पोटभेद असले तरी त्यांचा अभिष्यंद, अभिताप आणि क्षोभ यांतच अंतर्भाव होतो व हे अनुक्रमें कफ पित्त आणि वायु या नांवानीं संबोधले आहेत. यांतहि मग त्रिदोषांचे गुणभेदानें आणखी पोटभेद करून अधिकांत अधिक स्पष्ट ज्ञान करून घ्यावयाचें. जसें—सामान्यतः कफाची विकृति या उल्लेखावरून रोग अभिष्यंदमूलक आहे ही गोष्ट ठरली. पण कफाचे कोणत्या गुणामुळें हा अभिष्यंद झाला याचा खुडासा पाहिजे. आर्द्रता किंवा शीतता वाढली कीं स्निग्धता वाढली आणि तीमुळें अभिष्यंद झाला; पित्ताचा विकार आणि अभिताप या सामान्य ज्ञानानंतरहि, पित्ताची उष्णता वाढली कीं तीक्ष्णता हा विचार करावाच लागतो. क्षोभ वायुमुळें खरा, पण वायूचे क्षोभाला जो त्याचे मार्गाचा अवरोध व्हावा लागतो त्याचें स्वरूप कोणतें, रूक्षतेमुळें कीं शैत्यजन्य संकोच झाल्यामुळें कीं एकाद्या पदार्थाचे संचयामुळें या गोष्टीचा उलगडा होण्यासाठीं केवळ त्रिदोषांचें स्थूल ज्ञान पुरेसें नाही, त्यासाठीं अत्यंत सूक्ष्म ज्ञान पाहिजे; असा इषारा स्पष्टपणें आयुर्वेदानें देऊन ठेविलेला आहे. रोगविज्ञान किंवा निदानशास्त्र यामध्ये संप्राप्तीला अत्यंत महत्व आहे. संप्राप्ती हणजे विकृत दोषांचें सूक्ष्म ज्ञान होय. (अंशांशपरिकल्पना संप्राप्तिः) शरीराचे निरनिराळ्या स्थानांतील निरोगी स्थितींत घडणारे व्यापार हणजे त्रिदोषांचें नित्य व अविकृत कार्य, व हेच विकृत व्यापार हणजे दोषांचें विकृत कार्य किंवा रोगकर्तृत्व होय. हणजे अविकृत अशा शारीरक्रियांचें ज्ञान

अथवा विकृतीचे ज्ञान या दोहोनाहीं त्रिदोषविज्ञानाची आवश्यकता आहे. शरीरांत अनेक ठिकाणी अनेक प्रकारच्या क्रिया घडत असतात. व प्रत्येक क्रियेच्या निष्पत्तीला योग्य असे निरनिराळे अवयव आणि आशय शरीरांत आहेत. तथापि आशयांत कर्तृत्व नाही, या आशयांमध्ये जे विशिष्ट प्रकारचे पदार्थ सांठविले आहेत त्यांमुळे या क्रिया घडतात. अन्नाचा स्पर्श तोंडांत लाळ उत्पन्न करतो. त्याच अन्नस्पर्शाने अन्नाशयांत निराळ्या पदार्थांचा स्राव होतो. आंतड्यांत निराळा होतो. याचे कारण स्राववैशिष्ट्य. अर्थात् ज्या पदार्थांमुळे हे स्राववैशिष्ट्य उत्पन्न झाले ते पदार्थच होत. असल्या पदार्थांचे पूर्वी सांगितलेल्या वातादि दोषांशी साम्य पाहून ज्या दोषाचे जातीचे पदार्थ ज्या ज्या ठिकाणी असतील त्या स्थानाला त्या दोषांचे निवासस्थान समजणे हे शास्त्रीय व्यवहारासाठीं सोयीचे होते. वायुपित्तकफांचीं स्थाने म्हणजे त्यांचे एक अथवा त्याहून अधिक गुणांची किंवा त्यांचे मुख्य क्रियांची ठिकाणे—वायूचे स्थानांत कोठे रूक्षता तर कोठे गतिमत्ता, पित्ताचे स्थानांत कोठे उष्णता तर कोठे तीक्ष्णता कोठे अम्लता, कोठे विस्त्रता, कफाचे स्थानांत कोठे गुरुता, कोठे स्निग्धता, कोठे आर्द्रता अशा रीतीची स्थूलमानाने बोधक अशी ही स्थानव्यवस्था आहे.

दोष आणि दूष्ये.

याचप्रमाणे शरीरातील सप्तधातूंना वातादिकांचीं दूष्ये म्हणून सांगितली आहेत. दूष्य म्हणजे विघडविले जाणारे पदार्थ अगर ठिकाणे. व शरीरांतील धातु सात; पैकीं, अस्थि तेवढाच कठीण आणि रूक्ष. आणि अर्थात् काठिण्य आणि रूक्षता या गुणांच्या वायूचा परिणाम प्रथम त्यांवर होणार. रक्त हा धातु उष्ण व पचनसामर्थ्य असलेला त्यामुळे उष्णता व पचनसामर्थ्यांचे पित्त प्रथम रक्तावर परिणाम करते. राहिलेले धातूंमध्ये मेद, मज्जा, शुक्र, (स्निग्धधातु) मांस गुरु व स्थिर आणि रस धातु स्निग्ध व आर्द्र हे कफाच्या त्या त्या गुणांचे समानधर्मी यांवर कफाचे अनुक्रमे स्निग्धता, गुरुता, स्थिरता स्निग्धता, व आर्द्रता या गुणांचा परिणाम होतो यामुळे.—

वायूचा दूष्य धातु अस्थि, पित्ताचा दूष्य धातु रक्त व बाकी राहिलेले मेद, मज्जा, शुक्र, मांस, आणि रस हे पांच धातु कफाचे दूष्य अशी व्यवस्था विकृतिज्ञानाचे सोयीसाठीं करण्यांत आली आहे. धातूंप्रमाणेच मळ म्हणजे, पुरीण, सूत्र, आणि स्वेद, हेहि या दोषांचे दूष्य असल्याचे सांगितले आहेत. बाष्पावस्थेतील स्वेद हा उष्णता-

विशिष्ट म्हणून पित्ताचे दूष्य आणि पुरीष व मूत्र हे अनुक्रमेण गुरुता आणि आर्द्रता या गुणान्वये कफाचे दूष्य होत.

रसासृमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।

सप्त दूष्या मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोपि च ॥ १ ॥ अ ह.

रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा आणि शुक्र हे शरीरांतील धातु होत. व यांना दूष्य असे नांव आहे. (वातादिभिः दूष्यंत इति दूष्याः । सर्वांगसुंदरा टीका) त्याचप्रमाणे शकृत् म्हणजे घनमळ, मूत्र म्हणजे द्रव मळ आणि र्वेद म्हणजे बाष्पावस्थेतील मळ हेहि दूष्य होत. अशी दूष्ये सांगून त्यांचा व दोषांचा संबंध वरीलप्रमाणे सांगितला आहे.

तत्राऽस्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः ।

श्लेष्मा शोषेषु ॥

या धातुमलापैकीं अस्थीमध्ये वायु, रक्त व स्वेद यांमध्ये पित्त आणि इतरांत श्लेष्मा असतो (अ. ह. सू. अ० १२ वा.)

अशी व्यवस्था करण्याचा उद्देश असा कीं, वातादि दोषांच्या विशेष क्रिया व विकृतावस्थेतील त्यांचे परिणाम विशेषतः समानधर्मी अशा या पदार्थांमध्ये घडतात ही गोष्ट सहज ध्यानी यावी. व त्याबरोबरच उपचारांचे सामान्य तत्वहि लक्ष्यांत यावे हा आहे.

शरीरविज्ञानामध्ये त्रिदोष हे किती महत्वाचे आहेत ?

शरीराचे ज्ञान म्हणजे त्याचा आकार, रचना, कार्य व त्यांतील अनेक पदार्थ व या पदार्थांतील कार्यकारी पदार्थ या सर्वांचे ज्ञान होय. शरीराचे दृश्य अगर स्थूल अशा पदार्थांत, (धातूंत) विकृति झालेली दिसते. पण ही विकृति घडविणारे द्रव्य सूक्ष्म असते. यामुळे विकृतिज्ञान म्हणजे निदान व विकृतीचा परिहार म्हणजे चिकित्सा या सूक्ष्मपदार्थांचे ज्ञानाशिवाय करतां येत नाही. शरीराचे दृश्यपदार्थांतील किंवा क्रियांतील विकृति समजण्याला वैद्यशास्त्र नको असते. ते विकृतिज्ञान ज्याचे त्याला उत्तम असते. चिकित्सकाहूनहि दुखणारे पोटा रोग्यालाच चांगले समजते. जड डोक्याची कल्पना वैद्याने करावी पण अनुभव रोग्याला असतो. अर्थात् झालेली विकृति, कां झाली कोणत्या कार्यकारी पदार्थाचे वैषम्याने झाली याचे ज्ञान करून घेण्याला वैद्यशास्त्र पाहिजे. अर्थात् शरीरविज्ञानामध्ये शरीराच्या स्थूल किंवा प्रत्यक्ष परिचयाहून सूक्ष्म क्रियज्ञानाला महत्व अधिक असल्याचे उघड होते. व या दृष्टीने शरीरांतर्गत व्यापारांचा शोध करीत असतां शरीराचे निरनिराळ्या ठिकाणी घडणाऱ्या क्रिया कशामुळे घडतात याचा विचार अपरिहार्य

असतो. उदाहरणार्थः—आमाशय किंवा अन्नाशय यांचे विकारांवर चिकित्सकाला उपचार करावयाचे आहेत. अशा वेळीं आमाशयाची रचना, आकार, लांबी, रुंदी, जाडी, वजन उत्तम प्रकारें माहित असली तरी असल्या आमाशयांत अन्नपचनाचें होणारे कार्य व त्याचा क्रम यांचे ज्ञानाची आवश्यकता आहे. हें पचन कसें होतें, कशामुळे होतें व रोगीस्थितीमध्ये काय विकृति झाली याचें ज्ञान पाहिजे. निदान-चिकित्सेमध्ये शारीरविज्ञानापैकी या दुसऱ्याच प्रकाराला महत्त्व अधिक असतें. पहिल्या प्रकारचे ज्ञानाला स्थूल शारीरविज्ञान, आणि दुसऱ्या प्रकाराला सूक्ष्म शारीरविज्ञान ह्मणतां येईल. प्रचारांत या दोन प्रकारचे विज्ञानाला अनुक्रमें, शारीरशास्त्र व इंद्रियविज्ञानशास्त्र या नांवाचा उपयोग बहुधा केला जातो. आयुर्वेदामध्ये ह्यापैकी इंद्रियविज्ञानाचा स्वतंत्रपणें उल्लेख नाही. आणि याचें कारण असें आहे कीं, आयुर्वेदामध्ये क्रियाकारी पदार्थ वातादि दोष मानण्यांत आले आहेत. व त्यांची यथार्थता उघड आहे. व हे वातादि क्रियाकारी मानल्यावर इंद्रियांच्या क्रिया वेगळ्या राहत नाहींत शिवाय, चिकित्साशास्त्रामध्ये एक महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे कीं, इंद्रियांवर चिकित्सा करतां येत नाहीं. प्रथमतः हें विधान विचित्र वाटेल परंतु थोडा सूक्ष्मरीत्या विचार केल्यास त्याची सत्यता ध्यानीं येईल. ज्याप्रमाणें शरीराच्या स्थूल अशा भागावर उपचार यशस्वी होत नसून तदंतर्गत सूक्ष्म पदार्थांवर उपचारांचा परिणाम होऊन त्यांचे द्वाग दृश्य पदार्थांतील विकृति नाश पावते. त्याचप्रमाणें कोणत्याही इंद्रियाची शक्ति किंवा कार्य तत्त्वतः नाश पावले अथवा कमी झालें तर त्यावर उपाय—उच्चापार—नाहींत. इंद्रियाचे व्यापारांत—क्रियेंत—येणारा जो अडथळा त्यावर उपाय असतात. कोणत्याही इंद्रियाचे नित्यव्यापारांत येणारा अडथळा दूर करून त्या इंद्रियाची क्रिया पुनः सुरळीत चालू करणें व अशा रीतीनें दृश्य पदार्थांत ह्मणजे एखाद्या धातूंत, आशयांत किंवा अवयवांत अथवा त्यांचे स्थूल क्रियेंत आलेली विकृति नाहीशी करणें यालाच चिकित्सा असें नांव आहे.

चतुर्णां भिन्नादीनां शस्तानां धातुवैकृते ॥

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ १ ॥ चरक.

ह्मणजे उपचार हे शरीराच्या नाशवंत स्थूल घटकांवर नाहींत आणि मर्यादित अशा इंद्रियसामर्थ्यांवरही नाहींत. तर ते या दोहोंचे मध्यवर्ती असणारे असे साधक क्रियाकारी व सामर्थ्यसंपन्न जे पदार्थ हाणजे त्रिदोष त्यांवर करावयाचे असतात. एखाद्याला एखाद्या विकारांत स्पर्श-ज्ञान कमी झालें अशा वेळीं स्पर्शनेंद्रिय जी त्वचा तीवर अथवा इंद्रिय-सामर्थ्यावर उपचारांचा उपयोग नसून बाह्य स्पर्श आणि त्याचें

ज्ञान ज्यांना होतें अशा ज्ञानवाहकांमध्ये ज्या कोणत्या एकाद्या द्रव्याने, (दूषित, रस, रक्त,) अडथळा येऊन स्पर्शज्ञान कमी होतें, तो अडथळा दूर करणें अशी उपचारांची पद्धत असते. शेकणें अथवा स्वेदन औषधें अशा प्रकारचेंच कार्य करीत असतात. ज्या कोणत्याही भागामध्ये अशा प्रकारें अडथळा उत्पन्न होतो तेथें त्या भागाची विशिष्ट प्रकारची हालचाल म्हणजे गति आणि अभिसरण यांमध्येच तत्त्वतः अडथळा येतो. व ही गति आणि अभिसरण सुरळीत चालू करणें हेंच उपचारांचें धोरण असतें. एकाद्या घनद्रव पदार्थाचे अधिक संचयामुळे हा अडथळा उत्पन्न झाला, वाढलेल्या कोरडेपणामुळे होणाऱ्या स्रोतःसंकोचामुळे हा व्यत्यय आला कीं, वाढलेल्या उष्णतेच्या दाहक स्पर्शानें संकुचित झालेल्या स्रोतसांत अभिसरणकार्य नीट घडत नाही या प्रकारचा खुलासा झाल्याविना, पहिल्या प्रकारांतल अतिरिक्त संचयाला स्रावक किंवा शोधन असं तीक्ष्ण असे उपचार, दुसऱ्या प्रकारांत, विकासी किंवा उत्तेजक आणि त्याबरोबरच वाढलेली रूक्षता कमी होण्यासाठीं उष्ण आणि रिग्ध असल्या प्रकारचे उपचार आणि वाढलेली उष्णता व दाह कमी होण्यासाठीं शामक—शीत उपचार अशा प्रकारचें चिकित्सेचें स्वरूप ठरविण्याला रोग व ते होण्याचे कारणांभूत विकृतांतील फरक कळावा लागतो. या प्रकारांनाच, अनुक्रमें श्लैष्मिक, वातिक आणि पौक्तिक या नांवांनीं संबोधण्यांत येतें. आणि यासाठींच आयुर्वेदामध्ये त्रिदोषविज्ञान हें शारीरविज्ञानांत महत्वाचें मानलें आहे. त्याचे अभावीं चिकित्सा करतां येणार नाही. मात्र त्रिदोषांचा शास्त्रकारांना अभिप्रेत असा व्यापक व बोधक अर्थ घ्यानीं घ्यावयास पाहिजे. अवयवांचें ज्ञान व इंद्रियांचें ज्ञान झाल्यावर देखील जर त्यांतील क्रियावैषम्यामध्ये उत्सर्जक शक्ति विकृत झाली, (वायु) संग्राहक शक्ति विकृत झाली (कफ) कीं पाचकशक्ति विकृत झाली, (पित्त) याविषयीं खुलासा न होईल तर विकृतिज्ञान होणें अशक्य व उपायहि व्यर्थ होतील. आयुर्वेदाचे त्रिदोषपद्धतीनें या सूक्ष्म भेदांचें ज्ञान होत असल्यानें हें ज्ञान महत्वाचें ठरतें. शारीरव्यापारांतील प्रत्येकाचें संग्राहक, पाचक, व उत्सर्जक किंवा संयोजक, विभाजक, आणि त्रियोजक अशा स्वरूपाचें ज्ञान झाल्याशिवाय शारीरविज्ञान अपुरेंच राहणार. भाषाभेदामुळे या ज्ञानाचे वाचक शब्द निरनिराळे असले तरी या दृष्टीनें विसंगतपणा राहतच नाही.

चिकित्सेमध्ये त्रिदोषविज्ञान किती महत्वाचें आहे ?

त्रिदोषांचा विचार करीत असतां असा प्रश्न उपस्थित होणें संभवनीय आहे कीं, प्रत्येक रोगामध्ये रोगी भागांतील उत्पादक विकृतीचें सूक्ष्म आणि तात्विक ज्ञान होण्याला त्रिदोषांचे ज्ञानाचा उपयोग होतो त्याप्रमाणें चिकित्सेमध्ये होतो काय ? कोणत्याहि रोगावर चिकित्सा करावयाची ह्मणजे ज्या ठिकाणी रोग झाला त्यावर प्रामुख्याने कार्य करील अशी चिकित्सा पाहिजे. मग एकाद्या दोषाचे अनुरोधानें ती कशी करतां यावी, दोष सर्वव्यापी व त्यांचे विकार सर्व शरीरभर कोठेहि होणार ! अशा स्थितीत या दोषांवर उपचार केल्यास त्यांचा विशिष्ट रोगावर किंवा रोगस्थानावर परिणाम कसा व्हावा? आपाततः ही शंका बरोबर वाऱ्ते; परंतु निरानाप्रमाणें यांतहि अधिक तात्विक दृष्टीचाच विचार पाहिजे, चिकित्सेतील त्रिदोषांचा उपयोग ह्मणजे ज्याप्रमाणें अवयव आणि इंद्रियविकृति यांचे ज्ञानानंतर्हि या विकृतीचे पोटभेद समजण्यासाठीं त्याप्रमाणें चिकित्सेमध्येहि स्थानी उपचारांनाच महत्त्व आहे. ज्याप्रमाणें शारीरविकृतीचा विशिष्टस्थानाश्रय रोगांत प्रमुख त्याप्रमाणें विशिष्ट स्थानावर व त्यांतील रोगावर काम करणारे उपचार हेच श्रेष्ठ असून आयुर्वेदानें याच तत्वांना महत्त्व दिलें आहे कफानें श्वास होतो, खोकला येतो, राजयक्ष्मा होतो, वांति होते, सुप्ति येते, यांवर एकच कफनाशक उपाय न सांगतां श्वासनाशक, कासनाशक, क्षयनाशक इत्यादि रोगविनाशक औषधांच्या नांवांनीच उपयोग केला आहे. पित्तानें घांति, अतिसार, अंतर्दाह, बहिर्दाह, रक्तपित्त, ज्वर इत्यादि विकार होतात त्यांवर आयुर्वेदांत केवळ पित्तशामक उपचार सांगण्याचा अप्रयोजकपणा कोठेंच नमून त्या त्या रोगाचे नाशक असेच उपाय सांगितले आहेत व.यूने अनेक विकार होतात. पक्षघात, सर्वांगघात, आक्षेपक, अर्दित इत्यादि वातजन्य विकारांत उपचार एकच नाही. रोगस्थानाला अनुलक्षूनच त्यांवर निरनिराळे उपचार सांगितले आहेत. असे असतांहि या अनेकविध विकारांमध्ये ज्याप्रमाणें उत्पादक कारणाचें एकादें विशिष्ट साम्य असतें त्याप्रमाणें चिकित्सेचें धोरणहि सामान्य राखावयास येतें. विकार कोणत्याहि शरीरभागावर झाला असला आणि स्थानभेदानुसार जरी त्यामध्ये विकृतीचा फरक असला तरी मुख्यत्वे ज्याप्रमाणें शारीरिक तीन क्रियांपैकी एक, दोन अथवा तीन क्रियांची विकृति असावयाची त्याचप्रमाणें विशिष्ट स्थानावर कार्य करणाऱ्या उपचारांमध्ये विकृत क्रियांवर म्हणजे दोषांवर कार्य करणाऱ्यांचे धोरणहि त्या उपचारांत पाहिजे. आणि यासाठींच चिकित्सेमध्ये त्रिदोषांचा उपयोग केला जातो. आयुर्वेदानें.—

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणं ।

(अष्टांगहृदय सू० अ० १२).

दोष हेच सर्व रोगांचे मुख्य कारण आहे. असा सिद्धांत सांगितला असतांही ज्याप्रमाणे प्रतिरोगांत वेगळीं रोगोत्पादक कारणें व रोगाची वेगळी संप्राप्ति देऊन स्थानसंश्रयाला निदानांत महत्त्व दिलें आहे त्याचप्रमाणे चिकित्साशास्त्रांतही चिकित्सोपयोगी पदार्थांचे प्रभावाला महत्त्व दिलें आहे. व यावरून केवळ दोषांवर ' वस्तिर्विरेको-वमनं, तथा तैलं धृतं मधु । वस्ति विरेचन, वमन, तेल, तूप, व मध, येवढेच उपचार सांगितले नाहीत. निरनिराळ्या रोगांवर अनेक प्रकारचे उपचार सांगण्याचे कारण हेंच होय. रोगांचे प्रकार ठरवितांनांही त्यांमध्ये इतके प्रकार संभवू शकतात कीं, अखेर रोगी स्थानांतील क्रिया-वैषम्यावरच निदानाचे तत्व प्रस्थापित करावें लागतें. आणि शरीरांतील अनेकविध विकार या मुख्य तीन क्रियांचे अनेक प्रकार असल्याकारणाने मुख्यत्वे या तीन क्रियांची विकृतीच रोगज्ञानाचें मुख्य साधन ठरतें व मग अर्थातच या विकृतीवरील उपचार हें चिकित्सेचें धोरण निश्चित झाल्यानं निदानाप्रमाणें चिकित्सेमध्येहि त्रिदोषांनाच सहजीं प्राधान्य प्राप्त होतें. उदरांतील एकादा रोग असून त्याचें कारण मलोत्सर्जनाची न्यूनता किंवा अभाव असें निदर्शनास आलें व त्याला अनुसरून विरेचन हा स्थानानुकूल उपचारहि उघड ठरला. परंतु विरेचन औषधे अनेक प्रकारचीं. मृदु, तीक्ष्ण, रूक्ष, स्निग्ध इत्यादि गुणांचीं. त्यांतून कोणत्या औषधाचा उपयोग करावयाचा हा प्रश्न शिळक राहतोच. आणि त्याशिवाय औषधाचा उपयोग केल्यास अपाय होणें संभाव्य असतें म्हणून मलावरोध कळल्यावरहि तो कां झाला ? उत्सर्जनक्रियेच्या मांड्यामुळें, अपचनामुळें कीं आणखी एकाद्या क्षोभक कारणानें याचा विचार वरून संचित मळाचे उत्सर्जनासाठीं, तीव्र, मंद, वगैरे विरेचनाचा उपयोग करावयास पाहिजे. ह्यासाठीं चिकित्साप्रसंगीं त्रिदोषांना महत्त्व आहे. आयुर्वेदानें विरेचक पदार्थांची दोषभेदानें केल्ली योजना हें स्पष्ट करते.

कपायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ॥

स्निग्धोष्णलवणैर्वायौ ॥ (अ ह. सू. अ. १७)

तुरट व मधुर पदार्थांनीं (आंबळकाठी, त्रिफळा वगैरे) पित्तावर, तिखट पदार्थांनीं (रेवाचिनी, कापिला, स्वर्णक्षीरी इ०) कफावर आणि स्निग्ध, उष्ण व खारट पदार्थांनीं वायूवर (एरंडेल, द्राक्षे इ०) विरेचन द्यावें. याप्रमाणें सर्वत्र उपचारांचें धोरण ठरविण्याचें मुख्य साधन आयुर्वेदांत त्रिदोष हें आहे. त्याकडे दुर्लक्ष्य केल्यास चिकित्सा यशस्वी होणें

अशक्य होईल. अनेक विकारांत ज्याप्रमाणें संयोजन, विभाजन आणि वियोजन यांचें म्हणजे त्रिदोषांचें विकृतिविज्ञान हें सूक्ष्मज्ञानकारक असतें, त्याचप्रमाणें या विकृतींना शामक म्हणजे कुपित दोषांचें शामक असे उपचार ठरविण्याला जें ज्ञान त्याचा आयुर्वेदाचे परिभाषेला अनुसरून त्रिदोषांत अंतर्भाव करणें स्वाभाविक आहे. रोगाविरुद्ध उपचार हेंच तंत्र आयुर्वेदालाहि मान्य आहे व्याधिप्रत्यनीक चिकित्सा हें आयुर्वेदाय चिकित्सेचें मुख्य अंग असल्याचें चिकित्साप्रकरणां पहावयास मिळेल. त्याचप्रमाणें रोग व रोगी यांच्या अनेक अवस्थांना अनुसरून प्रतिबंधक, (हेतुप्रत्यनीक) विनाशक (व्याधिप्रत्यनीक) मिश्र (उभयप्रत्यनीक) उपद्रवशामक, वेदनाशामक इत्यादि जरी अनेक प्रकार असले तरी या सर्व प्रकारांमध्ये एक अशा प्रकारचें धोरण स्वीकारणें अवश्य आहे कीं ज्यामुळें कोणत्याहि प्रकारची चिकित्सा रोगस्थानीय नैसर्गिक क्रियेची विकृती दूर करणारी असावयास पाहिजे हें धोरण सांभाळणें हेंच त्रिदोषांचें चिकित्सेतील महत्त्व होय आयुर्वेदानें केवळ दोषांचेवर स्थूलमानानें चिकित्सेची उभारणी केली अशी समजूत अज्ञानमूलक किंवा दुर्गममूलक आहे. आयुर्वेदाचें चिकित्साविषयक वाङ्मय पाहतां ही गोष्ट उघड प्रत्ययास येणारी आहे

येथपर्यंत आयुर्वेदातील त्रिदोषांची मूळ कल्पना व तिचें यथार्थत्व, सर्व शरीरांतील त्यांची व्याप्ति, महत्त्व, कार्यकरिता, समविषमावस्थेतील क्रिया, प्रकार, विकार, अवस्था, निदानचिकित्सेतील महत्त्व यांचें दिग्दर्शन केलें आहे. व त्यावरून शारीरविज्ञानामध्ये त्रिदोषांची कल्पना ही उपपत्तिपूर्ण, अबाधित व निदानचिकित्सेच्या सोयीची असल्याचें ध्यानीं येईल आयुर्वेदाच्या सर्व वाङ्मयांत त्यांचा उपयोग केला असून तात्विकदृष्ट्या त्यांचा उपयोग होत आहे. अशा या त्रिदोषांचें नित्योपयोगी स्वरूप ध्यानीं येण्यासाठी किंवा राहण्यासाठी खालील कोष्टक दिलें आहे.

१ दोष-म्हणजे शरीरघटकांतील स्थिर क्रियाकारी सामर्थ्यसंपन्न व आयुष्याचे मर्यादेपर्यंत टिकाऊ असा सूक्ष्म अंश. अणुभाग.

२ याचेच तीन पोटभाग म्हणजे तीन दोष. एक संयोजक, संग्राहक किंवा संघटनात्मक कार्य करणारा. दुसरा विभाजक किंवा पचन व पृथक्करण हीं कार्ये करणारा आणि तिसरा वियोजक किंवा गतिमान अथवा उत्सर्जनात्मक कार्य करणारा.

३ यांना अनुक्रमे श्लेष्मा, पित्त व वायु हीं नांवें आहेत

४ अनुक्रमे, ' श्लिप् ' ' तप् ' व ' वा ' या संग्रह, पचन, व गति अशा अर्थाच्या धातूंपासून तयार झालेलीं हीं नांवें अन्वर्थक आहेत.

५ हे दोष सर्व शरीरभर आहेत तथापि त्यांचें अधिक प्रमाणांत

वास्तव्य, वायूचें पक्काशयांत, पित्ताचें पच्यमानाशयांत आणि कफाचें आमाशयांत याप्रमाणें असतें.

६ या दोषांचा बोध त्यांचे क्रियांना अवश्य जे गुण त्यांवरून होतो. असे दोषांचे गुण—

वायूचे—१ रूक्षता, २ लावव, ३ शीतता, ४ खरखरीतपणा, ५ सूक्ष्मता, व ६ चलता.

पित्ताचे—१ किंचित् स्निग्धता, २ तीक्ष्णता, ३ उष्णता, ४ लघुता, ५ आंबुसपणा, ६ सारकपणा, व ७ द्रवता.

कफाचे—१ स्निग्धता, २ शीतता, ३ गुरुता, ४ मंदता, ५ गुळगुळीतपणा, चकाकी-चिकटपणा ७ स्थिरता. (एकूण. ६+७+७=२०).

७ या त्रिदोषांचें शरीराचे धातूंमध्ये अधिकप्रमाण, वायु अस्थीमध्ये, पित्त रक्तांत आणि कफ इतर पांच धातूंत य.प्रमाणें असतें

८ त्रिदोषांचीं मुख्य सांगितल्या स्थानांशिवाय आणखी स्थानें वायूचीं—पक्काशय, श्रोणिमंडल, सक्थि, (तंगडया व हात) श्रवणेंद्रिय, स्पर्शनेंद्रिय.

पित्ताचीं—नाभि, (ग्रहणी) आमाशय, (आंतडीं) स्वेद, लस, रक्त, रसधातु, त्वचा व स्पर्शनेंद्रिय.

कफाचीं—ऊर, कंठ, मस्तक, क्लोम, सांधे, आमाशय, (अन्नाशय.) रसधातु, भेदोधातु, घ्राणेंद्रिय रसनेंद्रिय. याप्रमाणें आहेत.

९ त्रिदोषांचे क्रियाकारी प्रकार व स्थाने.—वायु० प्रकार पांच-नांवे—१ प्राण, २ उदान, ३ व्यान, ४ समान, ५ अपान.

पित्त प्रकार पांच-नांवे—१ पाचक २ रंजक ३ साधक, ४ आलोचक ५ भ्राजक.

कफ प्रकार पांच-नांवे—१ अवलंबक, २ क्लेदक ३ बोधक, ४ तर्पक ५ श्लेषक.

प्राणवायूचें स्थान मस्तक त्याचा संचार ऊर व कंठ यांमध्ये असतो.

उदानवायूचें स्थान ऊर. संचार वर नाक व खालीं नाभिपर्यंत असतो.

व्यान वायूचें स्थान हृदय—संचार सर्व शरीरभर असतो.

समानवायूचें स्थान—ग्रहणीसमीप व संचार सर्व आंतड्यांत असतो.

अपानवायूचें स्थान, अपानद्वार व संचार अधोभागांतील उत्सर्जनमार्ग व श्रोणिमंडल यांमध्ये असतो.

पाचकपित्ताचें स्थान ग्रहणी. रंजकपित्ताचें स्थान यकृत, साधकपित्ताचें स्थान हृदय, अलोचक पित्ताचें स्थान नेत्र व भ्राजकपित्ताचें स्थान त्वचा.

अवलंबक कफाचें स्थान ऊर, क्लेदक कफाचें स्थान आमाशय, बोधक कफाचें स्थान रसनैद्रिय, तर्पक कफाचें स्थान मरतक व श्लेशक कफाचें स्थान संधि; याप्रमाणें स्थाने आहेत.

१० निरनिराळ्या स्थानांतील दोषांच्या नैसर्गिक क्रिया.

प्राणवायूच्या क्रिया म्हणजे बौद्धिक व्यापारांची प्रवृत्ति करणें आणि श्वासमार्ग-कंठ-यांवर अवलंबून असलेल्या थुंकाणें, गिळणें, श्वासोच्छ्वास, खोकणें इत्यादि क्रिया होत. या भागांतील वायूमुळें हीं नित्य कार्ये घडतात.

उदानवायूचें शरीरांतील नित्य कार्ये म्हणजे, वोलणें, प्रयत्न, उत्साह, वर्णाच्चारण स्मरण वगैरे.

व्यानवायूच्या नित्यक्रिया म्हणजे सर्व शरीराच्या लहानमोठ्या एकूण एक हालचाली.

समानवायु अन्नपचनाचें आणि त्याज्यांश व ग्राह्यांश यांचे पृथक्करणें कार्ये करतो.

अपानवायु, मूत्र, मूत्र, शुक्रार्तव, गर्भ यांचें उत्सर्जन करतो.

पाचकपित्त अन्नपचनाचें कार्ये प्रामुख्याने करणारें आणि शरीरांतील सर्व भागांत पाचक तत्वाचा (अन्नरसद्वारा) पुरवठा करणारें. रंजकपित्त अन्नरसाला ल.ल. आणणारें.

साधकपित्त स्मरण, धारणाशक्ति, बुद्धि इत्यादिकांनीं इष्टार्थ साधन करतें.

आलोचक पाहण्याचें काम करतें.

भ्राजक त्वचेवर तेजस्विता ठेवण्याचें काम करणारें.

अवलंबक नांवाचा कफ सर्व कफस्थानें, त्रिकसंधि, (माकडहाड) हृदय ह्यांतील कफाच्या क्रिया या कफावर अवलंबून असतात.

क्लेदक कफ आमाशयांतील अन्नांत पातळपणा उत्पन्न करतो.

बोधक कफ जिभेला रसाचा बोध करतो.

तर्पक कफ इंद्रियांची तृप्ति (समाधान) राखतो.

श्लेषक कफ, संधि चिकटवून ठेवण्याचें कार्ये करतो.

वातादींचे पोटेभेदांचीं हीं नांवे घडणाऱ्या क्रियांवरून दिलेलीं सार्थ आहेत.

११ दोषांच्या विकृतीचीं सर्वसामान्य कारणें.

वायु तुरट, तिखट, कडु, रूक्ष असल्या परार्थानीं, कमी खाण्याचे संवयानें, वगांचा अवरोध किंवा जुलमी प्रवृत्ति, जागरण, फार मोठ्याने

बोलणें, अतिश्रम, व्यायामातिरेक. वमनविरेचनादि शोधनांचा अत्युप-
योग. चिंता, अतिव्यवाय, विषमाचार इत्यादि कारणांनी वाढतो-
विकृत होतो.

पित्त तिखट अम्बु, खारट असले त्याचप्रमाणें विदाहि म्हणजे जळ-
जळ करणारे पदार्थ, ज्ञोध, ऊन्ह वगैरेनीं कुपित होतें.

कफ गोंड, आंबट, खारट पदार्थ, रनिग्ध, जड, शीत, अभिष्यंदि
असले पदार्थ, श्रमांचा अभाव, दिवसा श्लोष, अर्जाण इत्यादि त्याचप्रमाणें
वमन वगैरे शोधनांच्या हीन योगानें दूषित होतो.

(१२) वातादींचे वाढ, प्रकोप आणि प्रशम यांचे स्वाभाविक काळ.

वायु ग्रीष्मऋतूंत वाढतो, वर्षाऋतूंत कुपित होतो. (विकार करतो.)
शरदृतूंत त्याचा स्वाभाविक शम होतो.

पित्त--वर्षा ऋतूंत वाढतें. शरद् ऋतूंत कुपित होतें आणि हेमंत
ऋतूंत शम पावतें.

कफ--शिशिर ऋतूंत वाढतो, वसंत ऋतूंत कुपित होतो व ग्रीष्म
ऋतूंत शम पावतो.

(१३) दोषांच्या दैनिक वाढीच्या वेळा.

दिवसाचा व रात्रीचा उत्तर भाग आणि आहाराची पक्तावस्था या
वेळीं वायूची वाढ होते.

पित्ताची वाढ, दिवस रात्रांचा मध्यभाग आणि आहाराचे पच्यमान
अवस्थेत होते.

कफाची दिवस आणि रात्रि यांचा पूर्वभाग व आहाराची प्रथमची
आमावस्था यांत वाढ होते.

(इतर वेळीं समप्रमाणांत व वाढलेल्यांच्या अपेक्षेनें इतर कमी
प्रमाणांत असतात.)

(१४) दोषांचे वर्धक व शामक रस.

रस - मधुर - अम्ल - लवण - कडु - तिखट - तुरट.
व यु) कमी क. = कमी क. = कमी क. = वाढवितो = वाढवितो = वाढवितो
पित्त { कमी क. = वाढवितो = वाढवितो = कमी क. = वाढवितो = कमी क.
कफ { वाढवितो = वाढवितो = वाढवितो = कमी क. = कमी क. = कमी क.

(१५) कोणते पदार्थगुण चयप्रकोपप्रशम करतात.

वायु = पित्त = कफ.
 संचयकारक गुण } उष्णयुक्त रूक्षादि=शी.युक्त तीक्ष्णादि=शी युक्त स्निग्धा.
 प्रकोपकारक गुण } शीत = उष्ण = उष्ण.
 प्रशमकारक गुण } उष्णयुक्त स्निग्धादि=शीतयुक्त मंदादि = उ. रूक्षादि.

(१६) वातादींची वाढीची लक्षणे.

वायु वाढला असतां, कृशता, काळेपणा, उष्ण पदार्थांची इच्छा, कंप, पोटात फुगणे, मलावरोध, बलाचा न्हास, निद्रानाश, इंद्रियांमध्ये अशक्तपणा, बडबड, भ्रम आणि विकलता उत्पन्न करतो.

पित्त वाढलें असतां, त्वचा, नेत्र, नखें, मलमूत्र यांवर पिवळेपणा, क्षुधा, तृषा अधिक, दाह, श्लेष्म कमी हीं लक्षणे उत्पन्न होतात.

कफ वाढला असतां अग्निमांस, तोंडाला पाणी सुटणे, आळस, जाडय, अंगाचा गारपणा, फिकटपणा, गळल्यासारखें वाटणे, दमा, खोकला, श्लेष्म फार हीं लक्षणे उत्पन्न करतो.

(१७) दोषांच्या क्षीणतेची लक्षणे.

वायु क्षीण झाला असतां अंगाला सुंदपणा, बोलणे व शरीर व्यापारांत कमीपणा हीं लक्षणे होतात.

पित्त क्षीण असतां पचनशक्ति कमी होते, शैत्य वाढलें आणि कांति कमी होते.

कफ क्षीण झाला असतां, भ्रम, कफस्थानांत स्तब्धता, हृदय आणि संधि यांमध्ये शिथिलता वाटणे हीं लक्षणे होतात.

(१८) कुपितावस्थेतील विकार.

वायूची कुपितावस्थेतील लक्षणे—अवयव स्थानभ्रष्ट होणे, आंचके येणे, टोंचह्यासारखें दुखणे, सुप्तता, इंद्रियांमध्ये सुंदपणा, शूल, चुरचुरणे, रोमांच, फोडल्याप्रमाणे वेदना (हाडे) तहान, कंप, कठीणपणा येणे, रूक्षता येणे, पोकळी येणे, स्फुग्ण, वांकडेपणा येणे, गुंडाळल्यासारखें, (मांसपेशी) वाटणे, ताटणे, तोंडाला तुरटपणा येणे, वर्ण काळसर किंवा तांबूस हीं कुपित वायूची लक्षणे होत.

पित्त कुपित झाले असतां, दाह, लाली, उष्णता वाढणे, पिकणे, घाम येणे, पाणी सुटणे, स्त्राव होणे, कुजणे, शरीर म्ळान होणे, मूर्च्छा, उन्मत्तपणा, आंबटपणा, व तोंडाला तिखटपणा अथवा कडुपणा येणे आणि श्वेत व तांबूस यांशिवाय रंग हीं लक्षणे उत्पन्न करतें.

कफ प्रकुपित झाला असतां स्निग्धता, कठीणता, कंडू, शैत्य, जडता, बंध, लेप, सुंदपणा, सूत्र, अपचन, अतिस्निद्रा, वर्ग श्वेत, तोंडाच्या स्निग्ध गुळचट आणि खारट हीं लक्षणें होतात.

(हीं लक्षणें सर्वसामान्य आहेत. विकार ज्या शरीरभागांत झाला असेल त्या स्थानाला अनुसरून यांतील लक्षणें असतात. हीं लक्षणें साधारणतः सर्वसामान्यरीत्या नेहमीं होणारीं प्रमुख अशीं दिलीं आहेत. यांसारखी व यांवरून कल्पना करतां येण्यासारखीं आणखींहि नाहींत असें नाहीं. ही सामान्यतः लक्षणांची दिशा आहे.)

(१९) वातार्तावरील शामक उपाय ?

वायूवर स्नेहन, स्वेदन, मृदु, सौम्य, शोधन; मधुर, अम्ल, खारट, व अल्प असा आहार; अभ्यंग, मर्दन (दावणें) बांधणें, त्रासविणें, सेक (धार ओतणें) पिटाची व गुळाची दारू, स्निग्ध व उष्ण बस्ति, बस्तिविधींतील पथ्य, सुखी राहणी, दीपन पाचन पदार्थांनीं सिद्ध केलेले अनेक जातीचे स्त्रेद ह्यांचा वातविकारावर युक्तीनें उपयोग करावा. सर्व उपचारांमध्ये अनुवासन म्हणजे स्नेहबस्ति, तेज आणि पुष्टिकारक पदार्थ मांसाचारस (सुरवा) हे सर्व प्रकारचे वातविकारावर श्रेष्ठ प्रतीचे उपचार आहेत.

पितावर—घृतपान, गोड आणि शीतवीर्य औषधांनीं विरेचन, गोड, कडू आणि तुरट अशीं औषधें व आहार, चांगले सुगंधी पदार्थ, शीत स्थलीं बसणें, हार माला धारण करणें, गायन, गोष्टी इत्यादींनीं मनोरंजन वगैरे उपचार असून प्रामुख्यानें सौम्यभाव दूध, तूप, व विरेचन हे श्रेष्ठ होत.

कफावर—तीक्ष्ण असें वमन आणि विरेचन, तिखट, कडू, तुरट, रूक्ष, उष्ण असा व अल्प आहार; जुनें मद्य, मैथून, जागरण, व्यायाम, चिंता, मर्दन इत्यादि उपचार असून विशेषतः वमन, यूष (कढण, कांट) मद्य, चर्बी कमी करणारे पदार्थ, धूम्रपान, उपवास गंडूष (गुळण्या) व त्रास हे कफाचे प्रकोपावर गुणकारी होतात.

२०. वृद्धि, क्षय व साम्य यांचें सामान्य लक्षण.

वातादि दोष वाढले असतां वाढीचे योगानें त्यांचे नित्य क्रियांची वाढ होते. कमी झाले असतां नित्य व्यापारांत त्या मानानें क्षीणता येते. व सम स्थितीमध्ये नित्य व्यापार सुरळीत चालतात.

(२१) दोष व देश.

ज्या प्रांतांत पाणी, झाडे आणि पर्वत कमी तो देश जांगल या नांवानें ओळखण्यांत येतो. यामध्ये वायूचें प्राधान्य असतें.

ज्यांत पाणी, झाडे, पर्वत पुष्कळ त्याला आनूप ह्मणतात व तेथे कफाचे अधिक्य असते.

(आनूप प्रांत रोगात अधिक व जांगल त्याहून कमी, साधारण म्हणजे समशीतोष्ण प्रांत निरोगी; उत्तम.)

(२२) दोष व प्रकृति.

वातप्रकृति मनुष्य, साधारणतः कृश व उंच, शरीराचा वर्ग काळसर (भुरकट) त्वचा फुटीर, केसांना स्निग्धता नासणे (भुरे) स्वभाव चंचल, बुद्धि अस्थिर, खादाड, आवाज रूक्ष (घोगरा). डोळे धुरकट व त्यांत पाणी नसणे आणि झोपेत ते पूर्ण न मिटणे. वात-प्रकृति मनुष्यांना गोड, आंबट, खारट, ऊष्ण अशा पदार्थांची स्वाभाविक आवड असते. हे नास्तिक व विलासी असतात.

पित्ताप्रकृति मनुष्य वर्णाने गौर, हातापायांचे तळवे व तोंड लाळ वर्णाचे, केसांचा वर्ण पिंगट, केस कमी, भूक, तहान तीव्र; बांधा मध्यम हीं माणसे अभिमानी, शूर, बुद्धिमान् व दिलदार असतात, त्यांना वलीपलित लवकर येते, रागीट असता, हंकेखोर असतात. श्रमसहिष्णुता कमी असते, डोळे पिंगट असतात. ऊष्ण पदार्थ, हवा इत्यादिकांचा कंटाळा असून शीत पदार्थ, हवा त्याचप्रमाणे गोड, तुरट, कडू पदार्थांची त्यांना स्वाभाविक आवड असते.

कफाप्रकृति मनुष्यांचा बांधा मजबूत, स्थूल, सांधे मांसाच्छादित, शरीर मांसट, वर्ण स्निग्ध गौर, पुष्ट; केस काळे, स्निग्ध; एकंदरीत दर्शनीय शरीर, आवाज गंभीर, धुमणारा; स्वभाव गंभीर, शांत व नम्र, आहार कमी, झोप अधिक व या मनुष्यांच्या वागणुकींत एक प्रकारची गंभीरता आणि स्थिरता असते.

वातप्रकृतीहून, पित्तप्रकृती व तीहून कफप्रकृति अधिक चांगली परंतु सर्वांहून समदाप प्रकृति उत्तम, या प्रकृतीची कल्पना करावयाची म्हणजे सर्व शारीरिक व मानसिक बाबतींतील उत्तमता. अर्थात् दुर्मिळ.)

(२३) दोष व अग्नि किंवा पचनशक्ति.

जठराग्नि घातदूषित असतां आहागचे पचनामध्ये विषमता असते हागजे कधी नियमित वेळांत पचन नीट होतें तर कधी होत नाहीं.

जठराग्नि पित्तदूषित असतां पचन अधिक व लवकर होतें.

जठराग्नि कफदूषित असेल तर पचन कमी व उशीराने होतें.

(२४) दोष आणि कोठा.

वातानें कोठा कूर असतो, यावर विरेचनाचा उपयोग कष्टानें होतो. पित्तानें कोठा मृदु असतो यावर सौम्य विरेचन लागू पडतें.

कफानें कोठा मध्यम असतो. यावर तीव्र विरेचन योजावें लागतें. (निदानचिकित्सेमध्ये नित्य व्यवहार्य अशा या गोष्टी चिकित्सकाचे ध्यानी नेहमीं असाव्या लागणाऱ्या असल्याने त्यांचा उल्लेख केला आहे. याला आयुर्वेदीय ग्रंथाचे आधार मुळांतील खाली क्रमानें दिले आहेत.)

ग्रंथोक्त वाक्ये.

- (१) वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ॥
विकृताऽविकृता देहं धनंति ते वर्तयन्ति च ॥ १ ॥ सू. अ. १३७.
- (२) विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिला यथा ॥
- (३) धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा ॥ २ ॥ सु. सू. अ. १९
- (४) तत्र ' वा, गतिगंधनयोरिति धातुः,
' तप, संनापने, ' श्लिष् अ लिंगने,
इत्येषां व तपित्तश्लेष्मेति रूपाणि भवन्ति ॥ ३ ॥
- (५) ते व्यापिनोपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ अ. सू. अ. १
- (६) तत्र रुक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ॥ ४ ॥
पित्तं सस्नेहर्ताक्ष्णोष्णं लघुविस्त्रं सरं द्रवम् ॥
स्निग्धः शीतो मुरुर्मदः श्लक्ष्णोमृत्क्षः स्थिरः कफः ॥ १ ॥
अ. ह. सू. अ. १
- [७] तत्रास्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः ॥
श्लेष्मा शेषेषु ॥
- (८) पक्वाशयकटीसक्थि श्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियां स्थानं वातस्य ॥ १ ॥
नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं रसः ॥
ह्रस्वस्पर्शनं च पित्तस्य । (७)
उरःकंठशिरः क्लोम पर्वाण्यामाशयो रसः ॥
मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य ॥
अ. ह. सू. अ. १२ श्लोक १-३
- (९) प्राणादिभेदात् पंचात्मना वायुः प्राणोऽत्र मूर्धगः ॥
उरःकंठचरो बुद्धिहृदयोन्द्रियचित्तधृक् ॥ ११ ॥ (९)
घ्नीवनक्ष्वधूद्गारनिश्वासान्नप्रवेशकृत् ॥
उरःस्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ॥ १ ॥ (१०)
वाक्प्रवृत्तिप्रयःनोर्जाबलवर्णस्मृतिः क्रियः ॥
व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ॥ १ ॥ (११)

- गत्यपक्षेपणोत्क्षेप निमेषोन्मेषणादिकाः ॥
 प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ॥ (१२)
 समानोम्निसर्मापस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ॥
 अन्नं गृण्हाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ १ ॥ (१३)
 अपानोऽपानगः श्रोणिबस्तिमेद्वोरुगोचरः ॥
 शुक्रार्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ १ ॥ (१४)
 पित्तं पंचात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ॥
 त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशब्दितम् ॥ १ ॥ (१५)
 पचत्यन्नं विभजते सरकिट्टौ पृथक् तथा ॥
 तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ॥ १ ॥ (१६)
 करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् ॥
 आमाशयाश्रयं पित्तं रंजकं रसरंजनात् ॥ १ ॥ (१७)
 बुद्धिमेधमिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥
 साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम् ॥ १ ॥ (१८)
 हृत्स्थम लोचकं त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजन त्वचः ॥
 श्लेष्मा तु पंचधोरस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ॥ १ ॥ (१९)
 हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थेषुऽवांबुर्कर्मणा ॥ १ ॥
 कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलंबनम् ॥ १ ॥ (२०)
 अतोऽवलंबकः श्लेष्मा यत्स्वामाशयसंस्थितः
 क्लेदक सोऽन्नसंघातक्लेदन द्रसबोधनात् ॥ १ ॥ (२१)
 बोधको रसनास्थायी शिरसंस्थोऽक्षतर्पणात् ॥
 तर्पकः संधिसंश्लेषात् श्लेषकः संधिषु स्थितः ॥ १ ॥ (२२)
 (अ ह मू स्था. अ. १२ श्लोक ४-१० ॥)

- (१०) तिकोपणकपायाल्परूक्षप्रान्तिभोजनैः ॥
 धारणोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ॥ १ ॥ (२३)
 क्रियातियोगभीशोकचिंताव्यायाममैथुनैः ॥
 ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तांते प्रकुप्यति सर्मारणः ॥ १ ॥ (२४)
 पित्तं कट्वम्लतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदादिभिः ॥
 शरन्मध्यन्हराद्यर्धविदाहसमयेषु च ॥ १ ॥ (२५)
 स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वाभिष्यंदिशीतलैः ॥
 आस्यास्वप्नसुखार्जाणिदिवास्वप्नातिवृंहणैः ॥ १ ॥ (२६)
 प्रच्छेदनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसंतयोः ॥
 पूर्वाणह पूर्वरात्रे च श्लेष्मा द्वेदं तु संकरात् ॥ १ ॥ (२७)
 (११) मिश्रीभावात्स भरतानां संनिपातस्तथा पुनः ॥
 (अ. ह. नि. अ. १ श्लोक १४-१९)

ऊष्मणोऽल्पवल्त्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ॥
 दुष्टामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ १ ॥ (अ. ह.)

- (१२) चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ॥ (२८)
 वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ १ ॥
 (अ. ह. सू. अ. १२ श्लोक २४-२५)
- (१३) वयोहोरात्रिभुक्तानां तैः तमध्यादिगाः क्रुणत् ॥
 (अ. ह. सू. अ. १ श्लोक)
- (१४) रसाः स्वाद्भ्रूल्लवणतिकोपणकपायकाः ॥
 तत्राद्या मारुतं घ्नति त्रयस्तिक्तदयः कफम् ॥
 कपायतिक्तमधुरः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥ १ ॥
 (अ. ह. सू. अ. १ श्लोक)
- (१५) उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति संचयं ॥ (२१)
 शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धाद्यो गुणाः ॥
 शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वते ॥ (३२)
 उष्णेन कोपं मंदाद्याः शमं शीतोपसंहिताः ॥
 शीतेन युक्तास्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मणश्चयम् ॥
 उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् ॥ (३३)
 (अ. ह. सू. अ. १२ श्लोक)
- (१६) वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ॥
 कार्श्यकाण्यौष्णकामित्वं कपानाहशकृद्ग्रहान् ॥ (३४)
 बलनिर्द्रैर्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥
 पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक्शुतृद्दाहाल्पनिद्रताः ॥ (३५)
 पित्तं श्लेष्माग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवं ॥
 श्वैत्यशैत्यश्लथंगत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ॥ (३६)
 (अ. ह. सू. अ. ११ श्लोक ५७.)
- (१७) लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽगस्य सादोल्पं भाषितेहितं ॥
 संज्ञामोहस्तथा श्लेष्मवृद्ध्युक्तामयसंभव ॥ (३७)
 पित्ते मंदोऽनिलः शीतं प्रभाहानिः कफे भ्रमः ॥
 श्लेष्माशय नां शून्यत्वं हृद्द्रवश्लथसंधिताः ॥ (३८)
 (अ. ह. सू. अ. ११ श्लोक १५ ॥).
- (१८) संस्रव्यासव्यधस्वापसादरुक्तोदभेदनं ॥
 संगभंगसंकोचवर्तहर्षणतर्पणम् ॥ (३९)
 कपपाहंष्यसौषिर्यशोपस्पंदनवेष्टनम् ॥
 स्तंभः कपायरसता वर्णः श्यायोऽरुणोपि वा ॥ (४०)
 कर्माणि वायोः ॥
 पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ॥
 स्वेदः क्लेदः स्रातः कोपः सदनं मूर्च्छनं मदः ॥ (४१)

कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पांडुरारुणवर्जितः ॥
 श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकंडूशीतत्वगौरवम् ॥ (४२)
 बंधोपलेपस्तैमित्यशोफापक्व्यातिनिद्रताः ॥
 वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता (४३)

(अ. ह. सू. अ. १२ श्लो. ४८।२४)

- (१९) वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु ॥
 स्वाद्वम्ललवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यंगमर्दनम् ॥ (४४)
 वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौडिकम् ॥
 स्निग्धोष्णा वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता ॥ (४५)
 दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्रानेकयोनयः ॥
 विशेषः स्नेमध्यपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ (४६)
 पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनं ॥
 स्वादुतिक्तकपायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥ (४७)
 सुगंधशीतहृद्यानां गंधानामुपसेवनम् ॥
 कठे मुणानां द्वाराणां मणीनामुरसा धृतिः। (४८)
 कर्पूरचंदने शीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।
 प्रदोषश्चंद्रमाः सौध्रं हारिगीतं हिमोऽनिलः । (४९)
 अयंत्रणसुखं मित्रं पुत्रः संदिग्धमुग्धवाक् ॥
 छंदानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ (५०)
 शीतांबुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ॥
 सुतीर्थविपुलस्वच्छलिलाशयसैकते ॥ (५१)
 सांभोजजलतीरांते कायमाने द्रुमाकुल ॥
 सौम्या भावाः पयः सर्पिर्दिरकश्च विशेषतः ॥ (५२)
 श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनं ॥
 अन्नं रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकपायकं ॥ (५३)
 दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रतिप्रजागरः ॥
 अनेकरूपो व्यायामश्चिता रूक्षं विमर्दनम् ॥ (५४)
 विशेषं द्रमनं यूपः क्षौद्रं मेदोघ्नमोषधं ॥
 धूमोपवासगंडूपा निःसुखं च सुखाय च ॥ (५५)

(अ० ह० सू० १३ श्लो० १-१२)

- (२०) यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ॥
 रूपाणि जहति क्षीणाः समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ (५६)
 (अ० ह० सू० अ० ११ श्लो० ४४.)

- (२१) देशोऽल्पवारिद्रुनगो जांगलः स्वल्परोगदः
 आनूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥ (५७)
 (अ० ह० शा० अ० श्लो० ७९.)

जागलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोत्वणं ॥
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ (५८)
(अ० ह० सू० अ० १ श्लो० २३.)

- (२२) प्रायोतपव पवनाध्युषिता मनुष्याः ।
दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः ॥
शीतद्विपश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टा-
सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ (५९)
अल्पपित्तबलजीवितनिद्राः ।
सन्नसक्तचलजर्जरवाचः ॥
नास्तिका बहुभुजः सविलासा-
गीतहासमृगयाकलिलोलाः ५ (६०)
मधुराम्लपट्टणसात्म्यकांक्षाः ।
कृशदीर्घाकृतयः सशब्दयाताः ॥
न दृढा न जितेंद्रिया न चार्या ।
न च क्रांतादयिता बहुप्रजा वा ॥ (६१)
नेत्राणि चैषां खरधूसराणि ।
वृत्तान्यचारूणि मृतोपमानि ॥
उन्मीलितानीव भवंति सुप्ते ।
शैलद्रुमांस्ते गगनं च यांति ॥ (६१)
अधन्या मत्सराधमातास्तेनाः प्रोद्ब्रह्मर्षिडिकाः ॥
श्वशृगालोपृगृधाखुकाकानूकाश्च वातिकाः ॥ (६३)
पित्तवन्दिर्वन्दिजं वायदस्मात् ।
पित्तोद्विक्तस्तीक्ष्णवृष्णाबुभुक्षः ॥
गौरौष्णांगस्ताम्रहस्तांघ्रिवक्त्रः ।
शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ (६४)
दयितमाल्यविलेपनमंडनः ।
सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ॥
विभवसाहसबलान्वितो ।
भवति भीषु गतिद्विर्षितामपि ॥ (६५)
मेधावी प्राशीथिलसंधिबंधमांसो ।
नःरीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः ॥
अवासः पलिततरंगनीलिकानां ।
भुक्तेऽन्नमधुरकृष्णायतिक्रशांतं ॥ (६६)
धर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगंधिः ।
भूर्युच्चारः क्रोधपानाशनैर्ष्यः ॥

सुप्तःपश्येत्कार्णिकारान्पलाशान् ।
दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानिलांश्च ॥ (६७)

तनूनि पिंगानि चलानि चैषां ।
तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि ॥

क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा ।
रार्गं व्रजंत्याशु विलोचनानि ॥ (६८)

मध्यायुपो मध्यवलाः पंडिताः क्लेशभीरवः ॥
व्याघ्रक्षकपिमार्जारयज्ञानूकाश्च पत्तिकाः ॥ (६९)

ऋषेष्मा सोमः ऋषेमलस्तेनसौम्यो ।
गूढस्निग्धश्छिप्रसंध्यास्थिमांसः ॥

क्षुत्तृद्दुःखक्लेशधर्मरतृप्तो ॥
बुध्या युक्तः सात्विकः सत्यसंधः ॥ (७०)

प्रियंगुदूर्वाशरकाऽशस्त्र-
गोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ॥

प्रलंबवाहुः पृथुपीनवक्त्रा-
महाललटो घननीलकेशः ॥ (७१)

मृद्वंगः समसुविभक्तचारुवर्णा ।
बद्धोजोरतिरसपुत्रशुक्रभृत्यः ।

धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु
प्रच्छन्नं वहति दहं चिरं च वैरम् ॥ (७२)

समदद्विदैद्रतुल्ययातो ।

जलदांभोधिमृद्वंगतुल्यघोषः ।
स्मृतिमानभियोगवान् विनीतो ।

न च बाल्येप्यति रोदनो न लोलः ॥ (७३)

तिक्तं कपायं कटुकोष्णरूक्ष-
मल्पं स भुंक्तं बलवांस्तथापि ॥

रक्तांतसुस्निग्धविशाढदीर्घ ।
सुव्यक्तं शुक्लासितपक्ष्मलाक्षः ॥ (७४)

अल्पव्याहारक्रेधपानाशनेर्ष्यः ।
प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शो वदान्यः ॥

श्राद्धो गंभीरः स्थूललक्ष्यः क्षमावान् ।
आर्योनिद्रालुदीर्घसूत्रः कृतज्ञः ॥ (७५)

ऋजुर्विपश्चित् सुभगः सलज्जो ।
भक्तो गुरुणां स्थिरसौहृदश्च ॥

स्वप्ने सपद्यान्सविहंगमालां-

स्तौयांशयान्यइयतितोयदांश्च ॥

(७६)

ब्रह्मद्ररुद्रवरुणतार्क्ष्यदंसगजाश्विपैः ॥

श्रेष्मप्रकृतयस्तुल्यास्तथासिंहाश्वगोवृपैः ॥

(७७)

(२३) तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्चाग्निः समैः समः ।

(२४) कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ॥ (७८)

(वरील त्रिदोषांच्या स्वरूपाचे वर्णनात्मक श्लोक पाठ करण्यासारखे आहेत म्हणून दिले आहेत.)

आयुर्वेदांतील त्रिदोषांचे याप्रमाणे सामान्य स्वरूप आहे. मानवी शरीर जोपर्यंत बाधाराहित व अव्याहतपणे नित्य व्यापार करित होते तो पावेतो त्या त्रिपयींचा विचार स्वाभाविक रीतीनेच उद्भवला नाही. व त्याचे व्यापार नीट चालेनात, दुःख होऊं लागले, कर्तव्यगार आणि ताकद कमी दिसूं लागली व अनुभूत जे शतसां-वत्सरिक आयुर्मान त्यांतहि कमतरता क्वचित् दिसूं लागली. अर्थातच या आपत्तीचे प्रतीकारार्थ तिचे स्वरूप, कारणपरंपरा इत्यादींचा विचार करतां करतां ओघानेच शरीराचा, आकार, पदार्थ, कार्य, 'उत्पत्तिस्थितिनाश'त्मक जीवनव्यापार यांविषयी विचारहि सुरू झाला व प्रथम सहज दिसणाऱ्या स्थूल पदार्थांचे आणि त्यानंतर तर्कानुमेय सूक्ष्म पदार्थांचे संशोधन सुरू झाले. व शेवटीं शरीरांतील नित्य घडामोडींत ज्यावर सर्वस्वी शरीर अवलंबून आहे असला शरीराच्या सर्व घटकांतील एक कार्यकारी अणुसमुदाय हाच शरीरांत महत्त्वाचा पदार्थ म्हणून मानण्यांत आला. व या कार्यकारी पदार्थांचे अनुभवसिद्ध असे त्रिविध कार्य जे संग्रह, पचन व उस्सर्जन त्यावरून शास्त्रीय दृष्ट्या हा अणुसमुदाय तीन प्रकारचा मानण्यांत येऊं लागला. आयुर्वेदारंभी ठरविलेले "वायुःपित्तं कफश्चेति, तीन दोष म्हणजे हेच त्रिविध अणु होत. आयुर्वेदामध्ये या शरीरतत्त्वविषयक सिद्धांताविषयी इतका विश्वास रूढ झाला कीं या त्रिदोषांविषयी पौनःपुन्याने विचार करण्याची आवश्यकताच राहिली नाही. त्यांचा निरनिराळ्या शरीरविभागांतील संबंध व कार्यक्रम, शरीरपदार्थांतील व सृष्टींतील पदार्थांतील त्रिविध गुणांशी त्यांचे विशिष्ट प्रकारचे साधर्म्य इत्यादि धोरणाने रोगीनिरोगी स्थितींतील सर्व शारीरिक क्रियांशी त्यांचा संबंध एका विशिष्ट पद्धतीने अनुभवसिद्ध ठरला. याच पद्धतीने चिकित्सेत येणाऱ्या उत्तम यशाने ह्या त्रिदोषांच्या कल्पनेला गृहीतासिद्धांताचे शास्त्रज्ञसंमत स्वरूप येऊन

" वातपित्तश्लेष्माण एव देहसंभवहेतवः । तैरेव अव्यापनैः अधो-
मध्योर्ध्वसंनिविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिवस्थूणाभिस्तिष्ठुभिरतश्च
त्रिस्थूणमाहुरेके ।

तएवत्त व्यापन्नाः प्रलयहेतवः । (सु० सू० अ० २१)

द्विसर्गादानविश्लेषैः सोमसूर्यानिला यथा ॥

धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा ॥ सु० सू० अ० २१ अ० ८

या प्रकारचा निर्वादासिद्धांत आयुर्वेदतत्त्वज्ञानाचा पाया झाला. आयुर्वेदाच्या उपपत्तीचें मुख्य तत्व व शरीरांतील अत्यंत महत्वाचे असे हे पदार्थ असतांही त्यांना सर्व आयुर्वेदीय वाङ्मयांत दोष या नांवानें संबोधण्याचें कारण, रोगी अवस्थेंत शरीराला विघडवितो कोण या उपस्थित प्रश्नाला हे उत्तर आहेत.

नाहीं पेशां शरीर धारण करणारे प्रमुख असतां त्यांना दोष या नांवानें ओळखण्याचें कारण नव्हतें. आणि अविकृत स्थितीमध्ये त्यांना दोष हें नांव अन्वर्थक नाही. अविकृतावस्थेमध्ये देहधारणाच्या अर्थाचें द्योतक असें धातु हें नांव ग्रंथकारांनीं योजलें? आहे; तथापि एकंदर प्रचार दोष, या नांवानेंच असून “ दोषधातुमलमूलं हि शरीरम् ” याप्रमाणें शरीराचे वर्गीकरणांत धातु या नांवानें दुसऱ्या पदार्थाचा उल्लेख असल्यानें दोष, हें प्रचलित नांव अधिक सोयीचें आहे. तत्वतः अविकृत किंवा निरोगी अवस्थेंत त्यांना धातु हें नांव देतां येईल. आणि रोगी अवस्थेंत, दोष हें नांव सार्थ खरें. पण मग देहधारक या नात्यानें मलांनाहि धातु हें नांव संभवतें. व अशा रीतीनें धात्वर्थावरून अर्थ स्वीकारावयाचा हाणजे या अर्थाची अव्याप्ति अतिव्याप्ति टळत नाही व म्हणूनच, दोष धातु आणि मळ हीं रूढ नांवांचे स्वीकारणें अधिक श्रेयस्कर होय. दोषांना उत्सर्जनीय किंवा शोधनीय अवस्थेंत मळ या नांवानें उल्लेखण्यांत येत असतें. पण सामान्य शास्त्रीय व्यवहारांत धात्वर्थावर भर देऊन भागत नाही. असो.

धातु आणि मळ.

वातादि दोषांच्या स्वरूपाची नीट ओळख होण्याला त्यांचे सहचर जे धातु व मळ त्यांनींही ओळख असावयास पाहिजे. अंगप्रत्यंगशः शरीराचे अनेक विभाग असले तरी त्या सर्व अंगावयवांचें तीन पदार्थांत वर्गीकरण होतें. सर्व अंगावयवांचें समवायि कारण हे तीन पदार्थ होत. व म्हणून

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य ।

असा आद्य सिद्धांत सांगण्यांत आला. या तीन पदार्थांपैकीं एक दोष त्यांचें वर्णन आतांपर्यंत झाले. धातु सात तेः—रस, रक्त, मांस, मेद, आधि, मज्जा आणि शुक्र. शरीरांत दिसणारे हे स्वतंत्र व स्पष्ट पदार्थ आहेत. पैकीं पाहिल्या रसधातूचें आणि रक्त धातूचें स्वरूप बद्द

तेक सारखें असून मिश्र किंवा संदिग्ध असें आहे. रसधातु म्हणजे जठरांत अन्न पचन होऊन त्यापासून एक रस तयार होतो व नंतर हा अन्नरस यकृतांतील पित्तानें पुनः पचनसंस्कार पावून त्याला रक्तवर्ण येतो. असा संस्कार झाल्यावर त्याला सर्व शरीरभर फिरण्यासारखें स्वरूप येतें. आयुर्वेदांत या तयार झालेल्या अन्नांतील पोषक पदार्थांला रसधातु हें नांव आहे. कित्येक अन्नरस म्हणजे रसधातु मानतात व सकृदृशनीं असा अभासात्मक समज होण्याला आधारहि आहेत. सुश्रुतामध्ये “ तत्र पांचभौतिकस्य, चतुर्विधस्य, पद्मस्य द्विविधवीर्यस्य, अष्टविधवीर्यस्य वाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य—यस्तेजोभूतः सारः स रसइत्युच्यते । असें वर्णन आहे. अन्नाचें चांगल्या रीतीनें पचन होऊन त्यापासून निघणारा जो सारभाग त्याला रस हें नांव आहे. असा याचा तात्पर्यार्थ असून त्यावरून हाच रसधातु अशी स्वाभाविक कल्पना होते. आणि याच वर्णनाचे पुढे—

रंजितास्तेजसात्वापः शरीस्थेन देहिनां ।

अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्याभिधीयते ॥ १ ॥

सु० सू० अ० १५) .

असा श्लोक आहे. शरीरस्थ अशा तेजांन (पित्तानें). आप म्हणजे रसधातु रंजित झाला (लाल) म्हणजे त्याला रक्त म्हणतात. असा अर्थ या श्लोकाचा होतो व तें रक्ताचें वर्णन अशी समजूत होते. अर्थात् मागील अन्नरस म्हणजे रसधातु या कल्पनेला हा श्लोक पुष्टिदायक होतो परंतु.— आयुर्वेदाचें सर्व वाङ्मय पाहतां ही समज साफ चुकीची असल्याचें ध्यानीं येईल. आयुर्वेदामध्ये.—१ सर्व शरीर सप्त धातूंचें मानलें असून त्यांतील रसधातु हा एक असल्याचें सांगितलें आहे. २ धातु हे सर्व शरीरव्यापी आहेत म्हणजे रसधातु हाहि व्यापी पदार्थ पाहिजे. ३ रसधात्वाश्रयी असे सर्वशरीरव्यापी ज्वरकुष्ठादिकार सांगण्यांत आले आहेत. ४ हृदयांतील रक्तवर्ण पावलेल्या पदार्थांला रसधातु याच नांवानें आयुर्वेदीय वाङ्मयांत संबोधले आहे. रक्त या नांवानें नाहीं. याला आयुर्वेदांतील प्रमाणें अशी आहेत.

रसासृङ्गमांसभेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।

(अ० ह० सू० अ० १) .

रसगत ज्वराचीं लक्षणें.

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनछर्द्यरोचकौ ॥

रसस्थे तुज्वरोर्लिंग दैन्यं चास्योपजायते ॥ १ ॥

(माधव निदान ज्वर).

ज्वर रसधातूमध्ये असतां अंगाला जडता, मळमळ, अग्निमांद्य, व स्तुति, अरुचि, हीं लक्षणें होतात. त्याचप्रमाणें.

‘ रसरक्ताश्रितः साध्यः ।

(माधव निदान ज्वर प्र०).

रसरक्ताश्रयी ज्वर साध्य असतो. तसेंच “ संततौरसरक्तस्थौ ” (मा. नि. ज्व.) संतत व सततक हे ज्वर अनुक्रमें रसधातु व रक्तधातु यांचे आश्रयानें होतात. ज्वर हा विकार सर्वांगव्यापी आहे. अर्थात् रसधातू जर सर्वांगव्यापी असेल तरच ज्वराचा त्यामध्ये संभव हें अगदीं उघड आहे. कुष्ठांचे वर्गीकरणांतहि त्वग्गत कुष्ठ हें रसधात्वाश्रयी असल्याचा उल्लेख आहे. व त्यावरून त्वचेमध्ये रसधातु असतो हें उघड झालें. मा. नि. म. टीकेमध्ये “ त्वक्शब्देन रसोभिधीयते धातुप्रस्तावात् त्वक्शब्देन रसस्याभिधानता स्यात् । भोजेष्युक्तं-प्रदुष्टाः प्रच्युता दोषा रसासृऽमांससंश्रिताः ॥ कुष्ठानि जनयंत्याशु शरीरेषु शरीरिणाम् ॥ १ ॥ अशा प्रकारचा उल्लेख आहे. तसेंच उल्लनाच्या सुश्रुतसंहितेवरील टीकेतहि-“ प्रागेव रसधातुं क्रीडीकृत्य दोषाः कुष्ठारंभकाः, रसधातुलक्षण नोक्तमित्येके अपरे त्वक्शब्देन रसमाहुः । असा खुलासा आहे. मसूरिका अथवा देवी या विकाराचें दूष्यांमध्ये रसधातूचा त्वक् शब्दानें उल्लेख आहे. “ त्वक् शब्देनात्र रसोऽभिधीयते । (मधुकोश) यावरून रसधातूची व्याप्ती उघड होते. रसाचा शरीरांत सर्वत्र प्रसार असल्याचा उल्लेख आहे. “ सशब्दाचिर्ज्वलनसंतानवदणुना विशेषेण अनुधावत्येव केवलं शरीरम् ॥ ” (सुश्रुत सू. अ. १४)

व्यानेन रसधातुर्हि विश्लेषोचितकर्मणा ॥

युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विश्लिष्यते सदा ॥ १ ॥

श्लिष्यमाणः स्ववैगुण्यात् रसः सज्जति यत्र सः ॥

तस्मिन् विकारं कुरुते खे दर्षामिव तोयदः ॥ २ ॥

(अ. ह. शा. अ. ३ श्लो. ६८।६९.)

या वाक्यांचा अर्थ रसधातु सर्व शरीरभर निरंतर फेंकला जात असून त्याला ज्या शरीरभागांत अडथळा होतो त्या जागीं विकार होतो असा आहे. चरकांत “ रसवहानां-स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः ” हाणजे रसवाहि स्रोतसांचें मूळ हृदय व त्यापासून निघणाऱ्या

दहा धमनी असे आहे. हृणजे हृदयांतून सर्व शरीरभर पसरणारा धातु रसधातु होय हे उघड होते. चरकांत हृद्रोगाची संप्राप्ति सांगत असतां, 'मभैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति । हृणजे हृदयाचे एकाद्या भागांत व्यावेळीं रसधातु दूषित हेईल त्यावेळीं हृद्रोग होतो असे वाक्य आहे. व यावरून हृदयांत व सर्व शरीरांत रसधातूची व्याप्ति उघड होते. आयुर्वेदानें रसधातूचे वाढीची किंवा ऱ्हासाची जी लक्षणे सांगितली आहेत त्यांमध्येहि सर्व शरीरगत अशी आहेत. तात्पर्य, रसधातु हृणजे अन्नरस नसून तो सर्व देहभर पसरलेला स्रोतोगामी असऱ रक्ताची पूर्वावस्था स्वरूपी धातु होय. व कफाचें दूष्य हा धातूच समजावयाचा. दुसरा धातु रक्त होय. सर्व शरीरांतील शिगांमध्ये हें आहेच. रसधातु व रक्तधातु यांतील फरक हृणजे रसाचें शरीरांतील पाचक शक्तीने पचन होऊन त्यांतील मळ पृथक् झाल्यावर जें स्वच्छ स्वरूप राहतें तें रक्त होय; आणि त्यापूर्वीचा रसधातु समजावयाचा. अन्नरसाला रसधातु मानणारे रसधातूलाच रक्त मानतात. परंतु शरीरांतील पचनसंस्कार पावलेले रक्त व त्यापूर्वी रसधातु हा भेद ध्यानी घेणें अगत्य आहे.

रक्ताविषयी आणखी एक ध्यानी घेण्यासारखी गोष्ट हृणजे अशुद्ध रक्त हृणून सध्यां प्रचारांत व्याचा उद्देख करण्यांत येतो त्याला आयुर्वेदांमध्ये रक्ताचा मळ हृणून ओढखण्यांत येत असतें. प्रत्येक धातूचा मळ सांगितला आहे. त्यांत रक्ताचा सांगितला आहे. रसरक्तांतील त्याचप्रमाणें शुद्धाशुद्ध रक्ताविषयी आयुर्वेदाची भाषा ध्यानांत न राहिल्यानें निदानचिकित्सेमध्ये घोटाळा होण्याचा संभव असतो. असो

तिसरा धातु मांस हा होय. याचें स्वरूप स्पष्टच आहे. मांसाच्या अनेक घटकांनी तयार झालेल्या संघाताला पेशी म्हणतात.

चवथा धातु मेद हा होय. हा मांसल भागांत व उदरांत (उदराच्यदक आवरणांत किंवा कलेंत) विशेषें असतो. मांस तयार झाल्यावर त्यापासून हा पदार्थ तयार होऊन आयुर्वेदानें जी ' एका धातूपासून दुसऱ्या धातूची उत्पत्ति अशा एकाची एक परंपरा मानली आहे ती-प्रमाणें मांस व अस्थि यांचे मध्यवर्ति व मध्यस्वरूप असा हा धातु होय. हा पदार्थ तुपासारखा आहे. याचें स्थान त्वचेखाली मानण्याचा प्रचार सध्यां दिसतो. परंतु धातुपरंपरेप्रमाणें मांसोद्भव व मांसानंतर उत्पन्न होणारा हा पदार्थ पेशीचे खाली व अर्थाचे वर असावयास पाहिजे. त्वचेखाली असणारा पदार्थ वसा या नांवाचा समजावयाचा. हा स्निग्ध पदार्थाचा मळ होय. शुद्धमेदोधातु नव्हे. आयुर्वेदांमध्ये रसरक्ताश्रयी विकारांहून मेदोगत विकारांना कष्टसाध्य मानण्यांत येतें; या-

वरून मांसाहूनहि अधिक स्वच्छ अधिक टिकाऊ, अधिक महत्वाचा हा धातु आयुर्वेदीयांना वाटतो हे उघड आहे व ह्मणून हा धातु त्वचे-खालील स्निग्ध पदार्थ नव्हे.

पांचवा धातु अस्थि किंवा हाडे आणि सहावा मज्जा हा धातु अस्थींचे पोकर्यांत भरून राहिलेला घन स्वरूपाचा तुपासारखा पदार्थ. शुक्र हा धातु सातवा हा मज्जेचेच एक त्याहूनहि स्वच्छ असे तयार होणारे स्वरूप असून तो सर्वत्र आहे तरी विशिष्ट मनोविकारांनी त्याचे उत्सर्जन होऊन ज्या स्वरूपांत दिसतो तसा नेहमी शरीरांत असत नाही. मनोविकारांनी उत्तेजित झालेल्या ज्ञानवाहकांनी शरीराची एक प्रकारची हालचाल होते व या धातूचा द्रव स्वरूप त्याचवेळी वंक्षणा-नजीक असणाऱ्या ग्रंथीपासून उद्भवणाऱ्या स्रावार्शा संयोग होतो व उत्सर्जित शुक्राचे हे संयुक्त स्वरूप असते. असे हे सात धातु होत.

तीन मळ.

मळ मुख्यत्वे तीन सांगितले आहेत. १ शकृत् किंवा पुरीष २ मूत्र व तिसरा स्वेद. या मळांविषयीहि आयुर्वेदांतील वर्णन थोड्या तात्विक दृष्टीने वाचावयास पाहिजे. तीन मळ म्हणजे मळ, मूत्र आणि घाम अशी प्रथमदर्शनी कल्पना होते. आणि कांहीं अंशी ती खरी आहे. परंतु उत्सर्जनयोग्य अशा घाणेच्या पदार्थांना शरीराचे महत्वाचे अवयव मानण्यांत येईल काय ? हा प्रश्नहि विचारणीय आहे. या मळाची देहधारणोपयोगी म्हणून जी कार्ये सांगितली आहेत ती अशी.—

अवष्टंभः पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनं ॥

स्वेदस्य क्लेदविधृतिः ॥

(अ. ह. सू. अ. ११)

पुरीषाचे धारण करणे हे कार्य, मूत्राचे म्हणजे धातूतील द्रवांश वाहणे हे कार्य आणि स्वेदाचे कार्य हा क्लेद धारण करणे हे आहे. ही कामे स्थूल रूपाचे हे मळ कशी करू शकतील ? अर्थात् मळांना जे देहधारणाइतके महत्व दिले आहे त्याला अनुसरून ह्यांचा अर्थ करणे जरूर आहे. आणि या दृष्टीने पाहतां पुरीषदि मळ हे सर्व देहांत व्यापी असे आहेत. शरीराच्या कोणत्याहि धातूचा अथवा घटकाचा कार्य करून शिजू पाहणारा—थोड्या काळाने ज्याचे उत्सर्जन होणार अशा स्थितीतील जो घनभाग तो पुरीष किंवा शकृत् होय. याचेमुळे उपयुक्त भागाचे संरक्षण होते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक घटकाचे शारीरिक रसायनक्रियेने रूपांतर होत असतां प्रथम रसीभवन होते—

एक प्रकारचें पातळ स्वरूप येतें व त्याचवेळीं दूषित किंवा अशुद्ध भागाचें उत्सर्जन होतें. प्रत्येक घटकांतील असला उत्सर्जित द्रवभाग वाहून नेणा । सार्वदेहिक द्रव—अभिष्यंद रूपा—म्हणजे मूत्राचें व्यापी स्वरूप होय. आणि या क्लेदाचें शारीरिक उष्णतेनें जें बाष्प होतें व पचनाला मदत होते तो स्वेद समजावयाचा. ह्या तीनहि अवस्थांतील पदार्थांच्या अतिकृत स्थितीमध्येच शरीरधातु सुरक्षित राहतात. मळांचें जर फार त्वरित उत्सर्जन झालें तर शुद्धधातु क्षिजण्याचे मार्गाला लागतील. व मळभाग योग्य प्रमाणांत उत्सर्जित न झाला तर त्यामुळें धातु दूषित होतील. म्हणून त्यांची साम्यावस्था जरूर आहे.

थोडें स्पष्टीकरण.

सर्व शरीरभर अर्थात् शरीराचे अति लहान घटकांतहि हे तीन दोष धातु व मळ असे वर्ग आहेत. शरीर असंख्यात घटकांनीं बनले आहे.

शरीरावयास्तु परमाणुभेदेन अपरिसंख्येया भवंति । (वरक)

परमाणुभेदानें शरीरावयव असंख्यात आहेत.

मग यांतील कोणताहि घटक घेतला तरी तो दोष, धातु व मळ या त्रिविध स्वरूपाचा असावयास पाहिजे हें उघड झालें. कारण “ दोष-धातुमळमूलं हि शरीरम्, ” हा सिद्धांत आहे. शरीराच्या प्रत्येक घटकाला उत्पत्ति, स्थिति व विनाश असतात. व ह्या तीन अवस्था भोगण्यासाठीं तो नेहमीं तीन अवस्थांतच—स्वरूपांत—राहणार. एक उत्पन्नमान दुसरी स्थायमान आणि तिसरी क्षीयमाण किंवा उत्पन्न होत असलेला एक भाग, उत्पन्न होऊन पूर्णस्वरूप पावलेला दुसरा भाग आणि क्षिजकट असा तिसरा भाग. हा जो तिसरा तो मळ. कारण क्षिजून झाल्यावर त्याचे उत्सर्जन होणेंच अवश्य. न होईल तर ही घाण चांगल्या भागाला दूषित करील. पण त्या क्षीयमाण भागानें या घटकाची एक बाजू सुरक्षित असते. जर क्षिजकट भाग काहीं काळ तरी न राहिल तर चांगल्या पदार्थांला हें स्वरूप लवकर येईल. अशा प्रकारचें जें संरक्षक पण क्षिजकट असें धातुस्वरूप ते संरक्षक म्हणून महत्वाचें मळ सांगण्यांत आले आहेत. उत्पन्न होणें आणि क्षिजणें या दोन क्रियांमध्ये निवळ स्थितिस्वरूपाचा किंवा शुद्ध स्वरूपाचा अंश किती असतो हा प्रश्न विचारणीय आहे. किंबहुना हा भाग कल्पनेनें अस्तित्व मानण्यासारखाच आहे असें म्हटलें असतां चालेल. शरीर-घटकांमध्ये ही जी नित्य व निरंतर उत्पत्ति व विनाश अशा प्रकारची क्रांति चालू असते तिचें कर्तृत्व कोणाकडे तरी असावयास पाहिजे. असें कर्तृत्व याच घटकांतील अंतर्गत सूक्ष्म भागाकडे असतें. ह्या

सक्षम अवयवांपुढेच शरीरघटकांची क्रांति नित्य चालते. असला एक भाग दोष, व दुसरा जो उपाद्य तो धातु व त्याच धातूचा झिजका भाग म्हणजे मळ. मळ हे उत्पाद्य धतूचेच क्षीणसामर्थ्य असे अंश. अर्थात् त्यांत स्वतः सामर्थ्य नाही. धातु देखील उत्पाद्य म्हणजे ते परावलंबी व दोष हे उत्पादक, स्वतंत्र म्हणून त्यांना महत्व; पण दोष धातूशिवाय राहू शकत नाहीत व धातूंची सुरक्षितता मळांचाचून राहत नाही, म्हणून या धातुमळांनाहि शरीरधारणाला तितकेंच महत्व आहे. उत्पादनक्रियेमध्ये तीन पोटाभेद, एक संग्रह, दुसरे पचन, व तिसरे उत्सर्जन. ह्या तीन क्रियांमुळे उत्पादक दोषांचे संग्राहक, पाचक व उत्सर्जक असे तीन भेद पडून तदर्थसूचक श्लेष्मा पित्त व वायु या नांवांनी त्यांचा प्रचार झाला. उत्पाद्य पदार्थांमध्ये अन्नरसापसून प्रथम रस धातू, त्यानंतर, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा व शेवटी शुक्रामध्ये पर्यवसान होऊन त्यापुढे ही उत्क्रांति (धातूची) थांबते. हे जे दृश्य सात प्रकार शरीरांतील घटकसमुदायाचे त्यांचेच बनलेले शरीर म्हणून धातु या नांवाने त्यांचा उल्लेख व झिजक्या मळांत, घन, द्रव व वाष्पावस्थित असे असणारे तीन प्रकार शकृत्, मूत्र व स्वेद या नांवांनी आयुर्वेदाने त्यांचा उल्लेख केला आहे, आणि तीन दोष, सात धातु व तीन मळ असे एकूण तेरा पदार्थ शरीरांत मुख्य होत. शरीराचे ज्ञानामध्ये अंग-प्रत्यंगांचे ज्ञान व त्यांतील निरनिराळ्या क्रिया यांचे ज्ञान असावयास पाहिजे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तथापि येवढ्यावर शरीरविज्ञान पूर्ण होत नसून अपरिसंख्येय परिमाणूंचा जीवनक्रमहि ज्ञात असावयास पाहिजे. अनेक जातींचा आहार जठरांत पचत असताहि त्यांतील विविध परमाणु शरीराच्या विशिष्ट व सजातीय विभागावरच परिणामकारी होतात. हा एक शरीराचा धर्म म्हणून मानल्यावर शरीरांतील अणु आणि त्यांचे सधर्म बाह्य सृष्टीतील अणु यांचा संबंध कसा येतो हा विचार अवश्य आहे. शरीरांतील अणुशी त्यांचे तादात्म्य ज्या पद्धतीने आणि क्रमाने होते ती पद्धति आणि क्रम आयुर्वेदांतील कफपित्तानिलांच्या व्यापक अर्थाने दाखविला आहे. शरीराची अंगप्रत्यंगे ज्या असंख्य अणूंचे समुदायाने तयार झाली त्याच अणूंच्या उत्पत्तिस्थितिबिनाशावर या अंगावयवांची स्थिति अवलंबून असते आणि निरोगी अवस्थेत आहार्य पदार्थांतील सजातीय अणूंनी प्रथम या अणूंची उत्पत्ति व त्यांची सामुदायिक वाढ हागजे निरनिराळ्या अवयवांची वाढ त्याचप्रमाणे रोगावस्थाही याच अणूंचे आरंभक विकृतीपासून व पुनः सुधारणाहि यांचेपासूनच; उपचारांचा उपयोगहि याच उत्पादक भागावर अशा प्रकारची तर्क-

तिद्ध कल्पना चुकीची कं मानावी ? कोणत्याही द्रव्यांतील गुण व सामर्थ्य त्यांतील सूक्ष्म अशा अणूंवर अवलंबून असते. शरीराचेहि तत्व हें व. व हाणून आयुर्वेदानें ते दोष—

विकृताऽविकृता देहं प्रति ते वर्तयन्ति च ॥ (अ ह)

त्रिकृत झाले असतां देहाचा नाश करतात व अविकृत असतां त्यां देहाचें धारण व वृद्धि करतात, असें महत्व दिलें आहे.

साधारणतः पदार्थमात्राचे उत्पत्तिक्रमाकडे पाहिलें असतां सहज ध्यानीं येण्यासारखी गोष्ट अशी आहे कीं, पांचभौतिक परमाणु कांहीं एका विशिष्ट प्रमाणांत कोणत्या तरी अज्ञेय सामर्थ्यानें एकत्र होतात व तसे ते संयुक्त झाल्यावर त्यांची वाढ व कांहीं गुणधर्म, कार्ये इत्यादि सुरू होतात. व कांहीं कमी अधिक काळानें त्यांचा विनाश अथवा क्रांति, जन्मांतर—होतो. प्रथम संयोग कोण करतो हा प्रश्न निरुत्तर असून त्यावर समाधानासाठीं कोणी परमेश्वर तर कोणी निसर्ग; असें स्वतःच्या मनोभावनेला अनुसरून उत्तर मानून घेण्यांत येतें. प्रथम संग्राहक, अशा रीतीनें अज्ञात असला तरी पुढील त्या पदार्थाचा जीवनक्रम अनुभवावयास मिळतो. प्रत्येक पदार्थाचा आकार, कार्य, सामर्थ्य व आयुष्य ह्यांत भिन्नता असते. व ही भिन्नता कां असावी याचें सहज सुचणारें उत्तर म्हणजे संयुक्तावस्थेंतील संयुक्त सामर्थ्याची भिन्नता हें होय. हें संयोगी सामर्थ्य जितकें प्रभावी तितका त्या पदार्थाचा प्रभाव मोठा; व जितकें टिकाऊ तितका पदार्थ आयुष्मान् अधिक. पदार्थांच्या उत्पत्तीच्या गूढ प्रश्नाचा विचार फारसा प्रस्तुत नाहीं; तरी त्यांतील एका तत्वाचा स्वीकार अपरिहार्य आहे तें हें कीं, प्रत्येक पदार्थांमध्ये त्याचे उत्पत्तीचे प्रसंगी संयुक्त स्वरूप पावलेले व कांहीं काल त्याच अवस्थेंत टिकणारे असे पदार्थ किंवा—अति सूक्ष्म कां होईनात—अणु—परमाणु—अवश्य असून त्यांचेच सामर्थ्यानें पदार्थांचे क्रांत्यात्मक व्यापार चालतात. या अणुंची—संयुक्तावस्थेंत असलेल्या—शक्ति क्षीण झाली—संपली कीं पदार्थांचेहि सामर्थ्य व आयुष्य संपून त्याला वियुक्तावस्था किंवा पंचत्व प्राप्त होतें. अर्थात् दृश्यस्वरूप नाहीसें होतें. पदार्थांचें दृश्य स्वरूप पालटतें पण जर अदृश्य स्वरूपहि दैनंदिन क्रांति अनुभवील तर मग अमर्याद टिकाऊपणा सृष्टपदार्थांमध्ये राहूं शकेल. शरीराचे घटक नित्य क्षिजतात—नाश पावतात. अर्थात् नवे उत्पन्नहि होतात, व या दृष्टीनें शरीर नित्य नव होतें, अशी एक कल्पना प्रचारांत आहे. पण ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे कीं, या बदलया घटकांत त्यांना बदलणारे पण स्वतः न बदलणारे असे जर घटक नसते तर मानवी शरीर जगाचे अंतापावेतो टिकविणें शक्य झालें असतें. शरीराच्या बाह्यादि अवस्था, प्रत्येक इंद्रियाची व अव-

याची ठराविक मर्यादेपर्यंतच होणारी वाढ व सर्वसामान्य आयुष्य-मर्यादा वाढविण्याला कोणत्याही उपायाने न येणारे यश, या गोष्टी ध्यानीं घेतां शरीरांत न बदलतां आयुष्याचे अंतांपर्यंत टिकणारा भाग असून त्यावरच शरीराच्या क्रिया अवलंबून आहेत ही गोष्ट सहज पटेल. असल्या पदार्थांना मुख्य मानून आयुर्वेदाने शरीरविज्ञानाचा या सूक्ष्म भागापर्यंत शोध केला आहे.

सर्व पदार्थमात्राप्रमाणेच शरीर हा पांचभौतिक परमाणूंचा संयोग होण्याला, या परमाणूंना प्रथम आकर्षून जवळ आणणे, नंतर स्थिर करणे व एकमेकांत मिश्र होण्यासाठी त्यांचे रसीभवन असा एक उत्पत्ति किंवा वाढीचे कार्याचा विभाग, त्यानंतर मिश्र पदार्थांचे पृथक्करण व त्यानंतर पृथक् (सापेक्षतया) राहण्यासाठी उत्सर्जन अशा प्रकारची विविध अवयवांनी वाढ होण्यांत तीन विभाग पडतात व हे तीन द्रव्याश्रयी, देहाश्रयी-उत्पादक अणूंचे भाग आयुर्वेदाने मानले आहेत. शरीराविषयी—

“ तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं
पंचभूतविकारसमुदायात्मकम् , ”

(च. शा. अ. ५)

पंचमहाभूतांच्या विकृति समुदायात्मक व चेतनेचा आधार असे शरीर आहे.

“ पंचमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः ”

(सु० शा० अ० १) .

पंचमहाभूते व शरीरि म्हणजे आत्मा यांचा समवायस्वरूप पुरुष आहे, असे वर्णन केले आहे.

संयोगाद्वर्तते सर्वं तदृते नास्ति किंचन ॥

(च० शा० अ० १ श्लो० ५२) .

संयोगामुळे सर्व राहते त्या शिवाय काही नाही.

पृथिव्यापस्ते जीवायुराकाशं ब्रह्मचाव्यक्तमित्येत एव षड्धातवः समुदिताः पुरुष इति शब्दं लभते (चरक शा. अ. ५) .

पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश व अव्यक्त ब्रह्म हे सहा पदार्थ (धातु धारणात्) समुदित झाले म्हणजे त्यांना पुरुष (देही) संज्ञा प्राप्त होते.

तत्र संयोगापेक्षा लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो हि सामान्यतः सर्वलोकः ।

षड्धातुविभागो वियोगः । स जीवापगमः सप्राणनिरोधः । स मंगः ॥ १ ॥

लोक हा शब्द संयोगापेक्षी आहे कारण सामान्यतः वरील सहा धातूंचा समुदाय म्हणजेच लोक (पदार्थमात्र) होय. यांचा विभक्त्येवढा म्हणजे वियोग त्याला जीवापगम, प्राणनिरोध, भंग ही नावे आहेत. (मृत या अर्थाची).

या वर्णनामध्ये शरीरसंघाला महत्व दिले असून असल्या प्रकारचा संघ हा कोणा तरी एका विशिष्ट तत्वाचे सामर्थ्यावरच टिकून ठराविक कालपवेतो रहावयाचा हे ओघानेच ठरले. या सामर्थ्याचा कांहीं ठराविक नियमानुसार मर्यादित व्यय झाला तर त्याला निश्चित जी मुदत ती उपभोगिता येते आणि अव्यवस्थितपणाने फाजील व्यय झाला की लवकरच क्षय होऊन संयोगाभावी 'पंचत्व, येते. शरीर पदार्थांचे प्रमुख असे तीन विभाग, म्हणजे (दोष, धातु व मळ) करून ते अन्योन्याश्रयी असल्याने सर्वांना देहधारक म्हणून सांगण्यांत आले असले तरी, आद्य उत्पादक, व वर्धक आणि ज्यांचे अभावी धातुमळांचे अस्तित्व राहात नाही अथवा संभवत नाही, उलट धातुमळांची विकृति ज्यांमुळे जाते असल्या सामर्थ्यसंपन्न व सूक्ष्म अणूना शरीरपदार्थांत महत्व अधिक हे उघड आहे. जोपर्यंत या घटकांत सामर्थ्य आहे, तोपर्यंत दूषित धातुमळ दुरुस्त होतात, कमी झाले तर वाढतात. पण यांचे सामर्थ्य क्षीण झाले असतां सर्व साधने व उपाय निरूपयोगी ठरतात व यावरून यांचे महत्व उघड होते. यासाठी आयुर्वेदाने शरीरविभेचनेमध्ये दोषांना महत्व दिले आहे. कोणत्याहि शरीरभागाची विकृति ध्यानी घेतांना त्या स्थानाला अनुसरून उत्पादक दोषांचे सामर्थ्य विचारांत घेतल्याविना विकृतीचे पूर्ण स्वरूप आकलन होणारे नाही. विकृतीची साध्यासाध्यता कळणार नाही, व दोषभेदांशिवाय उपचारांचे धोरण ठरवितां येणार नाही. चरकामध्ये—

सर्वदा सर्वथा सर्वं शरीरं वेद यो भिषक् ॥

आयुर्वेदं स कात्सर्येन वेद लोकसुखप्रदम् ॥

(च. शा. अ. ६ श्लो २१)

नेहमीं सर्व शरीर सर्व प्रकारें जो वैद्य जाणतो तो लोकसुखदायी अशा सर्व आयुर्वेदाला जाणतो. असा रट्टेख असून यांतील सर्वथा याचा अर्थ सूक्ष्म दोषविज्ञानमुद्धां असाच आहे.

प्रथमतः शरीराचे मुख्य तत्व व त्याचे तीन विभाग अशा प्रकारची तात्विक उपपत्ति निश्चित झाल्यावर 'व्यपदेशस्तु भूयसा, (आधिक्येवरून निर्देश) या सामान्य नियमानुसार ज्या टिकाणी या तात्विक तीन क्रियांचे आधिक्य, ते आशय, ते धातु, क्रियामुचक अशा वातादींचे नावाने ओळखण्यांत येऊं लागले. त्याचप्रमाणे क्रिया व क्रियाकारी सामर्थ्य पदार्थाविहीन राहूं शकत नाही अर्थात् या सामर्थ्याचेच

तात्विक वर्णन न करतां असेलें सामर्थ्य ज्या पदार्थांत आहे त्या पदार्थाच्या स्वरूपाचे वर्णन सुरू होऊन त्याचे नांवानें शास्त्रीय व्यवहार चालू झाला. एकाद्या क्रियेच्या संपादनासाठीं अवश्य असणाऱ्या गुणसमुदायाचा पदार्थ व क्रिया यांना भाषेत बहुधा भिन्न स्वरूप राहत नाहीं. याच न्यायानें, शरीरांत उत्सर्जकशक्ति विकृत झाली असतां उत्सर्जक सामर्थ्य असलेल्या पदार्थांचे—वायूचे—नांवानें ही विकृति ओळखणें व अशा रीतीनें दोष व शरीर यांचा व्यवहार रूढ झाला व तसा होणें सोप्यांचेहि असतें. त्यानंतर या व्यवहाराची व्याप्ति अशी वाढली कीं एका दोषाचे गुणसमुदायापैकीं कोणत्या तरी एकाच गुणाचा हि त्या दोषाचे नांवानें उल्लेख होऊं लागला म्हणजे, रूक्षता वढली, वातविकृति, मलोत्सर्जन नाहीं, वातविकृति, टणका वातविकृति, कोरडं पडते वातविकृति, कृशता वातविकृति, अशा रीतीनें निरनिराळे विकार त्यांचीं स्थाने व अवस्था यांमध्ये दोषांचा उल्लेख सरसहा होऊं लागला व कोणत्याहि विकाराचें विवेचन केवळ त्रिदोषांचे नांवानेंच होऊं लागलें. व एक प्रकारें तें घोंटाळ्यांचेहि भासाचें यांत आश्चर्य नाहीं. परंतु त्रिदोषांचे तात्विक स्वरूप व त्यांचें निरनिराळ्या शरीरभागांतील निरनिराळ्या गुणांचे स्वरूपानें अस्तित्त्व आणि वेगवेगळें कार्य ध्यानीं आणून जर सामान्य दोषवद्वाचा विचार केला तर हा घोंटाळा राहत नाहीं. आयुर्वेदानें रोगविज्ञानासाठीं केवळ दोषांचा उल्लेख केला नसून त्यांचा निरनिराळ्या स्थानांतील संबंध ध्यानीं घेण्यास सांगितलें आहे.

संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसंश्रयं ॥

व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेत् भिषक् ॥१॥ सुश्रुत

दोषांची वाढ, प्रसार, प्रकोप, स्थानाश्रय, भेद व रूप यांचें ज्ञान असेल त्यालाच वैद्य समजावें. या सूचनेनें निरनिराळ्या स्थानांतील नित्यव्यापार व त्यांत असणारा निरोगी स्थितीतील दोषांचा संबंध ध्यानांत आणून तदनुसार दोषविकृति याचा अर्थ करावयाचा हें स्पष्ट होत आहे. सर्व शरीराच्या सर्वसामान्य तीन क्रिया ज्या, संग्रह, पचन, उत्सर्जन त्यांपैकीं कोणत्या क्रियेच्या विकृतीमुळे एकादा भाग रोगी झाला हें समजण्यासाठीं त्रिदोषांचा उपयोग असतो. कोठ्यांत अर्जर्ण झालें हें समजतें असतां हि, पचनशक्ति कमी झाली, अन्न अधिक झालें कीं मट्याचें उत्सर्जन होत नाहीं याचा बोध झाल्याविना पाचक औषध द्यावें, उपवास करवावा कीं विरेचन द्यावें याचा बोध होत नाहीं. त्याचप्रमाणें या प्रत्येक अवस्थतहि पुनः वातादींचे तीन प्रकार मानावे लागतात. अशासाठीं कीं त्यामुळे विकृतीचा स्थानी परिणाम ध्यानांत यावा. जसें—पचनशक्ति कमी झाली, योग्यप्रमाणांत खालंडुळें नित्याचें संचयीचें अन्नपचन नाहीं असे अनुभवास आलें व त्यावरून पचन कमी ही विकृति

ध्यानीं आली तरी, जठरांतिल पाचकरस कमी झाडा, कीं त्यांचें मिश्रण अन्नांत कांहीं तरी व्यत्यय आल्यानें होत नाहीं. आंतड्यांत अभिव्यंद होऊन—आर्द्रता येऊन, जाठरसाचे वियोजनांत व्यत्यय येतो कीं आंतड्यांत कोरडेपणामुळे उत्पन्न झालेल्या स्त्रोतांच्या संकोचामुळे व्यत्यय येतो याविषयीं ज्ञान योगें चिकित्सेचा अवश्य असतें व त्यासाठींच प्रत्येक रोगांत त्रिदोषांचा संबंध सांगितला आहे. रोगी भागाची स्थूल-तया स्वरूपशः व नंतर क्रियाविषयक तपासणी केल्यानंतर आलेले क्रियाविषय कोणत्या मूळ क्रियेच्या विकृतीचें याचेंहि ज्ञान व्हावयास पाहिजे. तरच तत्त्वतः विकृतीचें ज्ञान झालें असें म्हणतां येईल. म्हणजे रोगविज्ञानाला, शरीरविज्ञान तर पाहिजेच पण त्रिदोषविज्ञान जर नसेल तर निदान, औषधीप्रयोगांचा तरी उपयोग करणें अशक्य आहे. कारण औषदांचे गुण शरीरांतिल विभाग व त्या त्या विभागांतिल कार्य-कारी अणूंचा होणारा परिणाम यांना अनुसरूनच सांगितले आहेत. औषदांचा परिणाम सूक्ष्म भागावर होतो. (विशेष खुबसा पुढें करण्यांत येईल.)

प्रतिरोगमतिक्रुद्धा रोगाधिष्ठानगमिनीः ॥

रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥१॥ (अ. ह. नि. अ. १७.)
आपापल्या कारणांनीं कुपित झालेले दोष रोगस्थानांतिल रसायनींमध्ये (सूक्ष्म वाहिनी) प्रवेश करून रोग उत्पन्न करतात.

दोषांचें रोगकर्तृत्व अशा प्रकारें सांगितलें आहे प्रत्येक भागांत ज्या सूक्ष्मवाहिन्या किंवा स्त्रोतास अस्ततात त्यांचेमध्ये चालणाऱ्या नित्याच्या रासायनिक क्रियेचेंच शरीराची—घटकांची—घडामोड होत असते व याच भागांत—स्त्रोतांत—कार्यकारी असे दोष असतात. असें आधुर्बेदाचें मत आहे.

“वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्व शरीरचराणां —

स्त्रोतांस्यनभूतानि ॥ ” (च. वि. अ. ५)

याच भागांत प्रथम क्रिया सुरू होते. विकृति याच ठिकाणी व औषदांतील सजातीय अणुहि याच भागावर प्रथम परिणामी होऊन कार्य करतात. यामुळे त्रिदोषांना म्हणजे सार्वशैतिक स्त्रोतांतून राहणाऱ्या सूक्ष्म अशा कार्यकारी अणूंना महत्त्व देऊन शरीराच्या अविकृत अथवा विकृत अवस्थेत त्यांचाच विचार मुख्य मानला जावा यांत अनैसर्गिक असें कांहींच नाहीं.

त्रिदोषांचा क्रम कोणता ?

त्रिदोषांचें सर्व विवेचन पाहतां त्यांत श्लेष्मा पित्त व वायु असा

क्रम दिसतो. कारण श्लेष्म्याचें संग्रह किंवा संघटना हें कार्यच देहाचा आरंभ आहे. व

विसर्गादानविश्लेषैः सोमसूर्यानिना यथा ॥

धारयंति जगद्देहं कफपित्तानिलास्रथा ॥ १ ॥

नर्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् ॥

या वाक्यांत कफपित्तवायु असा क्रम स्वीकारला आहे, परंतु बहुतेक सर्व टिकाणीं विशेषतः निदानचिकित्साप्रकारणीं वायु पित्त कफ असाच क्रम स्वीकारलेला आहे, व वायूचें महत्त्वहि त्याचप्रमाणें वार्षिलें आहे.

विभुत्वादाशुकारित्वाद्दलित्वादन्यकोपनात् ॥

स्वातंत्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ १ ॥

पित्तं पंगुः कफः पंगुः पंगवो मलधातवः ॥

वायुना यत्र नीयंते तत्र गच्छंति मेघवत् ॥ १ ॥

अव्याहृतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रवृत्तिस्थितः ॥

वायुस्यात्सोऽधिकं जीवेत् वीतरोगः समाः शतम् ॥ १ ॥

या वाक्यांनीं धातु मळ त्याचप्रमाणें कफपित्ताहून वायुरव तंत्र व श्रेष्ठ असल्याचें सांगितलें आहे.

वायुः पित्तं कफश्चोति त्रयो दोषाः समासतः । (वाग्भट. सू. अ. १)

वायु पित्तं कफश्चोक्तः शरीरो दोषसंग्रहः ॥ (चरक सू. अ. १ श्ल. ५६)

अशा प्रकारें वायुपित्तकफांचा अनुक्रमच सर्वत्र आहे. व कफाचा उत्पादक या नात्यानें महत्त्वाचा संबंध असतां तो मार्गें पडून कफाचे पूर्वी वायु कां यावा? असा प्रश्न सहजीच उत्पन्न होतो व त्याचा विचार करणें अवश्य आहे.

याचें कारण असें आहे कीं उत्पादनक्रमामध्ये जरी दोषांपैकीं कफ प्रमुख किंवा प्रथम असला तरी विकृतीचे प्रसंगीं मात्र वायूचेंच सामर्थ्य अधिक असतें. शरीराच्या अनेकविध व्यापारांचा उगम नित्य चालणाऱ्या चलनचलनापासून होत असतो. गति-हाल चाल-हा मुख्य जीवनव्यापार आहे. हा व्यापार 'वायूचा हें' स्पष्ट आहे. या हाल-चालीमध्ये ज्यावेळीं अडथळा-प्रतिबंध-होतो त्यावेळींच रोगाला स्वरूप येत असतें. कित्येक विकारांत, कफामुळें उत्पन्न झालेला अभिष्यंद अथवा पित्तामुळें होणारा अभिताप ही वायूचे गतीला विधातक कारणें असतात. हें खरें असलें तरी रोगाला स्पष्ट स्वरूप येण्याला कोठें तरी या गतीमध्ये व्याघाताची अवश्यकता असते.

कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावतां ॥

यत्र संगः स्ववैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते ॥१॥ (चरक)

क्षिप्रमाणः स्वैवमुण्यात् रसः सज्जति यम सः ॥

तस्मिन् विकारं कुरुते खेत्तुर्मिव तोयदः ॥ १॥ (अष्टांगहृदय.)

या श्लोकामध्ये गति अथवा अभिपरण यांमधील अडथळा म्हणजेच रोग असा स्पष्ट अर्थ आहे. मार्गे सांगितलेच आहे कीं शरीरविकृती नंतर ते कां-विकृत होते ? कोण दूषित करणारे या प्रश्नाचे उत्तर ह्मणून अविकृतावस्थेतील देहधारक वातादिकांनाहि दोष नांव देऊन त्यांची विकृति टाळण्याची सूचना देण्यांत आली ह्मणजे विकृति टाळणे आणि घालवणे हे ध्येय मानणाऱ्या वैद्यशास्त्राने रोगोत्पादक कारणांवर विशेष लक्ष ठेवणे अगत्याचे या न्यायाने अविकृतावस्थेत तत्त्वतः धारक असलेल्यांत श्लेष्मा प्रमुख पण दोषांत वायु प्रमुख मानणे सयुक्तिक होय. याच उद्देशाने “ वायुः पित्तं कफश्चेति ” अशा क्रमाचा प्रसार-‘ फलं-चास्य चिकित्सितं ’ चिकित्सा हे ध्येय मानणाऱ्या आयुर्वेदांत झाला आहे ‘ व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वास्थ्यस्य रक्षणं च ’ (सुश्रुत) व्याधितांना रोगमुक्त करणे आणि गिरोग्यांना तसेच ावर्गे हे आयु-वेशचे ध्येय प्रसिद्ध आहे.

दोष तीन कीं चार ? रक्त हा चवथा दोष आहे काय ?

आयुर्वेदाचे वाङ्मयामध्ये क्वचित् तीन दोषांबरोबरीच महत्त्व रक्ताहि दिल्याचे आढळते. व त्यावरून दोष रक्तासह चार असावे असे मानण्याचा एक संप्रदाय आहे अष्टांगहृदयाचे सर्वांगसुंदरा व्याख्येमध्ये याविषयीचे शंकासमाधान चांगल्या प्रकारे केले आहे. (अ. सं. सूर्य ख० १ श्लोक ५ वगैरे व्याख्या.) रक्त हे सर्व शरीराचे पोषक आणि त्यावर प्रथम परिणाम होतो.

“तदेभिरे शोणितचतुर्थः संभवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं--शरीरं भवति ।

नते देहः ष फादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् ॥

शोणितादपिवा नित्यं देहपतैस्तु धार्यते ॥१॥ (सु.सु अ २१)

सुश्रुतांतील या वाक्यांत त्रिदोषांबरोबरच रक्तालाहि महत्त्व दिले आहे. दोषांप्रमाणेच रक्ताचे वर्णन स्थान विकार सांगितले आहेत.

अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तं च वर्णतः ॥

शोणितं गुरु विस्त्रंस्याद्विदाहश्चास्यपित्तवत् ॥१॥

समशीतोष्ण, मधुर, स्निग्ध, वर्णाने लाल, जड, आमर्गंधि असे रक्त असून त्याचा विदाह पित्ताप्रमाणे होतो.

शोणितस्य स्थानं यदृत्प्लीहानौ तच्चप्रागभिहितम् ।

तत्रस्थमेव शेषाणां शोणितस्थानानामनुग्रह करोति ।

रक्ताचे स्थान यकृत आणि प्लीहा मुख्य असून तेथेच राहून इतर रक्तरथानांना ते मदत करतें. (सु. सू. अ. २१)

अशा प्रकारे रक्ताचे स्वतंत्र वर्णन विशेषतः सुश्रुतांत आहे. तरी देखील रक्ताच्या विकृतांमध्ये वातादीचे संसर्गांमुळे भेद सांगितले असून तदनुसार उपचारामध्ये भेद आहेत. यावरून रक्ताचे स्वातंत्र्य नष्ट होतें.

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदा चित्प्रकुप्यति ॥

तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात्प्रकोपणं ॥१॥

दोषांशिवाय रक्त प्रकुपित होत नाही म्हणून दोषांना अनुसरून त्याचे कोपाचा काल समजावा. (सु. सू. अ०२१)

कोणत्याहि रोगामध्ये त्रिदोषविकृतीला अनुसरूनच संप्राप्ति सांगितली आहे तसा रक्ताचा उल्लेख नाही. द्रव्याचे गुणधर्म सांगतांना त्यांतील रसामध्ये त्रिदोषांचा प्रकोपप्रशम सांगितला तसा रक्ताचा नाही.

(चरक विमानस्थान अध्याय १ ला यांत वर्णन आहे.)

कांहीं रक्ताश्रया विकारांवर स्वतंत्र चिकित्सेचा बोध होण्यासाठी व इतर धातुपेक्षां रक्त हें सर्वगामी, अधिक प्रसरणशील म्हणून त्याची विकृति सर्व शरीरहि विकृत करू शकेल, शुद्ध रक्तानेच सर्व धातुंची वाढ या कारणांनी त्याला इतर धातुपेक्षां महत्व दिले तरी त्यामध्ये स्वतः सामर्थ्य नाही व म्हणून ते दोषांमध्ये समाविष्ट होणार नाही. रक्त, धातु आणि दूष्य याच स्वरूपाचे असादयाचे म्हणजे दोष हे तीनच ठरतात. ' त्रयो दोषाः ' हा सिद्धांत अबाधित आहे.

त्रिदोषासंबंधी गैरसमज.

त्रिदोषासंबंधी आयुर्वेदाच्या उपपत्ति ध्यानी न घेतां कांहीं तरां गृहीत कल्पनांवर नसते आरोप करण्यांत येतात. याला एक कारण जसे पूर्वग्रहदूषित व संभ्रमात्मक कल्पना तसेच दुसरें कारण त्रिदोषांच व्यवहारांत शारीरविज्ञानाकडे दुर्लक्ष्य हेंहि असेल. वाताचा विकार या स्वसामान्य संदिग्ध ज्ञानाने रोगज्ञान होत नाही असा स्पष्ट आयुर्वेदांत उल्लेख असतां दोष, दूष्य व त्यांचे अंशांश, स्थानविभाग प्रसार-स्थानाश्रय इत्यादि गोष्टी ध्यानी घेण्याचा आग्रह असतां अंसल्यां संदिग्ध ज्ञानावर विश्वास ठेवणे व हेंच आयुर्वेदाचे तत्त्वज्ञान मानणे दोनहि अज्ञानाचीं निदर्शकच होत. निदानशास्त्रांत ज्याअर्थां आयुर्वेदाने संचय, प्रकोप आणि प्रसार व स्थानाश्रय यांची संभावेश केला आहे त्या अर्थां शरीराचे विभाग, रचना, कार्य व अन्योन्यसंबंध यांचे ज्ञान

अवश्य होतें याविषयी संशय कां असावा ? पकाशयाश्रयी वायु व अस्थिगत वायु, वायूनें येणारी सूज व वातिक मस्तकशूल, डोळ्यांची आग करणारें पित्त व मळमळ, जळजळ करणारें पित्त, खोकल्यांतून पडणारा कफ व सांध्यांतील कफ इत्यादि सर्व एकाच एका सामान्य स्वरूपाचे असते तर आयुर्वेदाचे चिकित्साशास्त्र इतकें विस्तृत झालें नसतें. या स्थानांतील तारतम्यपूर्वक संबंध ध्यानीं घेऊन विचार करावयास पाहिजे.

अपरिसंख्येय परमाणु समुदाय स्वरूपां शरीरामध्ये या परमाणुंचा संयोग व शरीराचे व्यापार अखंड राखण्यासाठीं संयुक्तावस्थेतील शरीर घटकांमध्ये असणाऱ्या व्यापी व कर्तव्यगार अणुंना महत्व देऊन त्याचे सामर्थ्यावर दृष्टी ठेवण्यासाठीं त्रिदोषवाद् उत्पन्न झाला. हें ध्यानीं घेऊन मग त्यांचा निरनिराळ्या गुणांनीं निरनिराळ्या स्थानीं सांगितलेला क्रियाक्रम विचारांत घेतल्यास, खोकल्यांतून पडणारा कफ, वातींतून पडणारें पित्त अधो-मार्गानें सरगारा वायु म्हणजे आयुर्वेदांतील त्रिदोष नसून, प्रत्येक अणु-तील संग्राहक किंवा आकर्षक शक्तिसंपन्न भाग म्हणजे कफ, पाचक किंवा विभाजकसामर्थ्ययुक्त भाग म्हणजे पित्त आणि गति उत्सर्जनाचें सामर्थ्य असलेला अणुभाग म्हणजे वायु त्याचप्रमाणें, संग्रह, पचन, उत्स-र्जन, किंवा पोषण, पृथक्करण, उत्सर्जन, याशिवाय चवथी क्रिया नाही म्हणूनच दोषांची त्रयी प्रचारांत आली केवळ या संख्येच्या आवडीमुळे नव्हे अशी खात्री होऊन आयुर्वेदाचे तत्वज्ञानाकडे उपहासबुद्धीऐवजी सादरबुद्धि नाही तरी निदान जिज्ञासबुद्धि वळत्यास आयुर्वेदायांनीं शिकारलेला,—

विसर्गादानविश्लेषैः सोमसूर्याऽनिला यथा ।

धारयंति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा ॥ १ ॥

हा सिद्धांत भ्रामक, काल्पनिक, अज्ञानमूलक न वाटतां सत्य असाच वाटेल.

त्रिदोषांचा निदानाविषयी उपयोग ?

त्रिदोषांच्या तात्विक स्वरूपाचा बोध झाल्यावर त्यांचा निदान आणि चिकित्सा यांमध्ये कसा उपयोग करावयाचा हा विचार कर्तव्य आहे. वैद्यशास्त्राचें सर्व विवेचन चिकित्सेच्या सुलभतेसाठीं असतें आणि चिकित्सा रोगाची; अर्थात् निदान व चिकित्सा हींच वैद्यशा-स्त्राचीं मुख्यांगें झालीं. रोगाचें नक्की ज्ञान व खात्रीचे उपाय यांसाठीं सर्व विवेचन आहे. (व्याधेस्तत्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।) आयुर्वेदाच्या सर्व विवेचनाचें तत्त्व त्रिदोष आहेत अर्थात् त्यांचा

निदान चिकित्सेचे कामी उपयोग झाला पाहिजे नाहीपेक्षां त्रिदोषवर्णन हे शब्दशास्त्राचें एक विनोदी स्वरूप होईल. आयुर्वेदानें कफपित्तानि-
लांना दोष हें नांव देऊन हेच शरीर दूषित करतात; (दूषणात् दोषाः।)
रोगकर्तृत्व त्यांचेकडेच आहे असा उद्देश प्रथमदर्शनांचे स्पष्ट केला
आहे. त्याचप्रमाणें—

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणं । (वाग्भट.)

वातादि दोषच सर्व रोगांचें मुख्य कारण आहेत.

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः । (वाग्भट)

सर्व रोगांचें निदान म्हणजे उत्पादक कारण कुपित झालेले दोष
होत.

विकारजातं त्रिविधं त्रीन् दोषान्नातिवर्तते ॥ (वाग्भट)

तीन प्रकारचे रोग (सर्व) वातादि तीन दोषांशिवाय होत नाहीत.

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः॥

रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥१॥ (वाग्भट)

याप्रमाणें क्रुद्ध झालेले दोष रोगस्थानगत अशा ज्या रसायनी
हणजे सूक्ष्मवाहिनी त्यांचे ठिकाणी जाऊन शरीरांत विकृति उत्पन्न
करतात.

त एव व्यापन्नाः प्रलयहेतवः (सुश्रुत.)

तेच विघडले असतां प्रलय म्हणजे नाश (रोग आणि मरण.)
करतात.

विकृता देहं भ्रंति । (वाग्भट.)

विकृत झाले असतां देहाचा नाश करतात.

इत्यादि अशा प्रकारचीं अनेक वाक्ये आहेत कीं त्यांवरून आयु-
र्वेदीयांनीं सर्व रोगांचें कर्तृत्व वातादि त्रिदोषांकडेच सांगितलें असल्याचें
स्पष्ट होतें. सर्व शरीराच्या अनेक क्रियांचा अंतर्भाव विसर्गादानविक्षे-
परूपी तीनच क्रियांत होतो व त्याच तीन क्रियांमध्ये वैप्रभ्य आलें
असतां रोगोद्भव होतो. यावरून नित्य व्यापारांप्रमाणें रोगकर्तृत्वहि
तत्त्वतः त्रिदोषांकडे सांगावें हें ओघानेंच प्राप्त झालें. पण याप्रमाणें
तत्त्वतः त्रिदोष रोगकारक मानल्यावरहि अनेक रोग आणि त्यांच्या
अनेकविध अवस्था यांचें नक्की ज्ञान त्रिदोषांनीं कसें होतें ?

कांहीं विकार शरीराच्या एखाद्या भागांतच असतात तर कांहींचा
संबंध अनेक भागांत असतो. मूज, गुल्म, वण इत्यादि विकार एका
भागांतील तर ज्वर, कुष्ठ, संधिवात, सर्वांगाची मूज इत्यादि अनेक
शरीरावयवांचे विकार होत. या विकारांना अनुक्रमें स्थानी आणि
सार्वदेहिक अशीं नांवें देतां येतील. एकाद्या विकारांत अनेक उपद्रव

असतात तर कांहींत असत नाहीत, कांहीं रोग झाले असतां त्यांचा परिणाम आणखी रोग उत्पन्न करण्यांत होतो, कांहीं तसे नाहींत असे अनेक प्रकारचे रोग तीन दोषांनी कसे समजून घ्यावयाचे ? तीन दोष व अनेक स्थानांत अनेक विकार यांचा संबंध कसा येतो ? याविषयी आयुर्वेदाची पद्धति काय आहे पाहू.

रोग म्हणजे काय ?

प्रथमतः आयुर्वेदानें रोगाविषयी काय व्याख्या केली आहे या-
विषयी विचार करावयास पाहिजे. “रोगस्तु दोषवैपम्यं” रोग म्हणजे दोषांचें वैपम्य होय. अशी रोगाची व्याख्या आहे. दोषांमध्ये वैपम्य येणें म्हणजे त्यांच्या नैसर्गिक क्रियांमध्ये अनियमितपणा येणें. दोषांच्या व्यूनाधिक्याला वैपम्य मानण्यांत येतें. परंतु अशा अर्थानें पूर्णता येत नाही. दोषांचें प्रमाण हें मर्यादित नसून तें शरीराच्या प्रमाणावर अवलंबून असतें. “दोषधातुमलादीनां परिमाणं न विद्यते.” (चरक.) दोष, धातु, मळ इत्यादि पदार्थांना ठराविक प्रमाण असत नाही. कोणी म्हसव, तर कोणी दीर्घ, कोणी स्थूल कोणी कृश, कोणी मांसल तर कोणी मांस कमी असणारा, कोणी कृष्णवर्णाचा कोणी गोरा, अस्थिसार, मांससार, शुक्रसार, वातप्रकृति, पित्तप्रकृति, कफप्रकृति इत्यादि सहज जो शरीरधर्म त्यामध्ये “व्यक्ती तितक्या प्रकृति” या न्यायानें दोषांदांचें प्रमाण भिन्न असावयाचें. आणि या जन्मादारम्य असणाऱ्या प्रमाणाभिन्नत्वाला किंवा व्यूनाधिक्याला रोग नांव दिल्यास सर्वच रोगी मानण्याचा अनवस्थाप्रसंग येईल. त्याचप्रमाणें वयोमानानुसार वाढणाऱ्या आणि जरेनें जाणें होणाऱ्या शरीरामध्ये दोषधातुमलांचें प्रमाण बदलतेंच राहतें. इतकेंच काय ? पण एकाद्याला पोषणाभावीं अथवा एखाद्या आजारादुळे वगैरे सार्वदेहिक क्षीणता येते व पुनः ती जाते. म्हणजे या दोनही अवस्था रोग नव्हेत. रोगामध्ये प्रमाणभिन्नता हें तत्त्व नसून विषमता म्हणजे त्यांच्या क्रियांमध्ये विरुद्धता उत्पन्न होणें हें तत्त्व आहे. “विषमता स्वरूपात् च्यावः” “दोषाणां साम्यं स्वरूपात् अप्रच्युतिः।” दोषांची विषमता म्हणजे स्वरूपभ्रष्टता, आणि साम्य म्हणजे ते स्वभावापासून भ्रष्ट न होणें, ही सर्वांगसुंदरा व्याख्येंतील, रोगव्याख्या मार्भिक आहे.

सर्व शरीराची क्षीणता अथवा वृद्धि म्हणजे त्यांतील दोषांची क्षीणता आणि वाढ म्हणजे वैपम्य अगर रोग नव्हे; त्याचप्रमाणें एकाद्या भागाची अथवा एकाद्या पदार्थाची वृद्धि अथवा क्षीणताहि रोग नव्हे. तर विषमता अर्थात् “अनैसर्गिकपणा” हा रोग होय. म्हणजे

दोषवैषम्य याचा अर्थ क्रियावैषम्य असा उघड होतो. ज्या ठिकाणी जी नैसर्गिक क्रिया घडायचा ती न घडतां भलतीच क्रिया घडते त्या वेळीं रोग होतो. यासाठीच दोषांची वृद्धि, क्षय यांचीं लक्षणें सांगून त्याशिवाय कोपाची एक अवस्था सांगितली आहे. आणि हीच अवस्था रोगकारण असल्याचा उल्लेख आहे वृद्धिक्षयांमध्ये रोगकर्तृत्व नाही. मात्र या अवस्था कोपास्थेला उत्पन्न करूं शकतात. ज्यांतही क्षीणावस्था ही रोगकारक नाही. कारण जो पदार्थ क्षीण अथवा क्षीण-सामर्थ्य झाला त्यामध्ये कोप संभवनीय नसतो. म्हणून कोणत्या तरी दोषाचा संचय व त्याचा प्रकोप आणि त्यापासून रोग असा क्रम सांगण्यांत आला आहे.

शरीर निरोगी स्थितीत असतां सर्वत्र योग्य प्रमाणांत संग्रह, पचन व उत्सर्जन या क्रिया चालतात, आणि ज्या वेळीं एका अथवा अनेक शरीरभागांत अनैसर्गिक संग्रह, पचन आणि उत्सर्जन होईल त्या वेळीं रोग होतो. शरीरामध्ये ज्यावेळीं कोठें संग्राहादि कार्यांचा अतिरेक होतो त्या वेळीं त्याचा परिणाम दुःखकारक होतो म्हणून “ रुजंति इति रोगाः ” पीडा देणारे या अर्थानें रोग या शब्दाने या अवस्था संबोधण्यांत येऊं लागल्या. पीडा ज्या ठिकाणी होते तेथील क्रियावैषम्याचें ज्ञान हेंच रोगज्ञान होय. अर्थातच रोगस्थानीय क्रियावैषम्य ध्यानीं येण्याला त्या स्थानांतील नित्य क्रियांचें ज्ञान अवश्य होय. आणि शरीराचे विविध भागांतील अनेकविध नित्य क्रियांचे ज्ञानाला त्या त्या स्थानाचें स्थूलतया रचना आकार, पदार्थ, स्वरूप यांचें ज्ञानहि असावयास पाहिजे. या ज्ञानाला शरीरेंद्रियविज्ञान या नांवानें संबोधण्यांत येतें. शरीरविज्ञान आणि इंद्रियविज्ञान यांचे अभावीं दोषाविवृत्ति अथवा क्रियावैषम्य यांचा योग्य खुलासा होणारा नाही. निदानशास्त्रामध्ये स्थूलतया त्रिदोषविज्ञान अपुरें असून त्यांचें विशिष्ट स्वरूप व स्थानानुरूप कार्य यांचा बोध नीट व्हावयास पाहिजे. स्थानविशिष्ट दोषाविवृत्ति किंवा विशिष्ट स्थानांतील क्रियावैषम्य रोगकारक असल्यानें आयुर्वेदानें निदानाविषयीं दोषांचा प्रकोप आणि स्थानसंश्रय यांना प्राधान्य दिलें आहे प्रकोप म्हणजेच क्रियावैषम्य समजावयाचें. प्रकोपाची व्याख्या अशी आहे कीं,

कोपस्तून्मार्गगामिता ।

लिंगानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ।

कोप म्हणजे उन्मार्गगामिता होय. ही ज्ञाल्यावर त्या दोषाचीं लक्षणें व रोग होतात. उन्मार्गगामिता म्हणजे अयोग्य मार्गानें प्रवृत्ति होणे. असली उन्मार्गप्रवृत्ति होण्याला प्रथम अतिरिक्त संचय व्हावयास

पाहिजे. म्हणजे आधी संचय व मग उन्मार्गप्रवृत्ति असा क्रम प्राप्त होतो. व तो तसाच सांगितलाही आहे.

शरीराच्या रोगी अथवा निरोगी अवस्थांचा विचार करित असता त्याचा सर्वसामान्य धर्म किंवा स्वाभाविक सामर्थ्य गृहीत मानणे अवश्य असते. ज्याप्रमाणे त्या त्या शरीरभागांतील नित्याच्या क्रिया विशिष्ट ठिकाणी या नैसर्गिक सामर्थ्याने चालतात त्याचप्रमाणे रोगी अवस्थे-मध्येहि दूषित पदार्थ किंवा दोष ह्यांच्या उन्मर्ग अवस्थेतहि त्यांचा विशिष्ट मर्यादेषावेतो त्रास न व्हावा अशा प्रकारचे सामर्थ्य मानावे लागते. तोपर्यंत वाढलेल्या दोषाला शरीर सहन करू शकते. व ह्या सामर्थ्याबाहेर वाढ झाली की, त्याचा त्रास हाऊं लागतो. व त्याला प्रतीकार सुरू होतो. ' रोग म्हणजे एक प्रकारे विकृतीचा प्रतीकार होय; ' एकाद्या ठिकाणी रोग होतो म्हणजे त्या ठिकाणी रोगोत्पादक विकृतीला प्रतीकार सुरू होतो. कांहीं विकारांत शरीराची प्रतीकारी शक्ति रोगाला पुरी पडून त्याचा नाश वरू शकते तर कांहीं रोगांमध्ये ही शक्ति अपुरी पडून रोगनाशाला बाह्योपचारांची आवश्यकता असते. आणि याच कारणासाठी चिकित्साशास्त्राची आवश्यकता निर्माण झाली. कित्येक रोगांची स्थिति अशी असते की, एकाद्या ठिकाणी नैसर्गिक क्रियांमध्ये दैर्घ्य उत्पन्न होऊन त्याच ठिकाणी रोग होतो परंतु कांहीं विकारांमध्ये एका ठिकाणी विकृति सुरू हांते परंतु तेथे प्रत्यक्ष असे रोगरूपी कार्ये न घडतां क्रियाकारी जे वातादि पदार्थ त्यांची उन्मार्गप्रवृत्ति इतर भागांत हाऊं लागते व असा प्रकार होत असतां जेथे या उन्मार्गप्रवृत्त दोषाला-क्रियावान् पदार्थाला-प्रसारांत व्यत्यय उत्पन्न होतो त्या जागी रोगाला स्पष्ट रूपता येते. रोगपरीक्षा करित असतां रोगाचे ज्ञान हाणजे उन्मार्गप्रवृत्त दोषाचा स्थानसंश्रय हाणून सांगितले आहे त्याचा आशय हाच होय. संप्रसार्तीचे लक्षण सांगतां नाहि:—

यथादुष्टेन देहेण यथा चानुविसर्पता ॥

निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिः । (माधवनिदान, ब. ग. भट,)

दुष्ट हाऊन व त्यांचा प्रसार होऊन एकाद्या दोषाने जी रोगाची (एकाद्या जागी) उत्पत्ति होते. तिला संप्राप्ति हाणवयाचे असे सांगितले आहे.

त्याचप्रमाणे:—

संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसंश्रयं ॥

व्यक्ति भेदं च यो वेत्ति दोषाणां संभवेद्भिषक् ॥ १ ॥

(सुश्रुत.)

दोषांचा संचय, प्रकोप, प्रसार, स्थानसंश्रय, रोगाची स्पष्टता आणि त्याचे त्याचे भेद जाणतो त्यालाच वैद्य ह्मणार्हे.

याप्रमाणे रोगस्थान, त्यांत होणारा उन्मार्गप्रवृत्त दोषाचा संचय, हा उन्मार्गप्रवृत्त दोष कोठून कोठून उन्मार्गगामी झाला, त्याचा प्रसार कोणकोणत्या भागांतून झाला इत्यादि समजणे रोगज्ञानाला अवश्य आहे. थोडक्यांत याचा अर्थ असा की, विकृतीच्या आरंभाचे स्थान, त्याच्या रोगरूपी परिणामाचे स्थान व या दोन स्थानांचे मध्यवर्ति शरीरावयवांवर प्रसाराचे वेळीं घडणारा परिणाम इतक्या गोष्टी विचारांत घेतल्या असतां रोगज्ञान होतें. कांहीं रोगांत विकृति किंवा दोषवैपम्य आणि रोगस्थान एकच असावे आणि कांहीं विकारांत हीं दोन स्थाने भिन्न असावीत याचें कारण स्थानी सामर्थ्याची न्यूनाधिकता असते. एकाद्या शरीरभागांत नैसर्गिक क्रियांमध्ये विषमता आणि त्यायोगें जरी एकाद्या अनैसर्गिक पदार्थाचा संचय झाला तरी तो शरीरभाग सामर्थ्यसंपन्न असल्यास असल्या अतिरिक्त, अनैसर्गिक, किंवा दूषित पदार्थाला आपल्या सामर्थ्याने बाहेर टाकून स्वतः सुरक्षित राहतो. अशा रीतीने उन्मार्गगामी दोष (दूषित पदार्थ) प्रसार पावत असतां ज्या एखाद्या सामर्थ्यहीन भागाकडून त्याचें उत्सर्जन होऊं शकत नाहीं तेथे त्याचा संचय होऊन दूषित पदार्थाच्या संयोगानें त्या भागांतील पदार्थहि दूषित होतात व मग हा दूषित संचय फार झाला कीं त्याच्या प्रतीकारांकरतां शरीराचें प्रतिकारी सामर्थ्य या विशिष्ट भागांत एकवटतें. तेथील नित्य व्यापार बंद (बरेच कमी) होतात. व मग तेथे सर्वच अनैसर्गिक क्रिया उत्पन्न होतात यालाच रोग हें नांव आहे. (रोग-प्रतिकारी सामर्थ्याविषयी पा. १०६ पहा.) रोगस्थानीय वैगुण्याल्य आणि त्यामुळे होणाऱ्या उन्मार्गप्रवृत्त दोषाचे संचाराला रोगविज्ञानांत महत्त्व दिले आहे:—

कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावतां ।

यत्र संगः स्ववैगुण्याद्द्वयाधिस्तत्रोपजायते॥१॥ (चरक)

दोष कुपित होऊन त्यांचा शरीरांत प्रसार चालू असला तरी ज्या ठिकाणी स्थानवैगुण्य उद्भवले तेथे त्या दोषाचा संग होतो आणि त्याच जागी रोग होतो हें जें स्थानी वैगुण्य आलेले असतें त्याचें कारण अनेक प्रकारचें असू शकते. कोणत्या तरी कारणाने एकाद्या स्थानांतील शक्ति क्षीण होते व तेथे रोगाला स्पष्ट स्वरूप प्राप्त होतें. यासाठी रोगाचे ज्ञानाला, विकृतीचें आरंभस्थान व त्याचा परिणाम रोगरूपानें होतो तें स्थान, यांचा बोध व मग त्रिमार्गप्रवृत्त दोषाचा भेद कळला कीं सामान्यतः रोगाची माहिती होते. ज्या दोषांच्या प्रकोप, प्रसर-स्थाना-श्रयावर रोगज्ञान अवलंबून आहे त्यांचें निरनिराळ्या रोगस्थानांतल-

कार्य व कार्यकारी गुण अथवा अंश यांविषयी प्रथम ज्ञान असावयास पाहिजे.

वाढ, प्रकोप किंवा उन्मार्गप्रवृत्ति आणि स्थानाश्रय हे मानतांच अर्थात् हे दोष पदार्थ असावयास पाहिजेत हे ओघानेच प्राप्त होतें. पदार्थाशिवाय उन्मार्गप्रवृत्ति आणि प्रसार कशाचा होणार ? अतिरिक्त वाढून दूषित स्वरूप आल्यावर त्यांना दोष हे नांवहि सार्थ होतें. त्यापूर्वी प्रमाणस्थित शुद्धस्थिति ही दोषवाचक नसून ती देहधारक अवस्था असते, आणि याकरतांच यांना समस्थितीत धातु हे नांव योग्य आहे. शास्त्रीय व्यवहाराचे सोयीसाठी दिलेले दोष हे नांव नेहमीच वापरण्यांत येतें. अशा रीतीने दूषित झालेल्या वातादींना मल हे नांवहि क्वचित् योजण्यांत येतें. कारण, या अवस्थेत शरीरधातूंना मलिन करणें व टाकाऊ किंवा उत्सर्जनीय स्वरूप पावणें हे गुण (दुर्गुण) त्यांत उद्भवतात.

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।

कोणत्याहि ठिकाणी रोग अथवा रोगात्मक विकृति व्हावयाची ह्मणजे एकादा दोष वाढतो. वाढ झाल्यावर मग त्याचा प्रसार इत्यादि होतात. ह्मणजे, कोणत्या तरी दोषाच्या वाढीशिवाय रोग होत नाही हे उघड होय. वाढीचा परिणाम रोगरूपाने होतो म्हणून वाढीच्याच अवस्थेत दोषाचा प्रतीकार करून कोपादि अवस्था उद्भवण्याचे टाळावे असा अभिप्राय आहे. “चय एव जयेद्दोषं” चयाचे अवस्थेतच दोषाला जिंकावा त्याचप्रमाणे, मुख्यत्वे उपचार सांगत असतां शोधन व शमन हेच प्रकार सांगितले आहेत. “शोधनं, शमनं चेति समासा दौषधं द्विधा ।” शोधन व शमन या भेदांनी औषध मुख्यतः दोनच प्रकारचे आहे. (अ. ह.) आणि हे दोन प्रकार लंघनाचे आहेत.

शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लंघनम् ।

शोधन व शमन या भेदांनी लंघन दोन प्रकारचे आहे. शोधन म्हणजे वाढलेल्या दोषांना शरीराबाहेर काढून टावणें व शमन ह्मणजे प्रत्यक्ष बाहेर न काढतां विषमता घालविणें. चिकित्सा सांगत असतां आयुर्वेदीय ग्रंथांत वृंहण व लंघन असे दोन प्रकार सांगण्यांत आले आहेत.

उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्द्विधैवोपक्रमो मतः ।

एकः संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥

वृंहणो लंघनश्चति तत्पर्यायावुदाहृतौ ।

वृंहणं यद् वृहत्वाय लंघनं लाघवाययत् ॥

देहस्य भवतः ॥

उपक्रम्य म्हणजे चिकित्स्य जो देह तो मुख्यत्वे दोनच प्रकारचा म्हणजे कृश आणि स्थूल या दोनच स्वरूपाचा असल्याकारणाने चिकित्साहि दोनच प्रकारची आहे. एक संतर्पण किंवा वृंहण आणि दुसरी अपतर्पण किंवा लंघन. अनुक्रमे हे उपचार शरीराला पुष्टि आणि लाघव (कृशता) आणतात म्हणून ही नावे आहेत. (अ. ह.)

यावरून वृंहण हा उपचार मानून वृद्धीप्रमाणे क्षयहि रोगोत्पादक मानण्यांत येतो. (कांहिजणांकडून) परंतु ही चूक आहे. कारण लंघन वृंहण हे देहाचे दोषांचे नव्हे. देह कृश झाला असता, क्षीण झाला असता वायु हा दोष वाढलेला असतो. आणि अशा अवस्थेत वातरोग होतात. त्यावर वाढलेल्या वातावरील उपचार करावयाचे असतात. कृशता हा रोग नसून तीमुळे वायु वाढून रोग करू शकतो. व वृंहणाने वृद्धवायु कमी होतो. वृंहण शमन त्वेव वायोः । वृंहण हे वायुवरील शमन, अर्थात् वाढलेल्या वायूचे लंघनच आहे. असा उल्लेखहि याकर. तांच आहे. रोगोत्पादक दोष आहेत. ते कोणत्या अवस्थेत रोग करतात हा महत्त्वाचा मुद्दा असून निदानशास्त्रांत विशेषतः विचारणीय आहे. आणि त्याचे उत्तर दोष वाढल्यावर विकारकारी होतात क्षीणावस्थेत नव्हे असे आहे. मग ही वाढ तत्त्वतः झालेली असो अथवा दुसऱ्या दोषाचे क्षीणावस्थेची सापेक्षतया झालेली असो. कित्येकवेळी क्षीण दोषाच्या अवस्थेमध्ये विकार झालेले असतात. परंतु ते क्षीण दोषाचे नसून त्याचे उलट गुणाच्या दोषाचे सापेक्ष वाढीने झालेले असतात हे ध्यानी ठेवणे अगत्य आहे. “ रोगस्तु दोषवैपम्यं ” दोषांचे वैपम्य म्हणजे वृद्धिक्षयावरून हे वैपम्य व त्यालाच रोग मानतांना क्षयहि रोगावस्था मानण्यांत येत. परंतु वैपम्य याचा अर्थ केवळ वाढ किंवा केवळ ऱ्हास असा नसून सापेक्षतया वाढ आणि ऱ्हास म्हणजे तीन दोषांच्यामध्ये नैसर्गिक क्रियाप्रवर्तनाला अर्द्य जे एकप्रमाण त्यामध्ये वैपम्य येणे असा वैपम्य शब्दाचा तत्त्वतः अर्थ आहे. आणि असल्या वैपम्यामध्ये क्षीणसामर्थ्य अशा दोषापासून विकार होत नसून त्याच्या उलट वाढलेल्यांचे विकार होतात ही गोष्ट ध्यानी घेऊन रोगसंप्राप्तीचे निरीक्षण करावयास पाहिजे. प्रतीकार वाढलेल्यावर असतो. प्रतिकार अथवा चिकित्सा व्यावर करावयाची तो दोष क्षीण नाही तर वृद्धच असतो याविषयी मतभेदाचे कारण नाही. रोगारंभक विकृतीची दोषांचा संबंध विचारांत घेतानां ते वाढलेले असतात व वाढ पदार्थस्वरूपाची असते या दोन गोष्टी ध्यानी घेणे अगत्य आहे. (मार्गे पाचक पित्ताचे वर्णनांत पित्ताचे दूषित स्वरूपाविषयी खुलासा पहा.) दोषांचे शुद्ध व सूक्ष्म असे स्वरूप व रोगोत्पादक नसून ते देहधारक आहे आणि ही

सूक्ष्मता जाऊन स्थूल द्रव्याश्रयी अशी त्यांची वाढ होते त्यावेळीं दोष हे दोष होतात. या दृष्टीने विचार करतां ध्यानांत येईल कीं, कफाच्या अनेक गुणांमध्ये वर्गीकरण केल्यास, शीत आणि स्निग्ध असे दोन भाग त्यांत मुख्य दिसतात, गुरु, मंद इत्यादि गुण स्निग्ध गुणाचे अनुपंगी आहेत. या दोन प्रकारच्या श्लेष्मगुणांमध्ये शीत हा गुण सूक्ष्म आणि शक्तिस्वरूप आहे तितका स्निग्ध नाही. स्निग्धगुणाची प्रतीति स्थूलाश्रयी आहे. आणि संघटना किंवा संग्रहाचे दृश्य कार्य याच पदार्थाश्रयी गुणांने व्हावयाचें. व ज्यावेळीं कफाची रोगकारी वाढ होते त्यावेळीं याच गुणाची वाढ अधिक प्रमाणांत होत असते. पित्ताचेहि असेच दोन भाग पडतात. एक उष्णगुणप्रधान, आणि दुसरा तीक्ष्णगुणप्रधान. उष्णता आणि तीक्ष्णता. तीक्ष्णता हा गुण द्रव अशा आम्लाचा आश्रयी असतो. पित्ताचे गुणांमध्ये एक उष्णता व द्रव, अम्ल, तीक्ष्ण इत्यादि गुण हे द्रवपदार्थाश्रयी तीक्ष्ण अम्लाचे आहेत. या दोन प्रकारांत उष्णता सूक्ष्मद्रव्याश्रयी आणि द्रवाश्रयी तीक्ष्णता त्यामानानें स्थूल हें उघडच आहे. मात्र कफाचे संग्रहात्मक कार्य स्निग्धगुणांने घडते त्याचप्रमाणें पित्ताचें पचनात्मककार्य याच द्रवाश्रयी गुणांने प्रत्यक्ष घडून येतें. सामर्थ्य हें सूक्ष्मपदार्थाश्रयी असतें आणि विकारकारी अवस्था दूषित अवस्था स्थूल पदार्थांत उद्भवते. वायु हा पदार्थ सूक्ष्म आहे. तरी देखील त्यामध्ये दूषित अवस्था उद्भवते याचा अर्थ त्यामध्ये विरळपणाची मर्यादा कमी होते. त्याचें कार्य अथवा धर्म गति हा आहे. व लघूनच त्याची विकारकारी अवस्था म्हणजे संचारांत अंतराय लघून सांगण्यांत आला आहे. गतिस्वभावी वायूचा संचय व्हावयाचा म्हणजे तो एखादे जागीं कोंडला जावयाचा हा अर्थ उघड आहे. रोगकारी संचयाचें स्वरूप ध्यानांत घेताना कफाची शीतलता, पित्ताची उष्णता किंवा वायूची गति यांचा संचय नसून कफाची स्निग्धता, पित्ताची तीक्ष्णता आणि वायूचा अणुसमुदाय यांची वाढ रोगकारी होते; अर्थात शीतता, उष्णता अथवा गति हे धर्म ते ज्या सूक्ष्म अणूंमध्ये असतात असे सूक्ष्म पदार्थ त्रिघटणारे नाहीत तर त्यांचें स्थूल स्वरूप दुष्ट होतें व इतर पदार्थांना दूषित करतें. कफपित्तानिलांच्या नित्यव्यापारांत, स्निग्धता-किंवा संग्राहक पदार्थ, पाचक पदार्थ किंवा उष्णता, आणि गति यांचें दूषित स्वरूप म्हणजे स्निग्धतेचा अतिरेक अभिष्यंद, उष्णतेचा अतिरेक अभिताप आणि गतीचा एकाच ठिकाणीं अतिरेक म्हणजे क्षोभ अशीं नांवे त्यांना दोषी स्थितींत प्राप्त होतात. यांचे स्पष्ट अर्थ—अभिष्यंद म्हणजे अतिसंचय, ओलसरपणा अभिताप,—दाहात्मक उष्णता, अक्षोभ—फाजील ताण असे समजावे.

प्रत्येक विकारांतील त्रिदोषांचा संबंध म्हणजे विकार अभिष्यंद-
जन्य आहे, अभितापजन्य आहे कीं क्षोभजन्य आहे यांचा बोधक
समजावयाचा.

शूलं नर्तेऽनिलाद्दाहःपितात् शोफः कफोदयात् ॥

“शूलं वायुशिवाय नाही, दाह पित्ताशिवाय नाही आणि सूज कफा-
शिवाय नाही. असा सिद्धांत याच अर्थाचा आहे. अनेक विकारांतील
अनेक लक्षणांचा तत्त्वतः या तीनच मुख्य लक्षणांत अंतर्भाव होतो.
कोणताही विकार यांपैकींच एका अथवा अनेक अवस्थांमुळे होतो.
आणि याच कारणाने सर्व रोगांमध्ये त्रिदोषांचा संबंध येतो श्लेष्मजन्य,
पित्तजन्य, वातजन्य यांचा अर्थ अभिष्यंदापासून, दाहापासून अथवा
क्षोभापासून झालेला विकार असा असतो. कित्येक विकारांमध्ये
धातु म्हणजे रसरक्तदि पदार्थांचा त्याचप्रमाणे मलमूत्रांचा संचय होतो,
परंतु हे संचय होण्यालाही वरील तीहीपैकीं एकाद्या अवस्थेची अवश्य-
कता असते. आणि यासाठी रोगस्थान व त्यांतील धातु वगैरे पदा-
र्थांची विकृती समजली तरी तिचे कारण, अभिष्यंद, अभिताप कीं
क्षोभ हे कळावे म्हणून निदानशास्त्रांत तत्त्वतः त्रिदोषज्ञानाला महत्त्व
देण्यांत आले आहे.

केवळ दोषज्ञान निदानांत पुरे होणारे नसून धातूंचा व रोगस्थानाचा
विचारहि अवश्य आहे. हे प्रत्येक रोगाची संप्राप्ति पाहतां ध्यानीं
येईल. धातु आणि मळ यांचा कफपित्तादिकांशी संबंध निश्चित
करण्याकरतां दोषदूष्य संबंध सांगण्यांत आला आहे. दोष व दूष्ये
ही परस्पर साधर्म्ययुक्त असतात. दोषांचे जे गुण ते ज्या धातूंत
अधिक ते त्या दोषांचे दूष्य ह्मणजे विशेषतः दूषित होणारे पदार्थ.
एकदां शरीर विकृत झाल्यावर मग सामान्य नियम उल्लंघिले जाऊन
कोणत्याहि धातूमध्ये कोणत्याहि दोषांची विकृति हाऊं शकते. परंतु
प्रामुख्याने अधिक प्रमाणांत व प्रथम होणारी विकृति या दोषदूष्यां
मध्ये होते. क्रियाकारी असे जे सूक्ष्म दोष त्यांचे हे दूष्य धातु
आधारभूत असतात. म्हणून त्यांवर प्रथम परिणाम होतो.

रोगपरीक्षा करीत असतां महत्त्वाची गोष्ट ह्मणजे रोगस्थानीय
नित्य क्रिया आणि त्यांचे कर्तृत्व असलेल्या दोषांच्या अंशाचे ज्ञान ही
होय. एकाद्या दोषाने एकाद्या ठिकाणी रोग झाला अशा शब्दसमुच्च-
याने रोगस्थानीय अशा नित्य क्रियांतील विक्रियेचा स्पष्ट खुलासा झाला
पाहिजे तरच त्रिदोषांचा निदानशास्त्रांत उपयोग होतो असे म्हणतां
येईल. स्पष्टीकरणासाठी एकदोन उदाहरणे घेऊं.

(१) ज्वर.

ज्वर हा सर्वांना महशूर असलेला विकार आहे. आयुर्वेदामध्ये याची मंप्राप्ति दिली आहे ती अशी (संप्राप्ति ह्मणजे रोगाची उत्पादक विकृति क्रम वगैरे) आमाशयांत कुपित झालेले दोष जठराग्नीला बाहेर काढून रसाबरोबर फिरत असतां ज्वर उत्पन्न करतात.

मिथ्याऽहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ॥

बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदा स्यू रसानुगाः ॥१॥ (मा० नि०)

आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधायच ॥

स्रोतांसि पक्वितस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ १ ॥

सह तेनाभिसंपतस्तंपतः सकलं वपुः ॥

कुर्वतो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्तयंति ते ॥२॥ (अ. ह)

अर्थः—अव्यवस्थित आहारविहारांनीं आमाशयांत उत्पन्न झालेले दोष कोष्ठाग्नीला बाहेर घालवून रसानुगाभी होत्साते ज्वर उत्पन्न करतात. (मा. नि०)

दोष आमाशयांत प्रवेश करून, आनांत मिश्र होऊन, स्रोतसे बंद करून, पचनस्थानांतून अग्नीला बाहेर घालवून, त्या सहवर्तमान सर्व शरीरांत फिरून शरीराला त्रास देणारे असे सर्व शरीर अत्यंत उष्ण करतात व अशा रीतीने ज्वर हा रोग उत्पन्न करतात. (अ० ह०)

ज्वर या विकाराचा दोषांशी हा असा संबंध सांगितला आहे. यावरून त्रिदोषपद्धतीचे आधारे शरीरविकृतीचा स्पष्ट खुलासा कसा होतो पाहूं. प्रथमतः ज्वराचे अगदीं सार्धे व सहज कळण्यासारखें स्वरूप ह्मणजे विशेषतः त्वचेत व सर्वांगांतहि उष्णता वाढणे हें असून कोणालाहि कळतें. ही जी उष्णता वाढली ती कशी वाढली, कोटून आली तिचे स्वरूप काय याचा खुलासा वैद्यशास्त्रानें करावयाचा. त्वचेमध्ये जें एक ठराविक उष्णतामान असतें त्याहून त्याची वढ होण्याला साधन काय ? याचें उत्तर आयुर्वेदांतिल वरील ज्वराचे संप्राप्तीमध्ये आहे आयुर्वेदाच्या त्रिदोषपद्धतीमध्ये त्वचा हें एक पित्ताचें स्थान, त्याचप्रमाणें त्वचेखालील स्वेद हेहि पित्ताचें स्थान आहे. म्हणजे त्वचेमध्ये उष्णता किंवा पित्त असतें ही गोष्ट पित्तस्थानांचा निर्देश करित असतां सांगितली आहे. या त्वचारूपी स्थानांत पित्ताची वाढ होते. कारण पित्त आणि उष्णता हे दोनहि शब्द एकाच अर्थाचे प्रतिपादक आहेत. आणि उष्णता वाढते अर्थात् पित्त वाढतें ह्मणजे त्वचेमध्ये पित्ताची वाढ ज्वरामध्ये झालेली असते. याच उद्देशानेंः—

उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥

ज्वर उष्णतेशिवाय नाहीं. आणि उष्णता पित्ताशिवाय नाहीं. अशा रीतीने ज्वर या विकाराचें उत्पादकत्व पित्ताकडे आलें. ज्वराचें स्थान

त्वचा व उत्पादक दोष पित्त येवढे कळून भागत नाही; कारण त्वचेत पित्त किंवा उष्णता वाढण्याने ज्वराशिवाय इतरहि पौष्टिक विकार होणे संभवनीय आहे. दाह, उर्द, त्वरूपाक, कुष्ठ, व्यंग, नीलिका इत्यादि अनेक विकार त्वचेमध्येच होणारे आणि त्यांचे कारण—उत्पादक-पित्तच. मग ज्वरोत्पादक पित्त कोणते आणि कोणत्या अवस्थेचे ? ज्या अर्थी दाहोत्पादक पित्त वाढले असतां दाह होतो पण ज्वर नाही, दाहांत उष्णता वाढली ती रोग्याला कळते, असह्य दाह होतो पण त्वचेवर उष्णतामान वाढलेले दुसऱ्याला स्पर्शाने कळत नाही. ज्वरांत दाह नसेलहि पण थोड्याफार प्रमाणांत उष्णतामान वाढावयाचेच. ही उष्णता कोठून येते याचे उत्तर आयुर्वेदाने दिले तें असे. अव्यवस्थित आहार वगैरेनी आमाशयांत दोषांचा प्रादुर्भाव होतो. दोष आमाशयाचा आश्रय करतात. आमाशय या शब्दाचा अर्थ लघ्वंत्रे किंवा पच्यमानाशय असा आहे. (मार्गे खुलासा आहेच आणि सदर पुस्तकांत विवेचनाचे सोयीसाठी पच्यमानाशय याच शब्दाने लघ्वंत्रे संवोधिली आहेत.) पच्यमानाशयांत दोष उत्पन्न होतात अथवा प्रवेश करतात याचा अर्थ काय ? दोष शब्द बहुवचनी अर्थात् तीनहि दोष असावयास पाहिजेत पच्यमानाशयामध्ये तीन दोषांची विकृति एकदम होते काय ? आहाराचे अनियमितपणाने पचनाचे कार्य विकृत झाले म्हणजे अर्थातच तीन दोषांच्या पच्यमानाशयांतील क्रिया विकृत होतात. अन्नाचे पचन, अन्नरसाचा संग्रह व वियोजन नीट होत नाही. पचन व अन्नरसाचे वियोजन ही कार्ये कमी होतात व आंतडयामध्ये अन्नाचा संग्रह अधिक—अधिक काल पडेतां होतो. ह्मणजे विसर्गादानविक्षेप किंवा संयोग विभाग वियोग या क्रियांमध्ये अव्यवस्थितपणा प्राप्त झाला व त्यामुळे दोषाः हे बहुवचन सार्थ आहे. अशा प्रकारे जर आमाशयांत एका अव्यवस्थित आहारविहारामुळे तीनहि दोषांच्या क्रिया विकृत झाल्या तर ज्वरोत्पादक विकृति तीनहि दोषांनी उत्पन्न केली असे म्हणावे लागेल. व ज्वर हा रोग सांनिपातिकच मानावा लागेल. पण तसा तो मानला नाही. त्यामध्ये एक दोषी, द्विदोषी सांनिपातिक असे भेद सांगितले आहेत. अर्थात् ज्वरारंभक दोष एक असतो, हे उघड होते. शिवाय आमाशयांत दोषविकृति झाली ती तीन दोषांची झाली तरी कोप अथवा उन्मार्गावस्था कोणत्या कोणत्या दोषांत उत्पन्न होऊन ज्वर उत्पन्न होतो हा प्रश्न तसाच राहतो उन्मार्ग प्रवृत्त जो दोष तोच रोगकारी असतो. “ सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ ” या वाक्यांत कुपित दोषच सर्व रोगांचे कारण सांगितले आहे आणि कोप ह्मणजे उन्मार्गागमित्व होय.

कोपस्तून्मार्गगामिता ।

उन्मार्गगामिता ज्या दोषामध्ये उत्पन्न व्हावयाची त्याचा नैसर्गिक मार्ग कांहीं तरी कारणाने रुद्ध व्हावयास पाहिजे; परवीं तो उन्मार्गगामी होण्याचे कारण नाही हेहि न सांगतां कळण्यासारखे आहे. अशी अवस्था ह्यणजे—कोणत्या तरी दोषाचा नित्याचा मार्ग रुद्ध होऊन त्यामुळे उन्मार्गप्रवृत्ति होणे अशी अवस्था—आमाश्यामध्ये कोण या दोषांत आल्याने ज्वर निर्माण होईल. याचे उत्तर वरील ज्वर संप्राप्तीचे प्रकारांत असलेल्या श्लोकांमध्ये आहे ते हे कीं,—

वहिनिरस्य कोष्ठान्नि ॥ मा० नि०

पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं वह्निः [अ० ह०]

या वाक्यांनीं पचनस्थानांतून पाचकाग्रीला बाहेर घालवून ज्वर उत्पन्न करतात (दोष) असे सुचविले आहे. अर्थात् उन्मार्गावस्था पाचक अग्रीची म्हणजे पाचक—पित्ताची झाली. जें पाचक पित्त अन्नांत स्रवून पचनाचे कार्य करणार त्याचा योग्य मार्ग ह्यणजे पच्यमानाशय अथवा लहान अंतडे यांतील अंतर्मुख (आंत वाहणारी) जीं स्रोतसें तो होय. हा नैसर्गिक मार्ग अजीर्णजन्य दोषांनीं बंद झाला. अजीर्ण असल्या स्निग्ध, शीत पदार्थांच्या संसर्गाने आंतड्याचा अंतर्भाग, अभिष्यन्— (क्लिन्न—ओलसर—कुगीर—सुजीर) झाला व त्यामुळे स्रोतसें बंद झाली व त्याचा परिणाम असा झाला कीं या स्रोतसांतून आंत पाझरणारे पित्त स्रवू शकतें नाहीं व तें समीपवर्ति अशा अन्नरसवाहक स्रोतसांतून रसावरोवर वाहेर पडून त्याचेवरोवर शरीरांत फिरू लागले. (स्रोतसें सर्वत्र व अंतर्बहिर्भागीं असल्याचा उल्लेख मार्ग आहे. पहा. पा. ७५)

वर दिलेल्या संप्राप्तीमध्ये “ पिधाय स्रोतांसि ” स्रोतसें बंद करून आणि “ रसामुगाः सह तेनाभिसर्पतः । ” म्हणजे दोष रसानुगामी होऊन (मा. नि., अ. ह.) त्या उन्मार्गगामी पाचकाग्रीसहवर्तमान फिरणारे असे, असा उल्लेख आहे तो याच अर्थाचा होय. व या उल्लेखावरून स्रोतोरोध पित्तवाही स्रोतसांचा व कोप अथवा उन्मार्गगामिता पित्ताची, आणि या उन्मार्गप्रवृत्त पित्तामुळेच ज्वर हा रोग उत्पन्न होतो या गोष्टी उघड झाल्या. यामुळेच ‘उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना । ’ असा सामान्य सिद्धांतहि सांगण्यांत आला आहे.

सदरहू विवेचनामध्ये उत्पन्न होणारी एक शंका अशी आहे कीं, ज्या पाचक पित्ताची उन्मार्गावस्था ज्वरोत्पादक ह्यणून सांगण्यांत आली आहे ते पित्त उन्मार्गावस्थेत येण्यासारखे आहे काय ? शिवाय या

पित्ताचें स्थान आमाशय किंवा लहान आंतडे हें आहे काय ? कारण, पाचक पित्ताचे वर्णनांत त्याचें स्वरूप द्रवत्वविरहित केवळ पाकादि कार्यानुमेय उष्णता असें असून स्थान हें पकाशय व आमाशय यांचा मध्यभाग म्हणजे लहान आंतडे आणि मोठे आंतडे यांचा मध्यभाग अर्थात् ग्रहणी हें सांगण्यांत आले आहे.

पित्तं पंचात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगं ।

पंचभूतात्मकत्वेपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥ १ ॥

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशक्तिं ।

पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक्तथा ॥ २ ॥

अर्थ—पांच पित्तांपैकी पाचक पित्त पकाशय व आमाशय यांचेमध्यें असून तें पंचभूतात्मक असतांही तैजसगुणाचे ङाधिक्यामुळे ज्यांत द्रवत्व नाही असें व अन्नपचनादि कार्यावरून ज्याला अग्नि नांव आहे असें असून तें पित्त अन्न पचवितें, सारकिट्टांचें पृथक्करण करतें इत्यादि. (अ. ह. सू.)

हा पकाशय व आमाशय यांचा मध्यभाग म्हणजे ग्रहणी होय.

अन्नस्य पक्व्या पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितं ।

दोषधातुमलादीनामूपेत्यात्रेयशासनं ॥ १ ॥

तदधिष्ठानमन्नस्य गृहाणात् ग्रहणी मता ।

सैव धन्वंतरिमते कला पित्तधराब्धया ॥ २ ॥

आयुरारोग्यवीर्यांजां भूतधात्वाग्निपुष्टये ।

स्थिता पक्वामाशयद्वारिर भुक्तमार्गागलेव सा ॥ ३ ॥

अर्थ—पूर्वी अन्नाचें पचन करणारे जें पित्त सांगितलें त्यालाच आत्रेय दोषधातुमलांचा उष्मा हाणतात. (आत्रेय, चरक.) त्या उष्म्याचें स्थान आणि अन्नाचें ग्रहण करणारी ती ग्रहणी होय. याच ग्रहणीला धन्वंतरीचे (सुश्रुत ग्रंथ) मतानें पित्तधरा कला नांव आहे. ती पकाशयाचे द्वारावर अन्नमार्गांतील अडसराप्रमाणें आहे. या वर्णनावरून अग्नी किंवा पाचकाग्नि याचें स्थान लहान आंतडे (अ. ह.शा.) नसून ग्रहणी आहे हें उघड झाले. (सर्व लघ्वंत्राला ग्रहणी मानणें ही गोष्ट आयुर्वेदाला संमत नाही.) मग आंतड्यांतील पित्त कोणतें ? व त्याचा पचनार्थी काय संबंध ? (यात्रिपर्यां पित्ताचे वर्णनांतील रंजक पित्ताचें वर्णन ध्यानीं ठेवावें.) पित्ताचे वर्णनामध्ये आंतड्यांमध्ये जें पित्त आहे त्याचा उल्लेख रंजक या नांवानें आहे. मात्र रंजकशब्दानें अन्नाचें रंजक व अन्नरसाचें रंजक हा भेद ध्यानीं ध्यावयास पाहिजे. आमाशय या शब्दाची व्याप्ति आम अन्न, आम रस, व आम धातु यां-

पर्यंत असल्याचा उल्लेख आमाचे विवेचनांत केला आहे. अन्नपचनाचे कार्य ग्रहणीमध्ये पूर्ण होते म्हणजे अन्नांतून शरीरोपयुक्त असा रस व निःसत्व मलभाग यांचे पृथक्करण या ठिकाणी होते म्हणून तत्त्वतः याच भागाला पाचकाग्रीचे अधिष्ठान मानणे योग्य. दुसरे पक्षी चर्वणापासूनच पचनाला सुरवात होते असे म्हणावयास प्रत्ययाय नाही. पचनाचे मुख्य वर्ग अगर पोटभेद करावयाचे झाल्यास सोप्या भाषेत असे करता येतील की; तोंडांत चर्वण-वारीक करणे, आमाशय-अन्नाशय यांत सर्व अन्नाचे एकत्र पातळ मिश्रण करणे, नंतर या पातळ मिश्रणामध्ये लहान आंतड्यांत—(पच्यमान आशयांत—) पित्ताचे मिश्रण होऊन एक प्रकारे रासायनिक पद्धतीने शिजण्याची क्रिया करणे व नंतर ग्रहणीमध्ये पृथक्करण-गाळण्याची क्रिया-पूर्ण होणे, असे पाडता येतील. चावणे-वारीक करणे, मिसळणे, शिजविणे आणि गाळणे या चार अवस्थांत रांपैकी मुख्य क्रिया गाळण्याची ती ग्रहणींत होते. पाचक शब्दाचा स्पष्ट अर्थ, पचविणे, आत्मसात् करणे अर्थात् एकादा विजातीय भाग काढून टाकून सजातीय घेणे अर्थात् पृथक्करण असा होतो हे ध्यानांत ठेवणे अगत्य होय. त्यापूर्वी पित्त अन्नांत मिश्र होऊन जे शिजण्याचे कार्य घडते ते पित्त आंतड्यांतून स्रवणारे असते. याच कार्याला यत्कृतांतून पित्तवाही नलिकेच्या द्वारे येणाऱ्या पित्ताची अवश्यकता असते हे उघड आहे. परंतु, आंतड्यांतील पित्त हेच मुख्य असून त्याला मदत यत्कृतांतील पित्ताची असते. (प्रस्तुत लेखकाला या दोन पित्तांचे रासायनिक पृथक्करणाची नक्की माहिती नाही तरी आंतड्यांचा दाह व भेदन-जुलाव-हे कार्य आंतड्यांतील पित्ताचे दिसते यावरून असे अनुमान करणे अयोग्य वाटत नाही की, तीक्ष्ण-भेदी-असले पित्त हे आंतड्यांतील असून या तीक्ष्ण गुणाला मर्यादित करणारे पित्त हे यत्कृतांतील पित्त असावे अन्नाचे घटक फोडून-विरळ करून-त्यांतील सूक्ष्म भाग वेगळे करण्याला त्या तीक्ष्ण भेदी असल्या एकाद्या पदार्थाची अवश्यकता आहे तोच पदार्थ हे आंतड्यांतील पित्त होय) हे पित्तच पचनाचे कार्य करते यामुळे त्याला पाचक नांवाने संबोधणे अयोग्य नाही. हे द्रव-प्रवाही-आहे. अर्थात् याची उन्मार्गप्रवृत्ति हांणे संभवनीय असते. (संस्कृत भाषेतील धातूंच्या बव्हार्थाने असे अर्थ पुष्कळ ठिकाणी स्विकारले जातात.) व हेच पित्त म्हणजे ज्वलन किंवा अग्नि. त्याला दोष बाहेर काढतात याचा अर्थ त्या पित्ताचा अंतःस्राव बंद करून अंतर्वाहि स्रोतसांघेवर्जी बहिर्वाही जी रसवह स्रोतसे त्या विरुद्ध मार्गाकडे त्याची प्रवृत्ति होते. म्हणून पित्ताची उन्मार्गगामिता अथवा कोप हा ज्वरोत्पादक होय. अन्नरसाचे पृथक्करण ग्रहणीप्रदेशांत तत्त्वतः होत असले तरी सर्व आंतड्यांत नद्वि सक्षम स्रोतसांतून तो

क्षिरपत असतो. अशा रीतीने त्रिदोषपद्धतीला अनुसरून पाहतां उवरा-
 रभक विकृती म्हणजे प्रथमतः आमशयांतील पित्ताची उन्मार्गप्रवृत्ति
 असा अर्थ अभिप्रेत असल्याचें दिसून येतें. त्यानंतर ह्या उन्मार्गप्रवृत्त
 पित्तासंबंधी असा प्रश्न उपस्थित होतो की, ह्याचा संचय झाला असतो
 काय ? कारण आर्धी संचय व मग प्रकोप असा सामान्य क्रम आहे.
 आणि पित्ताचे स्त्रावाला अडथळा झाला म्हणजे त्याचा स्वतःच्या
 स्रोतसांमध्ये संचय होतोच. यथामार्गप्रवृत्ति कांहीं काळापुरती
 बंद झाली अर्थात् स्थानी वाढ) उत्सर्जनाभावी.) झाली याचेंच नांव
 संचय. ' चयोवृद्धिः स्वधान्मयेव,, (अ. ह.) स्वतःचे स्थानांत वाढ
 म्हणजे चय समजावा. कांहीं काल चय झाल्यावर मग अयथामार्गाकडे
 प्रवृत्ति होते व तो कोप. अशा प्रकारें पित्ताचा संचय व कोप यांविषयी
 उलगाडा होतो. त्यानंतर प्रश्न उद्भवतो की, हें उन्मार्ग प्रवृत्त पित्त-
 त्वेत्तच रोगकारी कां व्हावें ? रसानुगामी झाल्यावर प्रथम त्याचा यकृतांत
 (प्लीहेंतहि) प्रवेश, नंतर हृदयांत मग रसवाही धमनींत व मग सर्व
 लहानमोठ्या वाहिनींत असें असल्यानें या पित्तानें यकृत्, हृदय,
 रसवाहिनी यांत एकादा विकार उत्पन्न न करतां त्वेत्तच कां करावा ?
 याचें कारण असें की, ज्यावेळीं आंतड्यांतील पित्ताचें प्रमाण या सर्व
 प्रसारमार्गांतून उत्सर्जित होण्यासारखें असतें आणि हीं सर्व स्थानें
 स्वसामर्थ्यानें या पित्ताला आपल्यांतून बाहेर टाकण्याला समर्थ असतात
 त्यावेळीं कोणत्याहि ठिकाणीं त्याचा परिणाम न होतां सर्व शरीरभर
 तें परसतें. परंतु हा अनैसर्गिक, विजातीय असला पित्तरूपी पदार्थ
 सर्व भागांतून फिरून ज्यावेळीं रक्ताचे मळाबरोबर त्वेत्त म्हणजे
 स्वेदामध्ये येतो त्यावेळीं त्वेत्तेतील सूक्ष्म अशा स्वेदवाहिनींतून त्याचें
 उत्सर्जन होत नाहीं. याचेंहि कारण असे घडलें असतें कीं आहाराचें
 गुरुत्वामुळे त्याचप्रमाणें पित्ताचे मिश्रणाच्या न्यूनत्वामुळे अन्न अर्जीण
 राहतें अर्थात्तच जो थोडाफार अन्नरस तयार होतो (कोणतीहि क्रिया
 पूर्णपणें नष्ट होत नाहीं. ती कमी अधिक प्रमाणांत कमी होते.)
 तीहि अपक्व असल्यानें त्यामध्ये स्निग्धता, घनता, साम्लता अधिक
 असते व असल्या अन्नरसानें इतर शरीरभागापेक्षां सूक्ष्म असलेलीं
 त्वेत्तेतील स्रोतसें अवरुद्ध होतात. हें जें स्थानी वैगुण्य त्यामुळे त्यांतून
 नित्याचेंच स्वेदोत्सर्जन होईनासें झालेले असतें. व विमार्गप्रवृत्त पित्तहि
 इतर शरीरभागांतून प्रसार पावत या ठिकाणीं आलें म्हणजे स्वाभाविक-
 पणेंच त्याचा अटकाव होतो. यालाच स्थानसंश्रय नांव आहे. हें त्वचा
 या स्थानांत संश्रित झालेले पित्त, नित्याची त्वेत्तेतील उष्णता आणि
 त्याचबरोबर नित्याच्या उत्सर्जनक्रियेत व्यत्यय आल्यानें संचित झालेले
 स्वेद-वाष्प-रूपी द्रव्य या सर्व उष्ण पदार्थांचा अनैसर्गिक जो संचय

स्यामुल्ले वाढलेली उष्णता ज्वररूपानें तापदायक होते. स्वेदावरोध हें प्रमुख ज्वराचें लक्षण याच उद्देशानें सांगितलें आहे.

कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावतां ॥

यत्र संगः स्ववैगुण्याद्ब्याधिस्तत्रोपजायते ॥ १॥

याचा तात्पर्यार्थ हाच होय. घामाचे वियोजनाला व्यत्यय झाल्या-
शिवाय ज्वर नाही व घाम येऊं लागतांच ज्वर नष्ट होतो, या निदा-
नांतील उल्लेखांचा तात्पर्यार्थ याच धोरणाला अनुलक्षून आहे. सदर
संप्राप्तीचा थोडक्यांत तात्पर्यार्थ असा होतो.

“ आमाशय-लहान आंतडीं अथवा पच्यमानाशय यांतील उन्मार्ग-
गामी पित्ताचा त्वचा अगर स्वेदवाहिनींमध्ये होणारा स्थानसंश्रय किंवा
संग म्हणजे ज्वर होय. ”

आंतड्यांतील पित्ताचें, व त्वचेंतील पित्ताचें कार्य ध्यानीं घेऊन
सदर संप्राप्ती वाचल्यास हा अर्थ उघड होणें कठीण नाही. या संप्राप्तीचें
निरीक्षण केल्यास निदानशास्त्रांतील कांहीं ठळक तत्वांचा सहजी बोध
होण्यासारखा आहे. तीं तत्वे अशीं कीं.—

१ केवळ, क्षीणता अथवा वृद्धि रोगकारक नाही.

२ उन्मार्गप्रवृत्तिच रोगकारक असते.

३ उन्मार्गप्रवृत्तीला संचयाची अवश्यकता असते.

४ केवळ उन्मार्गप्रवृत्ति अथवा कोपाहि रोगकारक नसून कुपित
दांपाला अडथळा होणें रोग होय.

५ उन्मार्गावस्था हें रोगाचें आरंभस्थान.

६ उन्मार्गगामी दोषाचें संग्रहस्थान हें रोगाचें स्थान.

७ उन्मार्गगामिता अथवा उन्मार्गी दोषाचा स्थानसंश्रय यांना कारण
स्रोतोरोध हें आहे.

८ ह्मणून संग-अवरोध-अडथळा हे रोगाचें मुख्यत्वे व सर्वसामान्य
कारण ठरते.

९ आयुर्वेदांत,

रसः सज्जति यत्रसः ।

तस्मिन्विकारं कुरुते ॥ (अ. ह,)

यत्र संगः स्ववैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते॥

जेथें थांबतो तेथें रोग. जेथें संग तेथें रोग हीं सिद्धांतवाक्यें सांगि-
तलीं आहेत.

१० संगानें किंवा उत्सर्जनांतील अडथळ्यानें अनुतवर्जित द्रव्याचा-
दोषाचा संचय-वृद्धि-होते. अर्थात् वाढीशिवाय रोग नाही.

११ वाढ, कोप, प्रसार व स्थानाश्रय आणि मग रोग, रोगाची स्पष्टता व भेद असा क्रम सुचविणारे सुश्रुतांतील वाक्यः—

संचयंच प्रकोपंच प्रसरं स्थानसंश्रयम् ।

व्याक्तं भेदं च यो वेत्ति दोषाणां सभवेत् भिषक् ॥

हे निदानशास्त्रांतील आदर्शवाक्य आहे.

त्रिदोषविषयक सर्वसामान्य उपपत्तीने ज्वराची संप्राप्ति ठरली व तिने सामान्यतः ज्वरज्ञान लक्षणजे कोणत्या प्रकारची विकृति याचा वरीलप्रमाणे बोध झाला, मग पुनः त्यांत पोटभेद व वातादींचा संबंध कोणतो स्पष्टता दाखवितो हा विचार उत्पन्न होतो.

याविषयीहि त्रिदोषकल्पनेचा उत्तम उपयोग होतो. ज्वराविषयी वरील खुलासा घ्यानी घेतल्यावर दोन गोष्टी निश्चित होतात त्या या काँ, ज्वर म्हणतांच (आयुर्वेदाचे मतानुसार) स्वेदवाही अशी त्वचेतील व पच्यमानाशयांतील पित्तवाहि स्रोतसे दुष्ट-अवरुद्ध झालेली असतात आणि आंतड्यांत पित्त कमी होऊन त्वचेत वाढ झालेली असते. (रोगस्तु दोषवैषम्यं, या सूत्राचा अर्थ केवळ न्यूनाधिक्य नसून क्रिया-वैषम्य याचा या उदाहरणावरून नेट खुलासा होईल.) पित्त उत्पादक ही गोष्ट या माणें उघड असते. त्यानंतर ज्या पित्ताची उन्मार्गावस्था झालेली व ती होण्याला आंतड्यांतील स्रोतोनिरोध कारण असतो; त्या पित्ताची आणि स्रोतसांची अवस्थांतरें घ्यानी येणें अगत्य असतें. करण या पित्ताच्या यथामार्गप्रवृत्तीचे उपाय लक्षणजे चिकित्सा असून तिचे धोरण एखां ठरवितां यावयाचें नाहीं. याकरितां पुनः विचार असा करावा लागतो काँ, हे उन्मार्गप्रवृत्त पित्त वाढलेलें आहे, क्षीण आहे काँ समावस्थेंतील आहे ? (स्रोतोरोध झाल्यावर होणारा संचय वेगळा) याच अवस्था त्रिदोषांच्या पोटभेदांनी दाखविल्या जातात. श्लेष्मक ज्वर म्हणजे कफाची वाढ होऊन आलेला ज्वर अर्थात् कफाची वाढ झाली त्यावेळीं तत्त्वतः पित्ताची क्षीणता. व क्षीण पित्ताची उन्मार्गावस्था; पित्तजन्य ज्वर म्हणजे पित्ताची वाढ व वाढलेल्या पित्ताची उन्मार्गावस्था आणि वातज्वरांत तत्त्वतः पित्ताची वाढ अथवा क्षय नसून त्याचे योग्य प्रमाण कायम असतें. या पित्ताच्या अवस्थांमध्ये स्रोतोरोध होऊं शकतो. तोहि निरनिराळ्या प्रकारांनीं होतो. कफ वाढतो त्यावेळीं स्रोतसांमध्ये अभिष्यंद-भोलसर पगा वाढतो. पित्त वाढतें त्यावेळीं फात्रील दाहाचा परिणाम सहन न होऊन स्रोतसे उद्विग्न व संकुचित होतात. व वायु वाढतो त्यावेळीं रूक्षतेमुळे स्रोतसांचा संकोच होतो. आंतड्यांत पित्ताचा स्राव न होतां अन्नाचें अजीर्ण, स्रोतसांचा संकोच व पित्ताची उन्मार्गप्रवृत्ति हे

एकच कार्य या तीन प्रकारांनीं होतें. अन्नरसामार्फत हेच गुण स्वेद-वाही अशा त्वचेंतील स्रोतसांतहि प्रसार पावतात. व त्यांमध्ये कफ, पित्त व वायु यांचे अनुक्रमें अभिष्यंद दाह, आणि रूक्षता हे गुण उत्पन्न होतात. कोणत्याहि दोषाची वाढ, क्षीणता व साम्य या अवस्था चरकांतः—

क्षयस्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥

(अर्थः—क्षय, साम्य (स्थान) आणि वाढ अशीं दोषांचीं तीन प्रकारची गति आहे.) या वाक्यानें सांगितली आहे. चिकित्सेचे वेळीं या पोष्टभेदांना अनुसरून, कफपित्तनिळांवर अनुक्रमें, क्षोभक-तीक्ष्ण-शामक-मंद व स्वेदन-स्निग्धोष्ण अशा उपायांची योजना केलेली असते. याच भेदांवरून ज्वराची मुदत व तीव्रताहि ठरविता येते. कफासारखें घनद्रव्य आणि उष्णतेचा अभाव यामुळें ज्वराची मुदत अधिक पण पित्त कमी म्हणून तापाची तीव्रता कमी. पित्त जात्या तीक्ष्ण म्हणून त्याची मुदत त्याहून कमी पण ज्वराची तीव्रता अधिक आणि वायूचे वेळीं पित्त प्रमाणांत व केवळ रूक्षता यामुळें मुदत कमी आणि तापाचें प्रमाण मध्यम अशी व्यवस्था सहज करता येऊन शारीरविकृतीचा सूक्ष्म भेद अगदी स्पष्ट होतो. व त्रिदोषांची निदानशास्त्रांतील योजना बोधदायक आणि पूर्ण शास्त्रीय अशी ठरते. एक दोषी पोष्टभेदाप्रमाणें द्विदोषी अथवा सांनिपातिक भेदाहि अधिक स्पष्टतेसाठीं आहेत. सृष्टेंतील पदार्थांमध्ये अनेक विचित्र गुण असल्याकारणानें एकाच वेळीं दोन अथवा तीन अशा दोषांचे वाढला अवसर मिळतो. मात्र ही वाढ सर्वांगीण किंवा परस्पर विरुद्ध गुणांची होत नाही. जसें, कफ व पित्त यांमध्ये उष्ण व शीत अशी विरोधी गुणांची वाढ संभवनीय नाही तरी स्निग्ध व तीक्ष्ण ही संभाव्य असते, तूप, स्निग्ध एकटया स्निग्धगुणाची वाढ करतें; पण तेल स्निग्धता उत्पन्न करतें ती दाहक असते. रूक्ष व तीक्ष्ण या दोन गुणांची वाढ होऊं शकते. व १ अभिष्यंद+दाह=कफपित्त २ रूक्षता अधिक दाह = वातपित्त असें संसर्गजन्य पोष्टभेद उद्भवतात. ३ हा प्रकार कफवात हा आहे. हा प्रकार थोडा भानगडीचा आहे. तो असा कीं, कफाचा शीत हा गुण वाढला आणि त्यामुळें वायूवाही शीत गुण वाढला अर्थात्च यामुळें प्रत्येक संवेदनात्मक कार्यामध्ये न्यूनत्व संभवतें व त्याचा परिणाम संवेदनेचे अभावीं हालचाल कमी व त्यायोगें अभिसरण अथवा स्त्राव कमी. मात्र यामध्ये ध्यानीं ठेवावयाचें असतें तें हें कीं, वायूचा गतिधर्म वाढून रोग होत नाही. कारण अडथळा णजे रोग हा मूल सिद्धान्त आहे. त्याचे क्रियेत व्यत्यय येतो व

शक्ती वाढते. उष्ण गुण पित्ताचा वाढतो त्यावेळीं मात्र वायूचा रूक्ष गुण वाढला असल्यास क्षोभ अधिक व गती अधिक असते, पण या गतीचा उपयोग उन्मार्गप्रवृत्तीलाच संवर्धक असतो. व म्हणूनच वातपित्तजन्य रोगांत पित्ताची लक्षणे अधिक व क्षोभकारी वायु मदतगार आणि वातव्रणजन्य विकारांत शैत्यकारी कफाची लक्षणे अधिक व हीनगातिक वायु शीत रूपानें मदतगार अशी स्थिति असते. या कारणांमुळेच—

योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ॥

दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रितः ॥१॥

वायु हा योगवाही असून संयोगानें उभयविध कार्ये करणारा आहे. तो पित्ताशी संयुक्त झाला कीं दाह व कफाशी संयुक्त झाला कीं शैत्य करतो. या दोनही अवस्था मानण्याचें कारण असें असतें कीं, वायूचे संयोगावरून वाढलेल्या रूक्षतेचा बोध होऊन उपचारांत स्निग्धतेची मदत मिळावी. यानंतर संनिपात हा भेद आहे. संनिपात हाणजे तीन दोषांची वाढ. याविषयी मार्गील खुलासा (संसर्ग आणि संनिपात) ध्यानांत घेणें जरूर आहे. संनिपात शब्दानें समकालीन क्रियावैपम्य ध्यावयाचें याविषयी मार्गे सांगितलें आहे. उग्रामध्ये संनिपाताची कल्पना अशी संभवते कीं, एकाच वेळीं त्रिदाही व स्निग्ध पदार्थांनीं त्रिदाही पित्त व स्निग्ध कफ यांची वाढ व स्निग्ध पदार्थरूपी कफानें भरलेल्या स्रोतसांतील नित्याच्या संचाराला व्यत्यय उत्पन्न झाल्यानें विरुद्ध मार्गानें वायूची गति क्षोभक होणें. याला प्रतीलोमन नांव आहे हाणजे यांत वायूचीहि उन्मार्ग-प्रवृत्ति असते. वायूची गति तीक्ष्ण, क्षोभक पदार्थांनीं पित्तावरोवरच वाढलेली असते.

या एकंदर सात प्रकारांतील दोष तत्वानुसार फरक असाः—

१ वाताधिक—रूक्षता प्रधान. २ पित्ताधिक—दाहप्रधान. ३ कफाधिक स्निग्धता—अभिष्यंद प्रधान. ४ वातपित्ताधिक—रूक्षता जन्य शूल, व पित्तजन्य दाहप्रधान. ५ वात कफाधिक—शैत्य व शूल प्रधान. ६ कफपित्ताधिक, स्निग्धता—अभिष्यंद—दाहप्रधान ७ संनिपातिक दाह, अभिष्यंद शूलप्रधान.

अशांत निरनिराळ्या शरीरभागांत होणारी लक्षणे या मुख्य धोरणाला धरून होतात हाणजे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें व युक्त कफांच्या नैसर्गिक शरीरोपयोगी क्रियांच्या अनैसर्गिक स्वरूपाच्या क्रिया ज्या अनुक्रमें क्षोभ, अभिताप व अभिष्यंद—त्यांतील एक दोन अथवा तीन याप्रमाणें हे बोधक भेद होत. संनिपाताचे अनेक भेद हे यामुळे लक्षणांचें न्यूनाधिक्य व निरनिराळ्या स्थानांवरील परिणामाचे

द्योतक असून ज्वरासारख्या सर्वांगीण विकारांत त्याचें तारतम्य तांत्रिक बुद्धीनें ध्यानीं येण्यासारखें असतें. एकांगी विकारांत या फेटभेदांचा संभव असत नाही. शरीरांत एकादा विकार निर्माण होतो त्यावेळीं त्यामुळे निरनिराळ्या भागांवर जीं लक्षणे उत्पन्न होतात त्यांचा कधी अधिकपणा काहीं तरी अन्य कारणानें ते ते शरीरभाग आर्थां दूषित झालेले असतात हें आहे. व त्या दूषित भागांवर अधिक परिणाम होतो.

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ॥

स्थानांतराणि च प्राप्य विकारान् कुर्वते बहुन् ॥ १ ॥

तोच कुपित झालेला दोष काहीं अन्य कारणानें भिन्न भिन्न स्थानांत प्राप्त होउन अनेक विकार उत्पन्न करतो. (अ० ह०)

अशा प्रकारें रोगनिदानामध्ये रोगकारक शरीरविकृति व तिचे सूक्ष्म फोटभेद त्रिदोषांच्या सूक्ष्म तारतम्यज्ञानानें ओळखण्याची आयुर्वेदीय पद्धति असून त्रिदोषांचें तात्विक स्वरूप व भेद यांचा नाट विचार केला असतां ती कठीण वाटली तरी अव्यवहार्य नाही हें ध्यानीं येईल.

— — —

[२] अतीसार (आणखी एक उदाहरण.)

अतीसाराविषयीं आयुर्वेदाचा खुलासा येणेप्रमाणें आहे: —

संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः शकृन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः ॥

सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं पञ्चविधं तं वदंति ॥१॥ (मा नि)

“ कुपितोऽनिलः

विस्त्रंसयत्यधोऽधातुं हत्वा तेनैव चानलं ।

व्यवद्यानु शकृत्क्षोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ॥२॥

प्रकल्पतेऽतिसाराय ॥ चारुट.

अर्थः—वाढलेला अप् धातु (शरीरांतील सर्व प्रवाही पदार्थ असा अर्थ टीकाकारांनीं केला आहे. ' अपां धातुरित्यनेन रसजलभेद मूत्रादयो प्राह्याः, असें मधुकोश व्याख्येत आहे.) म्हणजे पाणी किंवा जलांश अग्नि भेद करून तो मळांत मिश्र होतो व वायूकडून खाली फेंकला जाणारा असा अधिक प्रामाणांत सरतो त्याला अतीसार म्हणतात. (मा. नि.)

कुपित झालेला (वाढलेला) वायु जलांशाला खाली (गुदमार्गाकडे)

फेंकतो. याच वाढलेल्याः जलांशानें अग्निमांद्य उत्पन्न करतो, कोठा आणि मळ दूषित करतो व मळाला पातळपणा आणून अतीसार उत्पन्न करतो. (अ. ह.)

तात्पर्य, अतीसार कां व कसा होतो याचा खुलासा, जलांशाची कोठ्यांत म्हणजे (प्रकरणानुसार) लध्वंत्र किंवा पच्यमानाशयांत वाढ होते त्यामुळे अग्निमांद्य होतें, मळांत अधिक पातळपणा उत्पन्न होतो व या सर्व कारणांनीं कुपित झालेला वायु या मलमिश्र वाढलेल्या अपघातूला गुदमार्गानें उत्सर्जित करतो. अधिक पातळ आणि अधिक प्रमाणांतील मळाचें (सरण) वाहणें म्हणजे अतीसार होय. (गुदेन बहुद्रव सरणमतीसार :— मधुकोश व्याख्याः गुदद्वारानें पुष्कळ द्रवाचा स्त्राव म्हणजे अतीसार.) या संप्राप्तीमध्ये चय प्रकोप आणि स्थानाश्रय फसें व कोणत्या दोषाचे संभवतात पाहूं ?

अतीसार हा विकार म्हणजे जुलाब अधिक होणें. व तो मळ नि त्याप्रमाणें नसून त्यांत फाजील जलांश असणें. हा जलांश कोठें संभवतो व तो नित्य वां असतो नित्याचें मलोत्सर्जन मर्यादित असून मळांतहि विशिष्ट प्रमाणांत घनता असते. मळाबरोबर येणारा जलांश किंवा द्रव पदार्थ कोठें संभवेल. पत्राशय किंवा मोठें आंतडें यांत जलांश नाहीं. यांत जो मळ येतो तो घनस्वरूप पावून येत असतो. आणि लहान आंतड्यांत अन्नाशयांतून जें अन्न येतें तें पातळ होऊन येत असतें. आहारांत. घन व द्रव असे दोन मुख्य प्रकार त्या सर्वांचें प्रवाही मिश्रण आमाशयांत—अन्नाशयांत होऊन तें सर्व लध्वंत्रांत—पच्यमानाशयांत येतें व मळ घनस्वरूपाचा पत्राशयांत—मोठ्या आंतड्यांत येतो म्हणजे द्रव अशा आहारांतील जलांशाचें वियोजन लहान आंतड्यांतून हांते ही गोष्ट उघड होते. लध्वंत्रांतील पचनक्रिया होऊन त्यांतील अभिष्यंदि—पाझरणाच्या—स्त्रोतसांतून अन्नरस पाझरतो. टाकाऊ घनभाग पत्राशयांत व टाकाऊ द्रव भाग या भागांतील स्त्रोतसांतून पाझरून उदरांतील अभिवाही—अभिष्यंदि—अशा स्त्रोतसांचे द्वारे मूत्राशयांत साठविला जातो व अशा रितीनें मलस्वरूपी द्रवांश व साररूपी रस हे पातळ पदार्थ अन्नांतून वियुक्त झाले कीं घन असा टाकाऊ भाग रिल्लक राहतो. येथें मूत्रत्रियोजनासंबंधी थोडा फार मतभेद भासण्याचा संभव आहे. तो असा कीं, मूत्रवाहिनी दोन नलिका वृक्षांतून (मूत्रपिंडांतून) मूत्राशयाकडे (प्रत्येकीं एक) येऊन त्यांयोगें मूत्र वरतींमध्ये मूत्राशयामध्ये—साठतें असें प्रत्यक्ष दृष्ट आहे. व यावरून वृक्षांना मूत्रपिंड असें नांव सध्यां प्रचारांतहि आहे. मूत्रोत्पादनक्रिया वृक्षांत होते असा सिद्धांतहि यावरून प्रस्थापित केला जातो. आयुर्वेदांत या दोन वाहिनी मानल्या—सांगितल्या असूनही त्यांशिवाय आणखीः

अधोमुखोपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः ।

पाश्चैभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यंदमानैरनारतं ॥ १॥ (अ. ह. निदान)

मूत्राशय अधोमुख असूनहि त्याचे पार्श्वभागावर (सर्व आजूबाजूला) असलेल्या व निरंतर पाझरणान्या सूक्ष्म स्रोतसांचे द्वारे तो भरतो, असा उल्लेख आहे. म्हणजे मूत्राशयांत संचित होणारा जलांश हा एकटा वृक्षां-
तील नसून आणखीहि पाझरणान्या स्रोतसांतून त्याचा संचय होतो
हे आयुर्वेदाचे मत आहे. (याविषयीच मतभेद) अतीसाराची आयु-
र्वेदीय संप्राप्ती वाचीत असतां या मताचा विचार अपरिहार्य आहे. अन्नां-
तील द्रवांश जातो कोठे व कसा हा या विषयांतील महत्वाचे मुद्याचा
प्रश्न आहे. त्याचें आंतड्यांतील सूक्ष्म अशा बहिर्मागीं स्रोतसांकडून
वियोजन होण्या सारखी योजना नसेल तर हा जलांश रसावरोवर सर्व शरीर-
भर प्रसार पावावा लागेल. आणि अशा प्रकारची योजना निसर्गाला
योग्य दिसत नाही. शुद्ध व पोषक अन्नरसामध्ये अशुद्ध व मलस्वरू-
पाचा द्रव-जलांश मिश्र असणें संभाव्य नाही. हा द्रवांश पच्यमानाश-
याच्या अभिष्यंदि स्रोतोमार्गांनी उदराच्या आवरणांतून मूत्रा-
शयामध्ये पाझरतो हीच कल्पना व्यवहार्य आहे. वृक्षांतून जें मूत्र
मूत्रवाहिनींचे द्वारे (द्वेगवीन्यौ) मूत्राशयांत येतें तो रक्तांतील पचन-
क्रियेनंतर मलस्वरूप पावणारा जलांश होय. अशा प्रकारची आयु-
र्वेदाची कल्पना आहे. असो. अशाप्रकारे अन्नांतून जो जलांश अंत्र-
गत स्रोतसांचे द्वारे पाझरून जावयाचा तो त्या स्रोतसांचा अवरोध
झाला असतां योग्य रीतीने पाझरत नाही. व त्याची वाढ होऊन तो
परत अन्नांत येतो. व अन्नपचनाचे अभावीं त्यांतील द्रवांशाचें शोषण
होत नाही यामुळे अन्नांत जलांशाचें प्रमाण वाढतें व तें अधिक
पातळ होतें. ह्मणजे वाढ जलांशाची व जलवाही स्रोतसांचा अवरोध
या गोष्टी उघड झाल्या. अशा प्रकारे आंतड्याचा अंतर्भाग व सूक्ष्म
स्रोतसें भरून गेलीं कीं वायूचे संचाराला व्यत्यय येतो. पच्यमानाश-
याची जी हालचाल-वळवळ-चालते ती त्यांतील स्रोतसांत भरून
राहणाऱ्या वायूमुळे चालते. याच वायूला समानवायु हें नांव आहे.
(समान वायु वर्णन. पृ. ८३ पहा.) मग अशा रीतीने रुद्ध झालेल्या
वायूचा क्षोभ होऊन तो या आंतड्याची गति वाढवितो व या द्रवीभूत
अन्नाला-किंवा मळाला जोरानें खाली फेंकण्याची क्रिया सुरू होते. हा
वायूचा क्षोभ ह्मणजेच कोप होय. यांत वाढ जलांशाची व कोप वायूचा
असतो. पच्यमानाशयांतील कार्य व स्थानाद्वारूप तेथील दोषांचें कार्य
ध्यानीं घेतलें असतां ही कल्पना पटेल. निदानांतील दोषांचा संबंध
रोगस्थानाचें कार्य ध्यानांत आणून ठरवावा लागतो. फाजील संचय

व कोप हे कोणत्याही विकारांत पाहिजेतच. अतीसारांत कुपित वायूचा कोप वायु तत्त्वतः वाढून होत नाही तो वाढलेल्या जलांशाने मार्गरोध हाऊन होतो. वायूचा कोप मार्गावरोधामुळे होत असल्याचा उल्लेख अनेकवार आला आहे.

(वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।)

ज्वरांत पित्तप्रवाही अंतर्मुख स्रोतसांचा अवरोध होतो तर अतीसारांत तो जलवाही—(क्वचित् रसवाही) अशा बहिर्मुख स्रोतसांचा होतो. अतीसाराचें कार्य घडण्याला आणखी स्रोतोरुद्ध वायूची मदत लागते.

अशा रीतीने होणाऱ्या अतीसारांमध्ये त्रिदोषानुरूप पोटभेद हे मागील ज्वरांत सांगितल्याप्रमाणेच संभवतात. जलांशाची वाढ होऊन ह्यणजे अभिष्यंदि पदार्थांनी तत्त्वतः वाढ होऊन होणारा कफातीसार, आंतड्यांत दाहक पदार्थांच्या सहवासाने दाहात्मक क्षोभ होऊन जलांशाचे वियोजन न होतां होणारा पित्तातिसार आणि जलांशाची वाढ नाही पण रूक्षता वाढून त्यामुळे स्रोतः संकोच झाला व वियोजन झालें नाही त्यामुळे तात्कालिक व स्थानी वाढ यामुळे होणारा वातातिसार असे तीन पोटभेद ! द्वंद्वजन्य आणि सन्निपातजन्य हे भेद यांत फारसे महत्वाचे नाहीत तरी ते ज्वरांत सांगितल्याप्रमाणेच ठरवावयाचे.

वातादि भेदांवरून अनुक्रमे, रूक्षताजन्य स्रोतः संकोचामुळे, दाहजन्य स्रोतः संकोचामुळे आणि अभिष्यंदजन्य स्रोतः संकोचामुळे हे भेद उत्पन्न होतात अशी व्यवस्था मानली आहे.

(३) उदर.

उदर रोगाची संप्राप्ति अशी सांगितली आहे.—

रुद्ध्वा स्वेदांबुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ॥

प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य जनयंत्युदरं नृणां ॥ १ ॥ (मा. नि.)

ऊर्ध्वाधो धातवो रुद्ध्वा दीहनीरंबुवाहिनीः ॥

प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य कुर्यु स्त्वद्धासंधिगाः ॥ १ ॥

आध्माप्य कुक्षिमुदरं ॥ (अ. ह.)

अर्थ—वाढलेले दोष स्वेद व जलवाही स्रोतसे बंद करून प्राण व अपान वायु आणि जठराग्नि यांना दूषित करून उदर रोग उत्पन्न कारितात. (मा. नि.)

दोष उर्ध्व व अधोभागांतील जलवाहिनी बंद करून प्राण, अपानवायु आणि अग्नि दूषित करून त्वचा व मांस यांतील संधिभागाचा

आश्रय करणारे असे पोटाला फुगारा उत्पन्न करून उदररोग उत्पन्न करितात. या संप्राप्तीमध्येहि 'दोषाः, असें बहुवन आहे. वातादि दोष उदर रोग उत्पन्न करतात. यांपैकी कोणताहि एक अथवा अनेक दोष उदर उत्पन्न करतो. दोष उदररोग उत्पन्न कसा करतात ? ते विशेषतः अंबुवाहि-जलवाहि स्रोतसांचा अवरोध करतात. हीं स्रोतसें कोणतीं ? विकाराच्या स्थानावरून तीं उदरांतील समजावयाचीं. मार्गे सांगितल्याप्रमाणे उदराच्या ह्या आवरणांमध्ये संचित होऊन मूत्राशयांत पाझरणारा जलांश ज्या या भागांतील स्रोतसांतून पाझरतो तीं स्रोतसें बंद होतात. या श्लोकांत ' ऊर्ध्वाधः खाली व वर जाणारी असा उल्लेख आहे त्याचा आशय, खाली म्हणजे मूत्राशयाकडे व वर म्हणजे रसवाही असा आहे उदराच्या एका कलेमध्ये स्रोतसांचा अवरोध झाला म्हणजे रसवाहि जलवाहि व स्वेदवाहि स्रोतसांचा अवरोध होतो व त्याच ठिकाणी या सर्व जलांशाची वाढ होते. त्याचा योग्य मार्ग बंद झाला कीं यथा मार्गप्रवृत्ति म्हणजे उदरत्वचेतून निघण्याचा प्रयत्न सुरू होतो. त्वचा फाडून बाहेर पडण्याइतकें सामर्थ्य त्यांत नाही या मुळे सहज निघू शकत नाही पण शस्त्राने भोक पाडल्यास पाणी वाहते. या विकारांत स्रोतोरोध जळ व रसवाहि स्रोतसांचा, संचय जलांशाचा व त्याचाच कोप, विकारस्थानी असल्याने प्रसार संभवनीय नाही, हा विकार दोष करतात व वातादि दोषांचा त्यांत संबंध, स्रोतोरोध, फाजील अभिष्यंदाने झाला कीं रुक्षतेमुळे झाला या दोषांचे ज्ञान व्हावे यासाठी सांगितला असतो. कोणत्याहि रोगाच्या संप्राप्तीत स्थान व विकृत होणारी क्रिया सांगून ती विकृती दोषांनी होते असे सांगण्याचे कारण विकृती होत असतां प्रमुख ज्या तीन क्रिया त्यांच्यापैकी कोणत्या क्रियेची विकृती आदिकारण झाली याचा खलासा व्हावा हे आहे.

रोग जरी एकाद्या अवयवांत झाला तरी तो व्हावयाचा म्हणजे त्या अवयवांतील नित्य क्रियांतून एकादी विकृत होणे अवश्य असते. तिचाच परिणाम प्रत्यक्ष रोगरूपाने होतो, ह्मणून निदानामध्ये दोषांचा संबंध अवश्य व विशेष बोधक आहे. दोष हा सामान्य शब्द योजण्यांत आलेला असतो तरी त्याचा अर्थ रोगस्थानीय दोषाचा भेद अर्थात् तेथील नित्यक्रिया करणारा जो दोष तो समजावयाचा. कोणताही विकार झाला असतां तो शरीराचा एकादा किंवा अनेक धातु अथवा याच धातूंनी बनलेल्या अवयवांवर स्पष्ट होत असतो. असे असले तरी विकृति-धातूंत दिसले तरी-धातूंमध्ये स्वतः सामर्थ्य असत नाही. त्यांतील कार्यकारी विकृति होऊन मग धातूंवर परिणाम होतो ह्मणून रोगांचे कर्तृत्व दोषांकडे सांगितले आहे. चिकित्सा अथवा उपचार ही विकृत

झालेली क्रिया दुरुस्त करणारे असतात. ज्या कोणत्या, धातु अगर आशयामध्ये, रोग होतो त्याला दूष्य हें नांव याच उद्देशानें देण्यात आलें आहे. आणि निदानाचे वेळीं दूष्य व दोष यांचा स्वाभाविक संबंध ध्यानीं घेणें अगत्य असतें. दूष्यज्ञान ह्मणजे रोगस्थानाचें ज्ञान असेंहि म्हणतां येईल. परंतु अनेक दूष्यांचे मिश्रणांपासून आशय बनले असल्यानें केवळ दूष्यांवरून रोगस्थानाच्या स्वरूपाचा नीट बोध होणार नाही यासाठीं स्थानसंशयच महत्वाचा होय.

शरीराच्या एकंदर नित्यव्यापारांचें थोडक्यांत स्वरूप ह्मणजे उत्पादन उत्सर्जन, व पृथक्करण असें असतें. नवीन घटकांची उत्पत्ति, शिजलेल्यांचें उत्सर्जन व नम्याजुन्या घटकांचें पृथक्करण या सर्वांत तारतम्यभाव किंवा कमी अधिक महत्त्व कोणालाच नाही. सर्वच क्रिया महत्वाच्या आहेत. तथापि त्यांतहि उत्पादक क्रिया विशेष महत्वाची. कारण तीशिवाय पुढील-इतर दोन क्रियांचा संभव नसतो. या तीन क्रियांची अचिह्नतावरथा सारखीच रोगोत्पादक असली तरी शरीराचे अस्तित्वालाच उत्पादन क्रिया अधिक महत्वाची आहे. आणि उत्पादक जे दोष त्यांचें रोगज्ञानासाठीं आवश्यक असें ज्ञान यामुळेंच आहे. रोगाचें ज्ञान करून घेतांना या तत्वाला—

अनुसरून थोडा सूक्ष्म फरक ध्यानांत घेणेंहि विशेष बोधप्रद आहे. तो असा कीं, ज्या कोणत्या स्थानांत विकार झाला असेल तेथील उत्पादन क्रिया कमी झाली आहे कीं, पृथक्करण अथवा उत्सर्जन यांतील अव्यवस्थितपणा आला असल्यानें उत्पादनक्रिया कमी झाली आहे. साधारणतः मलांचा संचय उत्पादनक्रियेला व्यत्यय करतो व मलाचे आधिक्यावरून त्याची कल्पना येते. व्यत्ययामुळें होणाऱ्या रोगाहून उत्पादनक्रियेच्या कमीपणामुळें होणारे रोग अधिक कष्टसाध्य असतात; कारण रोगी भागाची स्वाभाविक शक्ति असल्या विकारांत कमी होते. विकार धातूमध्ये होतो. आणि धातु दूषित व्हावयाचा म्हणजे अंतर्गत सामर्थ्यरूपी दोषांच्या विपमतेमुळें अथवा धात्वाश्रयी मलभागाच्या वियोजन क्रियेतील विषयतेमुळें. त्यांतहि मळाचा क्षय किंवा अतिविसर्ग फाजील उत्सर्जन-झालें असतां धातुक्षीणता येते परंतु प्रत्यक्ष रोग होत नाही. पण मळाचें उत्सर्जन कमी झालें म्हणजे रोगसंभव अधिक असतो. मळासारख्या टाकाऊ-घाणेच्या पदार्थांचे संसर्गानें धातु त्वरित विघडतात. आणि पृथक्करण किंवा पचन नीट न झाल्यास, ज्या धातुमध्ये हें पचन व्हावयाचें ते धातु स्वतः व त्यापासून उत्पन्न होणारे मळ विघडतात- आणि दोष विघडले कीं, धातु व मळ दोनही विघडून रोग होतो.

दोषा दुष्टा रसैर्घातून दूषयंत्युभये मलान् (अ. ह.]

आहार्य पदार्थांनीं-रसांनीं- दोष दूषित होऊन, धातूंना दूषित करून दोष व धातु दोषे मळांना विघडवितात.

म्हणजे सर्व विकारांमध्ये मुख्य प्रकार तीन होतात; एक दोषविकृति-जन्य; दुसरा, धातुविकृतिजन्य आणि तिसरा मलविकृतिजन्य. धातु व मळ यांमध्ये तत्त्वतः दोषांचेंच कर्तृत्व असल्याकारणानें या तीनहि प्रकारांत तत्त्वतः त्रिदोषांचाच संबंध येतो. परंतु विकाराची व्याप्ति ध्यानीं येण्यासाठीं असे पोढभेद मानणें सोयीचें आहे. त्याचप्रमाणें प्रत्येक ठिकाणांतील क्रियांमध्ये तीनहि दोषांचा संबंध येत असला तरी, उत्सर्जन वायुमुळें, पृथक्करण पित्तामुळें व उत्पादन, (संग्रहाची अवस्था) कफामुळें, असल्यानें या तीन प्रकारच्या विकारांमध्ये अनुक्रमें वायु, पित्त आणि कफ यांचें प्राधान्य असतें.

त्रिदोषांचें तारतम्य ओळखणें हेहि निदानांतील एक मुख्य अंग आहे. त्याचप्रमाणें मिश्र दोषांमध्ये स्वतंत्र उत्पादक, व मदतगार हाहि विचार महत्त्वाचा आहे. कफ वाढून वायूंचे मार्गांत त्याचा व्यत्यय आला तर विकार वायूचा होईल. पण उपचार वाढलेल्या कफावरच करणें अवश्य असतें.

कारण चिकित्सेचें तत्व वैषम्य घालवणें हें असून वैषम्याचें कारण दूर करणें अवश्य. यासाठींच वाढ आणि मार्गसंरोध व कोप यांना महत्त्व आहे. वाढीशिवाय मार्गसंरोध नाहीं. कफाच्या स्निग्धादि गुणांची पित्ताच्या तीक्ष्णतेची अथवा वायूचे रूक्षतेची कोणती तरी वाढ पाहिजे खास. व कोणत्याही रोगामध्ये नक्की ज्ञान हेंच पाहिजे कीं, वाढ कोठें आणि कोणत्या दोषांची झाली आहे. आयुर्वेदाचें सर्व रोगनिदान पाहिल्यास त्यांत कोप कसा कोठे व कोणत्या दोषाचा झाला आहे याचाच उद्देश्व केलेला आढळेल. व हा कोप समजून घेतांना त्या स्थानांतील, दोष दूष्यांचा संबंध व नित्यक्रिया या सर्व ध्यानीं धेऊन कोपाचें स्वरूप ठरविलें तरच रोगाचें स्वरूप समजेल. केवळ वायुपित्तकफांच्या ढोबळ माहितीवर निदान होणार नाहीं. निरनिराळ्या शरीर विभागांतील नित्याची कार्ये त्रिदोषांचे सहाय्याने कशी घडतात ही कल्पना ध्यानी घेतली म्हणजे रोग अथवा विकृतीची कल्पनाहि नीट येईल. त्रिदोषांचें असें निरनिराळ्या रचनांतील निरनिराळ्या अंशांनीं घडून येणारें कार्य ज्ञान म्हणजे इंद्रियविज्ञान होय.

आयुर्वेदांत स्वतंत्रपणें इंद्रियविज्ञान नाहीं. आणि सकृददर्शनीं ही वैद्यशास्त्राची मोठी उणीव वाटते व असली महत्त्वाची उणीव असणारा आयुर्वेद शास्त्रीय वाटत नाहीं. आणि इंद्रियविज्ञानाचें अभावीं इंद्रिय कृती स्वरूपी रोगांचें ज्ञान अशक्य असल्यानें आयुर्वेदाची निदान पद्धति सदेप वाटते. परंतु दोषाचे ज्ञानावरून इंद्रिय व्यापार सांगणाऱ्यांची आयु

वेदाने दोषांवरच रोगांची उपपत्ती सांगावी यांत सदोष काय? ज्या उपपत्तीचे आधारे निरोगी अवस्था सांगितल्या त्याच उपपत्तीने रोग-विज्ञान सांगितले हें शास्त्रीय पद्धतीला धरून आहे. त्रिदोषांच्या उपपत्तीशी परिचय व तादात्म्य झाल्यास आयुर्वेदाचे इंद्रियविज्ञान तसेच रोगविज्ञान सदोष (त्रिदोषांनी युक्त) आहे म्हणूनच ते निर्दोष आणि पूर्णपणे शास्त्रीय आहे असे कळेल. त्रिदोषांचे आधारे रोगनिदान कसे करता येते याविषयी सर्वसामान्य कल्पना दिग्दर्शित करून, त्याच त्रिदोषांच्या आधारे चिकित्सेची योजना कशी होते याविषयी विचार करू. (निदान, चिकित्सा हे विषय स्वतंत्र आहेत त्यांचा विचार या छोट्याशा निबंधांत पूर्ण होणारा नाही. हें केवळ दिग्दर्शन केले आहे.)

त्रिदोषांचा चिकित्सेतील उपयोग.

आयुर्वेदाचे शरिरविज्ञान आणि रोगविज्ञान त्रिदोषांवर अवलंबून आहे त्याचप्रमाणे चिकित्साहि यांचे धोरणानेच सांगितली आहे. उपचार अथवा चिकित्सा धातु किंवा मळ यांवर करावयाची नसून या धातु व मळांमध्ये असणाऱ्या दोषांवर करावयाची असा अभिप्राय आहे. शारीरिक सर्व क्रियांचा तीन क्रियांमध्ये अंतर्भाव, सर्व रोगांची कारणे तीनच दोष, सर्व लक्षणे आणि रोगांचे त्रिविध स्वरूप या सर्व गोष्टी ध्यानी घेतां चिकित्सेचे स्वरूपहि त्रिविध असणे स्वाभाविक आहे. मात्र निरनिराळ्या स्थानविभागानुरूप व दोषांचे विशिष्ट अंशानुरूप हें धोरण बदलावे लागते. एकाद्या दोषाचे अनेक विकार जसे त्या स्थानांतील अंशभेदाला अनुसरून संभवतात परंतु सर्व सामान्य रीतीने सर्व विकार दोषाचे नांवाने संबोधले जातात, त्याचप्रमाणे चिकित्साहि सामान्यत्वे दोषांवर असली तरी ती विशिष्ट स्थानावर परिणाम करणारी असावयास पाहिजे. रोग एकांगी अथवा सर्वांगी असेल त्या मानाने एकांगपरिणामी अथवा सर्वांगपरिणामी उपचारांचे स्वरूप असावयाचे. मात्र सर्वहि विकारांमध्ये वायु, पित्त व कफ या दोषांचे परिणाम, क्षोभ, अभिताप व अभिष्यंद हे असल्याने स्थानानुरूप असे उपचारांमध्ये अनेक पोटभेद संभवले तरी, क्षोभशामक, अभितापशामक व अभिष्यंदनाशक असे सर्व उपचारांचे तीनच मुख्य प्रकार होतात. आणि यावरूनच सर्व उपचारांचे थोडक्यांत वर्णन करीत असतां. —

वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ (वाग्भट)

अर्थ:—वायु, पित्त आणि कफ यांवर अनुक्रमे वस्ति, विरेचन व वमन हे शोधन उपचार, आणि, तेल, तूप व मध हे शमन उपचार मुख्य आहेत, असे सांगितले आहे.

सर्वांगीण विकारांवर मुख्यतः शोधन उपचारांची आवश्यकता असते. कारण, दोषांच्या मुख्य स्थानांत त्यांची वाढ होऊन व दूषित स्वरूप येऊन ते इतर सर्व शरीरभागांत पसार पावतात. आणि याचसाठी वाढून दूषित स्वरूप पावलेल्या दोषांना शरीराबाहेर काढून टाकणे हाच उपाय श्रेयस्कर असतो.

यदीरयेद्बहिर्दोषान् पंचधा शोधनं च तत् ॥ (वाग्भट)

अर्थ — जें (औषध उपचार) विघडलेल्या दोषांना शरीराबाहेर काढून टाकतें तें शोधन समजावें.

एकांगी विकारांत मार्गरोधजन्य वाढ असते अर्थातच त्यासाठी, शमन उपाय योजावयाचे. शमन म्हणजे.—

नशोधयति यदोषान् समान्नादीरयत्यपि ।

समीकरोति विपमान शमनं तच्चसप्तधा ॥ १ ॥ (वाग्भट.)

जें दोषांना बाहेर काढून टाकीत नाही, त्याचप्रमाणें समस्थितीतील दोषांना वाढवीत नाही तर विपम दोषांना सम करतें त्याला (त्या औषधाला) शमन समजावयाचें.

तात्विक भाषेत शमन म्हणजे स्थानी शोधनच असतें असें म्हणावयास हरकत नाही. कोप अथवा उन्मार्गगामिता उत्पन्न होऊन एकादा दोष भलत्या जागी सांठतो अर्थात् त्या ठिकाणी अनैसर्गिक संचयच होत असतो. आणि हा संचय ज्या कोणत्या उपायानें दूर होईल त्याला शोधन मात्र स्थानी असें नांव देण्यास अडचण नाही. अशा विकारांमध्ये दोषाचा न्हास करावयाचा नसतो. कारण त्याची तत्त्वतः वाढ झालेली नसून केवळ कोप, उन्मार्गगामिता अथवा वैषम्य असतें आणि तें दूर करावयाचें. दोषाचा न्हास करावयाचा नाही. या तत्त्वाची जाणीव राहण्यासाठी या उपायाला शमन या नांवानें संबोधणे सोयीचें आहे. जसें—अग्रामध्ये ताप वाढलेला असून अधिक उष्णता हाच त्रास देणारा रोग असतो. व पित्ताशिवाय अग्र नाही असा यामुळें सिद्धांतहि आहे. परंतु अग्रावर शोधन हा उपाय नाही त्यावर लंघनच सांगितलें आहे याचें कारण त्वचा अथवा धातु यांमध्ये जी उष्णता किंवा पित्त वाढलें असतें त्याची शरिरांत तत्त्वतः वाढ झालेली नसून पच्यमानाशयांत अवश्य असणाऱ्या पित्ताची उन्मार्गावस्था असते हसणून उपाय पित्तनाशक केल्यास—शोधन उपाय योजल्यास—पित्ताचें शरिरातील प्रमाण कमी होईल. तें न व्हावें व त्वचेतील पित्त मात्र नाहीसें होऊन पचनक्रिया सुरळीत चालू व्हावी व अशा प्रकारें पित्ताचें वैषम्य नष्ट व्हावें यासाठी लंघन, पाचनरूपी शमनोपायांची योजना करावयाची.

दीपनं, पाचनं क्षुत्तृव्यायामातपमारुताः ।

दीपन, पाचन, उपवास, पाणी न पिणे, व्यायाम, उन्ह व वारा (हे शमनाचे प्रकार आहेत).

“ येत्वेनां पित्तस्य स्थायकृष्टिं न विंदति ते दाहोपलंभेन पित्त-
वृद्धिं मन्यमानाः पित्तं द्रासयंतः पित्तक्षयलक्षणं रोगान्तरमुत्पाद-
यंत-आतुरमतिपातयन्ति । इति भट्टार हरिचंद्रः ” (मधुकोश).

अर्थः—जे ही पित्ताची अन्यस्थान गति जाणीत नाहीत ते दाह पाहून पित्ताची वाढ समजून, ते कमी करून पित्तक्षयरूपी नवा रोग उत्पन्न करून रोग्याला अधिक रोगी करतात.

शमनाचें हें धोरण सर्व स्थानीविकारांत सारखेंच असतें. मात्र अशा रीतीने स्थानांतरगत दोष ज्या स्थानांत संचित होतो तेथून त्याला काढावाच लागतो. आणि त्या स्थानापुरती ती चिकित्सा शोधन असते. जोंपर्यंत एकाद्या भागांत रोगकारी दूषित द्रव्य-दूषित दोष-आम-आहे तोंपर्यंत तां शरीरभाग निरोगी होणें शक्य नाही. उपचारांमध्ये स्थानी व सर्वांगीण असा फरक दाखविणारे हे दोन प्रकार आहेत, येवढाच याचा अर्थ असून शास्त्रीय व्यवहाराचे सोयीसाठी शमन व शोधन हे शब्द अनुक्रमे स्थानीशोधन व सार्वदेहिक शोधन यांचे वाचक योजले आहेत हें चिकित्सकानें ध्यानीं ठेवण्यासारखें आहे. निरनिराळ्या विकारांमध्ये उत्पादक दोषविकृती ही भिन्न स्वरूपाची असल्याने रोगनाश होईपावेतो निरनिराळ्या अनेक प्रकारच्या उपचारांचा अवलंब करावा लागतो तरी मुख्य धोरण ठरविण्याला अशा प्रकारची व्यवस्था जरूर असते. खचित् शोधन व शमन अशा दोनही प्रकारांचा अवलंब करावा लागेल. क्वचित् शमनांपैकी अनेक उपाय योजावे लागतील. हें खरें असलें तरी शोधनानें सर्वांगीण शुद्धि आणि शमनानें स्थानीशुद्धि होते या तत्त्वाला बाध येत नाही.

शोधन ही चिकित्सा सार्वदेहिक विकार घालविण्यासाठी आहे. वस्ति, विरेचन आणि वमन हे तीन शोधनाचे मुख्य प्रकार अनुक्रमे वायु, पित्त व कफ यांचे शोधन उपाय असून त्रिदोषांची मुख्य स्थाने जी पक्काशय (वायूचें) पच्यमानाशय (पित्ताचें) आणि आमाशय (कफाचें) यांत वाढून दूषित झालेल्या दोषांना शरीराबाहेर काढून टाकतात. या उपायांचा प्रत्यक्ष परिणाम पक्काशयादि स्थानांवर झालेला दिसतो. वस्तीने पक्काशय शुद्ध होतो, विरेचनानें पच्यमानाशय शुद्ध होतो. व वमनानें आमाशय स्वच्छ होतो. या शोधनानें त्या त्या आशयांतील पचन मलोत्सर्जनादि नित्यक्रिया सुरळीत चालतील ही गोष्ट सहज ध्यानीं येणारी आहे. परंतु या उपायांनी सार्वदेहिक विकारांवर परिणाम कसा व्हावा ? अशी शंका येणे स्वाभाविक आहे. आणि हे

उपाय तर सार्वदेहिक अशा विकारांना समूळ घालविणारे म्हणून मुख्य सांगण्यांत आले आहेत.

दोषाः कदाचित् कुप्यंति जिता लंघन पाचनैः ॥

ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पूनरुद्भवः ॥ १ ॥ (वाग्भट.)

लंघनपाचनादि शमनोपायांनीं जिकलेले दोष कदाचित् पुनः कुपित होतील. परंतु शोधनोपायांनीं शुद्ध केलेल्या दोषांची पुनः उत्पत्ति होत नाही.

शोधनोपायांचा सार्वदेहिक उपयोग उघड सांगितला आहे:—

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ।

ये संति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥१॥

विश्लेष्यपित्तादिप्रलाशयानां विश्लेषसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्यातिमात्रस्य शमाय नान्यद् वस्तेर्धिनाभेपजमस्ति किंचित् ।

तस्माच्चिकित्सार्थ इति प्रदिष्टः कृत्स्नाच्चिकित्सापिच बस्तिरेकैः

(वाग्भट.)

अर्थः—शाखा, कोठा, मर्म, ऊर्ध्वांगे इत्यादि सर्व अंगावयवांचे ठिकाणीं जे विकार उत्पन्न होतात त्यांचे उत्पत्तीला वायूचे शिवाय दुसरे कारण नाही.

मळ, श्लेष्मा, पित्त इत्यादि मलांच्या संचयाला फेकणारा व नाश करणारा असा जो वायु त्या अतिवृद्ध वायूला वस्तीशिवाय दुसरे औषध नाही.

वस्ति हा सर्व चिकित्सेचा अर्धभाग आहे किंवा कांहींच मर्ते वस्ति हा एकटाच सर्व चिकित्सा होऊं शकतो.

“ विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरातिसाराद्यः पित्तासृग्नाजयाक्षिमणः ।

कुष्ठमेहापची ग्रंथिश्लीपदोन्मदकासिनः ॥ २ ॥

श्वासहृत्सासंधिसंपस्तन्यदोषोर्ध्वरेगिणः ॥

अर्थः—विशेषकरून, नवज्वर (आमज्वर) अतीसार, अधोगामी रक्तपित्त, राजयक्ष्मा, कुष्ठ, मेह, अपची (गंडमाला भेद) ग्रंथि, श्लीपद, (वारूळ) उन्माद, खोकला, दमा, मळमळ, स्तन्यदोष व ऊर्ध्वजक-विकार असलेल्यांना वमन द्यावे.

“ विरेकसाइया गुल्गार्शोविस्फोटथंगकामलाः ।

जार्णज्वरोदरगरच्छाईप्लीह हलीमकाः ॥ १ ॥

विद्राघिस्तिमिरं कामः स्यंदःपक्काशयव्यथा ।

योनिशुक्काशया रोगाः कोष्ठगाः कृमयोव्रणाः ॥ २ ॥

वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृदग्रहः ।

वम्यश्च कुष्ठमेह द्याः ।

अर्थः—गुल्म, मूळव्याधि, विस्फोट, (मोठाले फोड) वांग, (एक क्षुद्ररोग अंगावर डाग पडणे) कात्रीळ, जीर्णज्वर, उदर, गर (कृत्रिम, विष) वांति, ग्रीहा, हलीमक (पांडुरोगाचा प्रकार) विद्रधि, तिभिर, काच, स्यंद (नेत्रविकार) पक्षाशय, शुळ, योनिरोग, शुक्राशयाचे विकार कोष्ठांतील कृमि व्रण, वातरक्त, ऊर्ध्वगामी रक्तपित्त, मूत्राघात, मलावरोध आणि कुष्ठ, मेह इत्यादि (वरील) वमनार्ह यांना विरेचन योग्य आहे.

याप्रमाणे वस्ति, विरेचन आणि वमन यांनीं जे साध्य विकार सांगितले आहेत त्यावरून या उपायांचा केवळ कोठ्यापुरताच स्थानी उपयोग होतो असे नसून सार्वदेहिक उपयोग होतो हे उघड होते. या उपायांनीं शरीरांतील रोग कसे जाऊ शकतात याविषयी आयुर्वेदाची कल्पना अशी आहे कीः—

अपथ्याचरणामुळे, कोठ्यांत वाढलेल्या दोषांचा सर्व शरीरधातूंमध्ये प्रसार होतो आणि दूषित होतात व तेच शरीरावर धातूंत प्रसार पावलेले दोष पुनः कोठ्यांत परत येतात व तेथे आल्यावर शोधनोपायांनीं त्यांना वाहेर काढून टाकणे म्हणजे शरीर निर्दोष होते. दोषांचा शरीरांत प्रसार आणि ते पुनः कोठ्यांत परत कसे व कोणत्या साधनांनीं येतात याविषयी.—

व्यायामादृग्मणस्तेक्ष्ण्यादीहताचरणादपि ।

कोष्ठात् शाखास्थिममाणि द्रुतत्वान्माहृतस्य च ॥ १ ॥

दोषो यांति तथा तेभ्यः स्नातोमुखविशोधनात् ।

बृद्ध्याऽभिष्यंदनात्पाका त्कोष्ठं वायोश्च निघ्नहान् ॥२॥(अ.ह.सु.)

अर्थः—कोठ्यांत वाढलेले दोष, व्यायाम, शारीरिक उष्णता, अपथ्याचरण आणि वायूची गति यांमुळे कोठ्यांतून शाखा (रक्तादि धातु) मध्ये इत्यादि शरीरांत जातात—पसरतात; आणि,

फार वाढीने, अभिष्यंद—पाझरणे यामुळे, पचन—पृथक्करण होऊन, व वायूचे आकर्षण सामर्थ्याने परत कोठ्यांत येतात.

याप्रमाणे उल्लेख आयुर्वेदांत आहे. याचा तात्पर्यार्थ असा की, शरीरांत जे एकादें दूषित द्रव्य (आम) तयार होते ते प्रथम कोठ्यांतील अपचनदोषांमुळे होते (आमाची व्याख्या पहा.) आणि व्यायामादि कारणांनीं त्याचा रसावरोवर क्रमशः सर्व शरीरभर प्रसार होतो. ज्या एकाद्या भागांत त्याचाच संचय होईल त्या ठिकाणीं रोगोद्भव होतो. परंतु असें हें रोगकारी द्रव्य सर्व शरीरांत प्रसार पावते त्यावेळीं सर्व शरीरामध्ये अस्वस्थता निर्माण करते. व एकांगीं अथवा सर्वांगीं

विकार निर्माण होतात. असल्या द्रव्यापासून झालेले आणि होणारे विकार टाळण्याकरतां त्यांचें शरीराबाहेर उत्सर्जन होणें अवश्य होय. शरीराच्या अनेक भागांतील असंख्यात स्रोतसांमध्ये जें आमद्रव्य रक्ताबरोबर घुसून विकार करणार तें त्या स्रोतसांतून बाहेर काढावयास पाहिजे. व्याप्रमाणें रसाबरोबर (रक्ताबरोबर) त्याचा सर्व शरीरभर प्रसार होतो त्याचप्रमाणें त्या स्रोतसांतील स्थानी पचनक्रियेनें पचन होऊन कांहीं कालानें आम व शुद्ध धातु यांचें पृथक्करण होतें, अथवा आमाची अति वाढ झाल्यानें स्रोतसें पूर्णपणें भरून त्याचा अभिष्यंद होतो व अशा प्रकारें या स्रोतसांतून निघालेला आमरूपी दूषित पदार्थ पुनश्च वायूच्या संकोचक्रियात्मक आकर्षणानें कोठ्यांत परत येतो. हा जो शारीरिक निसर्गज्ञान त्यालाच अनुसरून शोधनोपायांची योजना आहे. वार्षिक, विरेचन आणि वमन हे शोधन उपाय योजण्यापूर्वी स्नेहन स्वेदन सांगण्याचा उद्देश हाच आहे. स्नेहनानें शरीरांतील स्रोतसें स्निग्ध झालीं म्हणजे स्वेदन क्रियेनें या स्रोतसांतील दोषांचें क्षणजे दोषविशिष्ट आमद्रव्याचें वियोजन होऊन ते वायूच्या आकर्षक सामर्थ्यानें (रक्ताच्या परत येण्याच्या गतीनें.) परत कोठ्यांत येतात. व मग शोधनानें त्यांना शरीराबाहेर काढण्यांत येतें. अशा प्रकारें शरीरांत पसरून रोग उत्पन्न करणारें जें दूषित विपारी आमद्रव्य त्याचा नाश करतां येतो.

या आमद्रव्याचीं त्रिदोषांना अनुसरून तीन स्वरूपे असतात. एक कफाविशिष्ट, दुसरें पित्तविशिष्ट आणि तिसरें वातविशिष्ट. याचा उघड अर्थ असा कीं, दूषित कफ, दूषित पित्त व दूषित वात यांचा प्रसार सर्व शरीरभर होतो. आणि या तीन दोषांनीं तीन प्रकारचे विकार होतात. कोठ्यांत आमाशय, पच्यमानाशय आणि पक्वाशय असे प्रमुख तीन विभाग त्यांतच अनुक्रमें या तीन प्रकारच्या दूषित पदार्थांची उत्पत्ति व्हावयाची. आमाशयांतील दूषित कफ, लहान आंतड्यांतील दूषित पित्त व पक्वाशयांतील दूषित वायु ह्यांचा सर्व शरीरांत प्रसार झाला क्षणजे त्या त्या दोषांचे विकार होतात. त्रिदोषांचें सर्व शरीरव्यापी सात्विक स्वरूप ध्यानांत घेतलें असतां, प्रत्येक टिकाणीं असणारा जो स्निग्ध पदार्थ, त्यामध्ये या दूषित कफाची, प्रत्येक स्थानांतील पाचक रसांत-पित्तांत-दूषित पित्ताची भर व स्रोतसांतील वायूमध्ये वायूची भर पडणार हें उघड झालें. कफ आणि पित्त हे अन्नरसांबरोबर शरीरांत प्रसार पावावेत हें सहज पटण्यासारखें आहे. प्रवाहि पित्त आणि बहुतांशी असल्याच स्वरूपाचा कफ यांचें अनुक्रमें अन्नरस, रसधातु, रक्त आणि रसरक्तवाहि स्रोतसें यांतील अभिसरण उघड दिसणारें आहे. आणि यावरून शरीरांतर्गत स्रोतसांतील दूषित कफपित्तांची व्याप्त सहज कळण्यासारखी आहे. परंतु वायूची गोष्ट तशी नाही.

कारण रसरक्तवाहिनीप्रमाणें वातवाहिनीचें दृश्य आणि स्पष्ट असें अस्तित्व उपलब्ध नाही. आमाशयांतील दूषित कफ आणि पच्यमानाशयांतील दूषित पित्त ज्या प्रवाही स्वरूपानें अन्नरस आणि रसधातु यांशीं मिश्र होऊन शरीरांत प्रसार पावतात तसलेंच स्वरूप वायूचें नसल्यानें पक्काशयांत दूषित झालेला वायु विरल अणुस्वरूपी वायु शरीरांत प्रसार कसा पावावा हा प्रश्न विचारणीय राहतो.

शरीराला त्याचे पांचभौतिकत्वाला अनुसरून सर्व तत्वांचा पुरवठा व्हावयास पाहिजे हें उघड आहे. हा पुरवठा अन्नपान, हवा, प्रकाश यांनीं होत असतो. पक्काशयामध्ये मलोत्सर्जनाचें कार्य ज्या पक्काशयाश्रयी वायूकडून होतें तो आहारांतील वातकारक म्हणजे रूक्षादि गुणांच्या पदार्थांनीं होत असतो. या पदार्थांची अधिक भर पडते त्या वेळीं पक्काशयाचे स्रोतक्षामध्ये वायु अधिक वाढतो व त्यामुळे पोटा फुगणें, गुरगुर आवाज होणें इत्यादि लक्षणे झालेलीं दृष्टीस पडतात. ही जी स्थानीवाढ होते तिचीच व्यक्ति अधिक प्रमाणांत झाली असतां सर्व शरीरांत होते. अन्नांतून निघणाऱ्या रसा, बरोबर सूक्ष्म प्रमाणांत या वातकारक अशा गुणांच्या पदार्थांचे सूक्ष्म अंश शरीरांत प्रसार पावतात, व विशेषतः पक्काशयांतून कांहीं प्रमाणांत होणाऱ्या रसाचे शोषणाबरोबर वाढलेल्या वायूचा पुरवठाहि सर्व शरीरांत होतो. व प्रत्येक ठिकाणीं असणाऱ्या स्रोतोभागांत वायूची वाढ होते. अन्नरसाचें रसधातूंत पर्यवसान होऊन त्याचा शरीरांत प्रसार झाल्यावर धातुपोषण होऊन जो मळ निघतो त्यांतील उत्सर्जनीय भाग पुनः त्या त्या भागांत यात्रा अशी शरीराची नैसर्गिक योजना दिसते. व या योजनेला अनुसरून शोधनोपचारांची योजना आहे. नवीन दोषी पदार्थांचा पुरवठा होऊं नये यासाठीं ही योजना उघड पटणारी आहे. कफस्थान, पित्तस्थान, व वातस्त्राव अनुक्रमेण आमाशय, पच्यमानाशय आणि पक्काशय निदोष होऊन त्यांची कामे सुरळीत होऊं लागल्यावर नवीन दूषित पदार्थांची शरीरांत भर पडत नाही. शुद्ध पदार्थांचा पुरवठा होतो व अशा रीतीनें रोगाला आळा बसतो. म्हणजे शोधन हें प्रतिबंधक आणि विनाशक या गुणानें कार्य करते. शोधनोपचारांचा असा सार्वदेहिक विकारांवर जो उपयोग सांगितला आहे तो ते उपचार यथाविधि उपयोगांत आणले असतां होतो; एकादा बस्ति, एकादें विरेचन किंवा वमन यांनीं नव्हे हें विसरतां उपयोगी नाही. एकाद्या प्रयोगाचा परिणाम तात्कालिक आणि स्थानीगुणाला पुरेसा झाला तरी सार्वदेहिक विकारांवर सांगितलेला उपयोग यथाविधि बस्तिविधि-विरेचनविधि वमनविधि यांचा व्हावयाचा. कोणत्याहि भागांत त्रिदोषांचे दूषित स्वरूपामुळे रोग झाला असतां तें

द्रव्य, स्नेहन स्वेदनोपायानीं कोठ्यांत परत यांचे व मग शोधनांने काढून टाकावे अशी ही व्यापी शोधनचिकित्सा सामान्य स्वरूपाची आहे. आणि यामुळे सर्वसामान्य म्हणून महत्त्वाची परंतु विशिष्ट रोगाचे दृष्टीने कमी महत्त्वाचीहि म्हणावयास हरकत नाही. रोगचिकित्सेमध्ये सामान्य चिकित्सेहून विशिष्ट चिकित्सेलाच अधिक महत्त्व असून ते चिकित्सेचे रोगानुसार भिन्न प्रकारचे स्वरूप आहे. या सर्वसामान्य स्वरूपाच्या चिकित्सेविषयीहि एक गोष्ट विचारार्ह आहे ती ही की, शरीराचे एकाद्या भागांत रोग झाला असतां आणि उपचार सर्व शरीरावर सामान्यतः परिणामकारी असतां त्यांचा रोगी भागावर रोग नाशक उपयोग कां आणि कसा व्हावा ? या प्रसंगी सामान्यतः उपचारांचे

रोगनाशक सामर्थ्य

विचारांत घेणे अवश्य आहे.

कोणताहि रोग शरीराच्या विशिष्ट भागांत होतो याचे कारण, त्या भागांतील नैसर्गिक सामर्थ्य इतर शरीरांहून क्षीण झालेले असते हे होय. (स्वैवगुण्य) या भागांत रोगोत्पादक द्रव्य रोगरूपी कार्य घडविते. आणि रोगामुळे त्या स्थानामध्ये रोगविनाशक सामर्थ्य निर्माण होते. ह्मणजे रोगावस्थेमध्ये रोगी भाग शरीराचे इतर भागांहून अधिक क्रियावान्-प्रतिक्रियावान् होतो. (रोग प्रतीकारी सामर्थ्य कोटून येते. पा. १०५ पहा.) रोगविनाशाचे अधिक व अनैसर्गिक काम या भागाला करावयाचे असल्या कारणाने त्या ठिकाणी सर्व शरीरांतील शक्ति एकवटलेली असते, आणि याचमुळे सर्वसामान्य असे उपचारहि इतर शरीरांहून रोगस्थानावर परिणामी होतात. रोग प्रतिकारार्थ प्रयत्नतत्पर झालेला रोगी भाग उपचारांतील मदतगार गुण प्रत्यय आणि अधिक प्रमाणांत आत्मसात् करतो. मात्र रोगाच्या अगदी प्रथमावस्थेत ह्मणजे रोगोत्पादक द्रव्यांचे आक्रमणाने रोगस्थानीय सामर्थ्य दडपून गेले असून प्रतीकारार्थ प्रयत्न सुरू झाले नाहीत अशा वेळीं उपायांत सफलता येत नाही. (ही आमं-वस्था चिकित्सेस्य नाही.) कोणत्याहि रोगाला कारणीभूत वातादि त्रिदोष असल्याने, या रोग कारणांचे सामान्यतः विनाशक असे जे उपचार ते सामान्यतः त्या त्या दोषापासून उद्धवलेल्या सर्व विकारांवर गुणदायी असतात. यामुळे कोणत्याहि शरीरभागांत रोग झाला असला तरी सामान्यत्वे वातनाशक उपचार त्या रोगांवर उपयोगी पडतात. असे असले तरी चिकित्साशास्त्रांत या सर्वसामान्य चिकित्सेहून

निराळें धोरण अथवा वेगळी चिकित्सा महत्त्वाची मानण्यांत येते. जी मुळें या सामान्य चिकित्सेहून मुख्यत्वे व रोगस्थानांवर आणि विशिष्ट प्रकारच्या रोगांवर त्वरित आणि खात्रीने गुण येतो. ज्याप्रमाणें वाढलेले दुष्ट झालेले अथवा कुपित झालेले वातादि दोष शरीराचे निरनिराळ्या भागांत अनेकविध लक्षणें उत्पन्न करीत असतां हि या अवस्थेला रोग हें नांव नसून कुपित दोषांचा स्थानसंचय आणि स्थानाश्रय विकृतिविशिष्ट रोग या नांवाने ओळखण्यांत येते त्याचप्रमाणें असल्या विशिष्ट स्थानाश्रयी विकृतीवर किंवा रोगांवर विशिष्ट गुणाने म्हणजे प्रभावाने रोगनाशार्थें कार्य करणारी चिकित्सा हीच महत्त्वाची समजावयाची. निदानांतील दोषांच्या स्थानसंश्रयामुळें चिकित्सेमध्ये उपचारांच्या स्थानीप्रभावाला महत्त्व आहे. चिकित्साशास्त्रांत या प्रकाराला व्याधिप्रत्यनीक अथवा रोगविपरीत चिकित्सा या नांवाने संबोधण्यांत येते, आणि द्रव्यगुणशास्त्रांत या विशिष्ट गुणाला प्रभाव हें नांव आहे, कोणताहि विकार उत्पादक कारणांच्या विशिष्टगुण-प्रभावामुळें उत्पन्न होतो आणि अर्थातच रोगनाशहि पदार्थांतील विशिष्ट प्रकाराच्या गुणप्रभावानेच व्हावयाचा. असे असतां चिकित्सेमध्ये दोषांचा संबंध कसा आणि कशासाठी याचा असा प्रश्न उपस्थित होत असून त्याचें उत्तर दोषांची शारीरिक व्याप्ती ध्यानी घेतल्याने मिळू शकेल. कोणत्याहि रोगकारक पदार्थांचा शरीरांत घडणारा परिणाम शरीरधातुंतील क्रियावान् अशा अणूवर प्रथम होऊन नंतर रोगरूपी कार्य घडून येते आणि हेच क्रियाकारी अणु पुनः अविकृतावस्थेत आल्याने रोग नाश होतो. यामुळें निदानचिकित्सेंत या असल्या अणूंचा म्हणजे वातादि त्रिदोषांचा विचार अपरिहार्य ठरतो.

सामान्य अथवा विशिष्ट कोणत्याहि प्रकारची चिकित्सा, करीत असतां त्रिदोषांचा व्यवहार चिकित्सेचे स्पष्टतेसाठीं केलेला असतो. ज्या रोगविनाशक पदार्थांचे गुणामुळें रोगविनाश व्हावयाचा ते गुणहि या त्रिदोषांच्या विशिष्ट कल्पनेच्या अनुरोधानेच आयुर्वेदांत वर्णिले आहे. आयुर्वेदाला त्रिस्कंध म्हणजे तीन प्रमुख शाखांनी युक्त असे विशेषण असून हे तीन स्कंध अथवा शाखा म्हणजे हेतु-कारणें, लींग-लक्षणें आणि औषध हे होत. या तीन शाखांनीच वैद्यशास्त्र पूर्णता पावते. आयुर्वेदानें जी शास्त्रीय उपपत्ति स्वीकारली आहे ती या तीनहि शाखांना सर्व सामान्य अशी असून तिचे एकवाक्यतेने निदान चिकित्सा विषयीचा खुलासा होऊ शकतो.

सामान्य स्वरूपाचे चिकित्सेमध्ये, त्रिदोषांचा उपयोग त्या त्या दोषाचे मुख्य गुणांचे पोटभेद सुचविण्यासाठीं आणि विशिष्ट रोगनाशक

चिकित्सेमध्ये उत्पादक दोषाच्या खुलाशासाठीं केला जातो. सर्वसामान्यतः वातरोगनाशक उपचार करावयाचे असतां, वातनाशक उपचार परंतु ते वायूचे रूक्षशीतादि कोणत्या गुणांच्या विरुद्ध हें समजावयास पाहिजे.

औषधांचे—द्रव्यांचे—गुण सांगत असतां अशा प्रकारचा खुलासा निघंटु-द्रव्यगुणवर्णन—ग्रंथांत असतो. गुणवर्णनामध्ये दोषनाशक म्हणून सांगून शिवाय ज्या गुणानें दोषनाश व्हावयाचा त्याचाहि उल्लेख केलेला असतो. व त्या गुणाला अनुसरून दोषनाशक उपयोग मानावयाचा. एकादें वातनाशक द्रव्य उष्ण गुणानें वातनाशक तर एकादें स्निग्ध गुणानें आणि एकादें दोनहि गुणांनीं वातनाशक असें असतें. उपयोग करावयाचें वेळीं वाढलेल्या वातगुणाचा विचार करून त्याचे विरुद्ध गुणाच्या पदार्थाचा उपयोग करावा लागतो. जसें सुंठ, वातनाशक आहे. लसूण, वातनाशक आहे, तेल वातनाशक तूप वातनाशक दूधहि वातनाशक परंतु या पदार्थातील वातनाशक गुणांत अंतर असतें. सुंठ, लसूण, उष्ण गुणानें वातनाशक (वातनिबंध घालविणारे) तेल स्निग्ध व उष्ण, तर तूप स्निग्ध गुणानें आणि दूध तर शीतहि आहे. पण केवळ स्निग्ध गुणाची वाढ व रूक्षता वायूचा हा गुणच कमी करणारे, सुंठ, लसूण, हे पदार्थाहि कांहीं प्रमाणांत स्निग्ध आहेत. परंतु त्यांतील उष्ण आणि विबंधनाशक हा गुण महत्त्वाचा असून ज्यावेळीं मार्गावरोधामुळें वायूचा कोप होऊन एकादा विकार झाला असेल त्या वेळीं या व असल्या पदार्थाचा उपयोग ज्यावेळीं वायूची वाढ धातुक्षीणता व रूक्षता यामुळें झाली असेल त्यावेळीं तूप, दूध असले पदार्थ पाहिजेत. तेल हें उष्ण स्निग्ध विबंध नाशक असल्यानें सर्व वातनाशक पदार्थांमध्ये तें उत्तम द्रव्य सांगितलें आहे. रोगकारी वायूची अवस्था बहुधा आवृत किंवा अवरुद्ध अशी असते व म्हणून विबंधनाशक पदार्थ वायूवरील उपचार असतात. परंतु स्निग्ध व वातनाशक आणि उष्ण वातनाशक, इत्यादि प्रकारचे पोटभेदाची अवश्यकता समजणें अवश्य असतें.

“ वृद्धिःसमानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ” (वाग्भट.)

सर्व गुणांची वाढ समान पदार्थांनीं आणि क्षय विरुद्ध गुणांचें पदार्थांनीं होतो. या सामान्य नियमानुसार वाढलेल्या गुणाला विरुद्ध असें उपचारांचें धोरण असतें. अशा प्रकारें फरक असला तरी गुरु मंद इत्यादि त्रिदोषांच्या मुख्य वीस गुणांचा तीन दोषांत अंतर्भाव होत असल्यानें त्या त्या दोषांतील कोणत्याहि गुणाचा उल्लेख सामान्यतः दोषांचें नांवानें करण्यांत येतो. निदान चिकित्सेचे वेळीं त्यांचें पोटभेदाचा विचार करावयास पाहिजे.

विशिष्ट रोगावरील चिकित्सेमध्ये द्रव्य प्रकार मुख्य असतो. एकाद्वे औषधद्रव्य एकाद्या रोगावर गुणकारी होतें. याला कारण त्या द्रव्यांतील नैसर्गिक आणि विशिष्ट प्रकारचें सामर्थ्यच असतें, असल्या रोगांवर सर्व सामान्य उपाय योजना अपशस्वी असते. विशिष्ट ह्मणजे त्या त्या रोगांना विनाशक असले उपाय म्हणजे रोगचिकित्सा समजावयाची. कफामुळे, श्वास, कास, क्षय, वांती, सूज इत्यादि विकार होतात व “ दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणं । ” दोषच सर्व रोगांचें मुख्य कारण आहेत. या नियमान्वये कफजन्य विकारांत सर्वसामान्य कफनाशक चिकित्सेचा उपयोग करावा. परंतु एकाच कफाच्या निरनिराळ्या गुणांमुळे आणि निरनिराळ्या स्थानांमध्ये असणाऱ्या अंशांनी निराळ्या प्रकारचे अनेक रोग संभवतात. त्याचप्रमाणें त्या भिन्न प्रकारच्या रोगांवर भिन्न प्रकारची औषधे असावयास पाहिजेत. सामान्यतः दोषविनाशक औषधांचा परिणाम होणार नाही असे नाही. पण तो अप्रत्यक्ष रीतीने, म्हणजे सर्व शरीरावर जो सामान्य परिणाम होणार त्याहून रोग स्थानीय प्रतिकारशक्तीमुळे थोडा अधिक इतकेंच. परंतु असल्या उपायांना रोगनाशक औषध म्हणतां येणार नाही; ते दोषनाशक होऊं शकेल. चिकित्सेतील, दोषनाशक व रोगनाशक असे हे दोन मुख्य प्रकार महत्त्वाचे आहेत. यांनाच सामान्यचिकित्सा व विशेष चिकित्सा अशीं नांवे योजिलीं आहेत. सामान्यचिकित्सा ही विकृत दोषांना घालविणारी अर्थात् रोगप्रतिबंधक होय. आणि विशिष्टचिकित्सा ही विनाशक (रोगनाशक) समजावयाची. आयुर्वेदांत या दोन प्रकारांचा उल्लेख हेतुप्रत्यनीक आणि व्याधिप्रत्यनीक या नांवांनी केलेला आहे. या दोन प्रकारांमध्ये व्याधिप्रत्यनीक किंवा रोगनाशक चिकित्सा अधिक महत्त्वाची. आणि आयुर्वेदीय चिकित्सात्रयांतील हजारों औषधीकला या रोगविनाशक स्वरूपाचेच आहेत. निदानामध्ये ज्याप्रमाणें रोगस्थानीय विकृतिविज्ञान महत्त्वाचें त्याप्रमाणें चिकित्सेमध्ये रोगस्थानपरिणामी द्रव्यप्रभाव महत्त्वाचा. म्हणजे रोग तितकीं औषधे आणि जितक्या रोगावस्था तितक्या औषधियोजना हें चिकित्सेचें तत्व उघड होतें. व्याधिप्रभाव आणि द्रव्यप्रभाव हे शब्द याच अर्थाचे बोधक म्हणून आयुर्वेदांत अनेक ठिकाणीं दिसतात.

अशा रीतीने नैसर्गिक द्रव्यप्रभाव हाच रोगविनाशक ठरल्यावर मग आणखी या त्रिदोषांची गरज काय ? अमुक औषध अमुक रोग घालवितें, तो त्याचा प्रभाव इतकें सांगितल्यानें कार्यभाग झाला. मग वातादि दोषांचा संबध कोठें येतो ? रोग एकाद्या शरीरभागांत होत असतां जी विकृति होते तीचें सामान्य स्वरूप त्या त्या स्थलांतील विकृति असले तरी ही विकृति वातादि दोषांतील ज्या एक अथवा अनेक दोषांच्या

विकृत स्वरूपामुळे होते त्या दोषाला विनाशक अशी चिकित्सा करणे अशक्य असते. ज्वर हा विकार त्वचेतील वाढत्या उष्णतेचा वृत्ती उष्णता आमाशयांतील-लघ्वंत्रांतील-विकृतीमुळे असली तरी या विकृतीचे स्वरूप वातपित्तकफांचे अनुरोधाने निराळे असते व म्हणून ज्वरनाशक असे औषध उपयोगांत आणीत असतां वातज्वरावर ज्वरनाशक व वातनाशक, पित्तज्वरावर ज्वरनाशक व पित्तनाशक इत्यादि पोटभेदांची चिकित्सेमध्ये जी स्पष्टता ती त्रिदोषांचे मदती-शिवाय होत नाही कोणत्याहि ठिकाणी रोगोत्पादक विकृति म्हणजे स्रोतसांचा अवरोध-अभिसरणांत व्यत्यय हें जें सामान्य कारण असते त्यामध्ये, रूक्षताजन्य, दाहजन्य आणि अभिष्यंदजन्य असे वायु, पित्त व कफ यांचे आधिक्यानें पोटभेद असतात आणि या भेदांवर उपचार करीत असतां, वातनाशक, पित्तनाशक, कफनाशक उपचार याचा अर्थ, रूक्षता-क्षोभ घालवून रोगनाश करणे, दाहशामक गुणाने रोगनाश करणे व अभिष्यंदनाशक गुणाने रोगनाश करणे असे जे प्रकार संभवतात त्यांचा उल्लेख अनुक्रमे वातनाशक, पित्तनाशक व कफनाशक या नांवांनीं करण्यांत येतो. रोगनाशक अथवा प्रभावी द्रव्याची निवड करीत असतां या धोरणाने करावी हें सुचविण्यासाठीं चिकित्सेमध्ये दोषांचा उपयोग करण्यांत येतो. चिकित्सेतील दोषांचा संबंध स्थूल स्वरूपाचे चिकित्सेचा पुरस्कर्ता नसून रोगनाशक द्रव्याचा उपयोग करतांनाहि त्यांतील सूक्ष्म भेद सुचविण्यासाठीं आहे. निदानांत रोगस्थानीय विकृतीचा पोटभेद दाखविणारा, चिकित्सेंत विकृतीभेदानुसार औषधीद्रव्यांचा पोटभेद सुचविणारा आणि द्रव्यगुणवर्णनांत द्रव्याचे विशिष्ट गुणकारित्वांतहि सूक्ष्मभेद स्पष्ट करणारा असा हा त्रिदोषांचा संबंध आहे. व या तीनहि ठिकाणीं जें त्रिदोषांचें वर्णन येत त्याचा तात्त्विक अर्थ ध्यानांत घेऊन चिकित्सा केल्यास यशस्वी होते.

त्रिदोषांचा ज्यांच्या ठिकाणीं उल्लेख असेल तेथे त्यांचें स्वरूप मागें सांगितल्याप्रमाणें, गतिपचन आणि संघटन हें अविकृत आणि क्षोभ अभिताय अथवा दाह व अभिष्यंद हें विकृत स्वरूपांतील अभिप्रेत असते. हें सामान्य तत्व अबाधित असते. सर्व वर्णन या मूलभूत तत्वाला अनुसरून केलेलें आहे. आयुर्वेदांतील त्रिदोषांचें विवेचन म्हणजे निदानचिकित्सा-द्रव्यगुण-इंद्रियविज्ञान इत्यादि सर्व शास्त्रीय शाखांना एका विशिष्ट उपपत्तीमध्ये ग्रथित करणारे सर्वगामी सूत्र आहे. ही गोष्ट लक्षांत ठेवून त्यांचें तात्त्विक स्वरूप, पोटभेद निरनिराळ्या स्थानांतील व अवस्थांतील स्वरूप आणि कार्ये यांच्या अनुरोधाने विचार केल्यास योग्य अर्थबोध होऊं शकेल हें त्रिदोषवर्णन म्हणजे आयुर्वेदीयांच्या कांहीं तरी कल्पना नाहींत त्याचप्रमाणें केवळ त्यांच्या स्थूल स्वरूपाने कार्यभाग होण्यासारख्या

कल्पनाहि नाहीत. शास्त्राची ती विशिष्ट उपपत्ती असल्याने या औप-
पत्तिक भागाची योग्य व स्पष्ट कल्पना घ्यावी घेऊन व्यवहार कराव-
यास पाहिजे. त्रिदोष काल्पनिक असल्या काल्पनिक समजूतीने अथवा
त्रिदोषांच्या स्थूल कल्पनेने आयुर्वेदीय निदान चिकित्सेचा बोध होणार
नाहीं. प्राच्य शास्त्राच्या विशिष्ट प्रकारच्या विवेचन पद्धतीला अनुसरून
सर्वशास्त्राची सर्वसामान्य उपपत्ती संक्षिप्त पण अबाधित आणि व्याधी-
स्वरूपाची असावयाची. तशीच त्रिदोष ही आयुर्वेदाची उपपत्ती आहे.
हेतुलिङ्गौपधस्वरूपी स्कंधत्रायात्मक आयुर्वेदामध्ये त्रिदोषांचा सर्वत्र
उपयोग असून त्यामध्ये एकसुत्रीपणा उत्तम प्रकारे आहे. वातजन्यरोग
वातनाशक उपचार इत्यादि उल्लेख ह्मणजे जर अर्वाच्य कल्पनेप्रमाणे
कांहीं तरी अज्ञानाच्छादक अशी भाषा असतीतर, वातनाशक ह्मणून,
सांगितल्यावर आणखी वेगळे स्निग्ध, शीत, उष्ण इत्यादि गुण, निरानि-
राळे रोग उत्पन्न होतात अथवा जातात असा उल्लेख गुणवर्णनांत
आला नसता, प्रत्येक रोगाचे स्वतंत्र निदान सांगितले नसते. आणि
प्रत्येक रोग व त्याचे अनेक पोटभेद यांवर असंख्य उपचार सांगितले
नसते. असे स्वतंत्र वर्णन आहे. यावरूनच त्रिदोषांच्या सूक्ष्म ज्ञानाची
अवश्यकता आयुर्वेदाच्या या उद्देशाला अनुसरून त्याचे सूक्ष्म आणि
व्यवहार्य ज्ञान करून घेणे शास्त्रीय साफल्याला अवश्य आहे.

आयुर्वेदांतील त्रिदोष हे जीवनव्यापाराचे तात्विक वर्णन आहे.
त्याला अनुसरून सर्व इंद्रियांचे नित्य व्यापार व त्यांत घडणारी विकृति
यांचा बोध करून घेण्यासाठी हे तात्विक व व्याधी स्वरूप ध्यानांत
घेणे अगत्याचे आहे. हे स्वरूप नीट ध्यानांत आल्यावर त्याचा सर्व
शास्त्रीय व्यवहारांत उपयोग करून घेणे शक्य होईल. काल्पनिक ह्मणून
विचारणे किंवा स्थूलकल्पनेवरच भिस्त ठेवणे या दोनही धोरणांनी
आयुर्वेदाचे शास्त्रीय स्वरूप समजणे अशक्य आहे. निरोगी अवस्था
रोगस्थिति आणि चिकित्सेतील उपचारांचे गुणवर्णन यामध्ये वातादि-
त्रिदोषांचा जो दोष या नांवांनी उल्लेख येतो त्याचा व्यवहारी भाषेत
तात्पर्य खाली दिल्याप्रमाणे होतो.

निरोगी अवस्थेतील वर्णन.

वायूची—गति, संवेदना, हालचाल, अभिसरण हीं कार्ये (गति)
उत्सर्जन.

पित्ताची—उष्णता, पचन पृथक्करण करणे हीं कार्ये. (पचन)

कफाची—संचय, संग्रह, संघटन, चिकटपणा, पोषण हीं कार्ये (संग्रह)

विकृतावस्थेतील.

वायूची—रूक्षता, संकोच, -त.प-शूल हीं लक्षणे— (क्षोभ)

पित्ताचीं—दाह, कुजणें, सडणें, (दाह-अभिताप)
कफाचीं—फाजील संग्रह, स्तब्धता, सूज, आर्द्रता, (अभिष्यंद)

गुणांचें वर्णन.

वातनाशक—स्निग्धता, स्वेदन, मृदुता आणणें. (स्रोतोविकासी)
पित्तनाशक—दाहशामक, कुजण्याला प्रतिबंधक (शामक)
कफनाशक—तीक्ष्णता वाढविणें, सूज घालविणें, संचय दूर करणें
(क्षोभक).

अशा प्रकारचे अर्थ प्रचलित भाषेच्या व्यवहारांत बोधक होतील. आयुर्वेदामध्ये या त्रिदोषांचे वर्धक, क्षोभक व शामक असे जे पदार्थ-गुण सांगितले आहेत ते याच धोरणाचे आहेत.

उष्णेनयुक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वति संचयं ।
शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्ध द्यो गुणाः ॥ १ ॥
शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्यः कुर्वते ॥
उष्णेन कोपं मंदाद्याः शमं शीतोपसंहिताः ॥ २ ॥
शीतेनयुक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वते श्लेष्मणश्चयं ॥
उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमं ॥ ३ ॥

(अष्टांगह. सू. अ. १२).

अर्थः—रूक्षादि गुण उष्णयुक्त झाले असतां वात वृद्धिकारक होतात. व याच रूक्षादि गुणांना शीत गुणाची मदत झाली असतां वायूचा प्रकोप (रोगकारक अवस्था) होतो. उष्ण आणि स्निग्ध या गुणांच्या मिश्रणानें वायूचा शम होतो.

शीतयुक्त तीक्ष्णादि गुणांनीं पित्ताचा संचय होतो. उष्ण गुणानें पित्ताचा प्रकोप होतो आणि शीत व मंद यांनीं पित्ताचा शम होतो.

स्निग्धादि गुण शीतयुक्त असतां कफाचा संचय, उष्णानें कफाचा प्रकोप व उष्णयुक्त रूक्षादि गुणांनीं कफाचा उपशम होतो.

अशा प्रकारें वातादि दोषांचा सामान्यतः वाढ रोगकर्तृत्व आणि उपशम याविषयीं उल्लेख आहे. व वरीलप्रमाणें त्यांचा तात्पर्यार्थ आहे.

यावरून ध्यानीं येईल कीं चिकित्सेमध्ये रोगावर प्रभावी गुणानें उपयोगी पडणारीं औषधेच मुख्य म्हणजे व्याधिप्रत्यनीक चिकित्सा महत्त्वाची परंतु त्यांतहि उत्पादक विकृतीचे पोषभेदांना अनुसरून उपचारोपयोगी पदार्थांचें तारतम्य या वातादिकांचे उल्लेखावरून ठरविलें जातें.

याप्रमाणें आयुर्वेदांतील वात-पित्त-कफांविषयींचा एकंदर खुलासा होतो. एकंदर विवेचनाचा निष्कर्ष येणेंप्रमाणें.

(१) त्रिदोषांची आयुर्वेदीय कल्पना जीवनव्यापारांतील क्रियांचे त्रिविध स्वरूपाचा अनुसरून निर्माण झाली.

(२) वायु, पित्त आणि श्लेष्मा या नांवांनीं या त्रिविध जीवन-व्यापारांचा आणि हे व्यापार घडविणाऱ्या पदार्थांचा आयुर्वेदानें उल्लेख केला आहे.

(३) वातादि दोषांचें वर्णन या क्रिया घडविणाऱ्या पदार्थांचें सहज स्वरूप आहे.

(४) तीन दोष व त्यांचे सांगितलेले वीस गुण यांमध्ये सर्व पदार्थांतील गुणांचा अंतर्भाव होतो.

(५) आणि या द्रव्याश्रयी गुणांचे तीन वर्ग म्हणजे तीन दोष.

(६) व म्हणूनच शारीर पदार्थ व शरीराबाहेरील पदार्थ यांचा वीस गुण किंवा त्या गुणांचे तीन वर्गांचे वाचक तीन दोष हे सर्व व्यापी तत्वे होऊं शकतात.

(७) त्रिदोषांचें तात्विक स्वरूप ध्यानीं घेऊन त्यांचा अनेक स्थानांतील कार्यकारी संबंध ध्यानीं घेतला कीं स्वस्थ शरीरांतील जीवन-व्यापाराचा खुलासा होतो.

(८) व अर्थात् त्यांचे विकृत स्वरूपाचें ज्ञान रोगसंप्राप्तीचें बोधक होण्याला प्रत्यवाय नाही.

(९) याचप्रमाणें शरीरांतील एकाद्या गुणाची वाढ अथवा न्हास झाल म्हणजे होणाऱ्या रोगांवर त्या त्या गुणाचा न्हास अथवा वाढ करून रोगनाश होत असल्यानें गुणसमुदायवाचक दोषांनीं चिकित्सा-भेदांचा निर्देश केला आहे.

(१०) पदार्थांचे गुण ज्या शारीरगुणांशीं संलग्न होऊन परिणाम-कारक होणारे असतात तो शारीरिक गुण वातादीचे नांवानें संबोधले असल्यानें त्याच नांवांनीं गुणधर्मांचा उल्लेख करणें विसंगत नसून सुसंगतच आहे.

(११) कर्तृत्वसंपन्न व अत्यंत महत्त्वाच्या वातादींना दोष हें नांव चिकित्सा शास्त्रानें दिलें त्याचें कारण रोगोत्पादक अवस्थेकडे लक्ष्य वेधाचें इतकेंच.

(१२) समावस्थेंत वातादि पदार्थांचे देहधारक असतात व त्यांना धातु हें नांवही योग्य होईल.

(१३) कर्तृत्वसंपन्न अशा तीन दोषांशिवाय चौथा कोणताही पदार्थ शरीरांत नाही कीं, जो स्वतंत्रपणें शरीरावर इष्टनिष्ठ परिणाम करूं शकेल.

(१४) शरीरांत ज्या कोणत्या भागांत एकादी विकृति उद्भवते तिचे आद्य कारण सर्वव्यापी अशा त्रिविध जीवनव्यापारांतील एकादा विकृत होणे हे असते व त्याचे ज्ञान हाच निदानांतील त्रिदोष-संबंध होय.

(१५) विकृत जीवनव्यापाराला सुव्यवस्थित करण्याचे धोरण हे मुख्य असल्याने त्याचा बोध होण्यासाठी चिकित्सा आणि त्रिदोष यांचा संबंध आहे.

त्रिदोष वर्णनावरून आयुर्वेदानें शरीराचे जीवनव्यापारा- विपर्यां स्वीकारलेलीं कांहीं तत्वे—

(१) शरीर हे पांचभौतिक-परमाणूंच्या समुदायानें झालें आहे.

(२) हे परमाणु नित्य नवे उत्पन्न होतात अर्थात् नित्य क्षिजतात.

(३) क्षीज व वाढ ही त्यांतील बाह्य भागाची अथवा आवरणाची होते; व त्यांतील सूक्ष्म अंतर्भाग, अविनाशी असतो.

(शंभर किंवा कमी अधिक वर्षांच्या विशिष्ट आयुर्मर्यादेपर्यंत.)

(४) ही क्षीज आणि वाढ किंवा उत्पत्ति विनाश हाच जीवनव्यापार.

(५) या जीवनव्यापारांच्या तीन अवस्था आहेत एक संग्रह दुसरे पचन-पृथक्करण. तिसरे वियोजन-उत्सर्जन.

(६) हा त्रिविध जीवन व्यापार शरीरघटकांतील सूक्ष्म अशा अणूंनी घडतो.

(७) ते अणु मुख्य पदार्थ होत.

(८) त्यांना अनुक्रमें श्लेष्मा, पित्त व वायू हीं नांवें दिलीं.

(९) यांचेमुळे शरीर दूषित होतें म्हणून त्यांना चिकित्सा-शास्त्रांत दोष या नांवानें संबोधार्हे.

(१०) शरीराच्या या जीवनव्यापाराला व्यत्यय येणें रोग होय.

(११) शरीरपदार्थांचे रासायनिक पचनकार्यांत सात पदार्थ, तयार होतात.

(१२) प्रथम रस, मग विशिष्ट उष्णतायुक्त रक्त, मग त्याहून घन मांस मग त्यापासून स्निग्ध पदार्थ मेद, त्यापासून कठिण व स्थिर हाडे त्यांपासून मज्जा व त्यांपासून शुक्र.

(१३) या सात अवस्थांतरांतील पदार्थांनीं शरीर भरलें आहे.

(१४) या प्रत्येक पदार्थांमध्ये तीन अवस्था असतात. १ नवीन होणारी. २ क्षिजलेली किंवा मल स्वरूप व या दोनहि उत्पद्यमान अवस्थेतील व क्षीयमान अवस्थेतील पदार्थांचे उत्पादकार्य करणारी तिसरी अवस्था.

(१५) या तीन अवस्थांतील पदार्थांना अनुक्रमे धातु, मळ, व दोष ही नावे आहेत.

(१६) शरीर स्रोतोमय हणजे सच्छिद्र किंवा छिद्रमय आहे.

(१७) ही स्रोतसे कांहीं अंतर्वाही-अंतस्त्रावी व कांहीं बहिर्वाही बाह्यवाही अशी आहेत.

(१८) या स्रोतसांतून वरील सात पदार्थांना नित्यक्रांती-स्थित्यंतर घडामोड चालू असते.

(१९) या क्रांतीला निरंतर वाहणे किंवा अभिसरण चालू असावे. लागते.

(२०) त्यांत अडथळा आला की शरीर विकृत होते.

(२१) या सर्व व्यवहाराचे कर्तृत्व दोषाकडे असते व म्हणुनच

“ वात पित्त श्लेष्माण एव देहसंभवेतः ॥

वायु, पित्त व कफ हेच देहोत्पत्ति व वाढ करणारे आहेत. असा आयुर्वेदाचा सिद्धांत आहे.

दोषविज्ञानांतील क्रम.

(१) तीन दोषांपैकी कोणता दोष ?

(२) दोषांचे मिश्रण असता त्यांतील तारतम्य व प्राधान्य कोणाचे ?

(३) दोषांचे गुणापैकी कोणते व त्यांचे तारतम्य ?

(४) दोषांचे संबंध कोणत्या धातूतील किंवा दूष्यांतील ?

(५) दोषविकृती ज्या ठिकाणी झाली तेथील स्वाभाविक कार्य व त्याला अनुसरून विकृतीचे स्वरूप.

(६) विकृति प्रथम कोणत्या स्थानांत व कोणत्या स्वरूपाची झाली ?

(७) विकृतीचा प्रसार कोणत्या मार्गाने व किती स्थानांवर झाला आहे.

(८) रोगाला स्पष्ट स्वरूप कोणत्या ठिकाणी आले ?

(९) दोष वाढून रोगकारी झाले की वाढ न होता विकृति झाली ?

(१०) मिश्र दोषांपैकी प्रथम विकृति कोणाची व आरंभक कोण ?

(११) विकृतीच्या लक्षणामध्ये अधिक कोणाची व त्यांतील अधिक वलयान कोणाची ?

(१२) दोष धातु व मळ किती विकृत झाले ?

(१३) विकृतीची वाढ क्षपाटयाने होते की मंद होते ?

(१४) कोणत्या वेळीं व कोणत्या ऋतूंमध्ये विकृतीत वाढ अथवा कमिपणा येतो ?

(१५) विकृती पूर्वीचे प्रकृतीतील स्वाभाविक दोष.

इतक्या गोष्टी ध्यानीं घेतल्या असतां रोगांतील दोषसंबंध नीट ध्यानीं येईल.

येणेंप्रमाणें आयुर्वेदांतील वातादिदोषांची कल्पना, तिचें शास्त्रीयत्व आणि निदान चिकित्सा शास्त्रांतील कार्यक्षमव्यवहार्यता यांविषयी खुलासा केला आहे. शारीरिक पदार्थांतील अतिसूक्ष्म अशा भागाची आणि या सूक्ष्म भागाचे शारीरिक क्रियाकर्तृत्वाची जी आयुर्वेदीयांची स्पष्ट कल्पना ते हे त्रिदोष होत. आणि प्राचीन आचार्यांची ही त्रिदोषा-विषयीची कल्पना त्यांनीं स्वीकारलेल्या विशिष्ट व पारिभाषिक विवेचन-पद्धतीला अनुसरून विचारांत घेतां ती सत्य व पूर्ण शास्त्रीय कल्पना असल्याची खात्री पटून आयुर्वेदाचाच सिद्धांत मान्य होईल. तो हा कीं

विसर्गादान विक्षेपैः सोमसूर्यानिळा यथा ॥

धारयंति जगदेहं कफ पित्तानिला स्तथा ॥

